

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA
TOMUS CXL.

HUNGARIA
SZEGED
2017

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA

Szerkesztőbizottság:

DR. ALMÁSI TIBOR, DR. SZÉKELY MELINDA,
DR. ZIMONYI ISTVÁN, DR. PAPP SÁNDOR, DR. KÖVÉR LAJOS,
DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ, DR. TOMKA BÉLA

A kötet a Középkori Egyetemes Történeti Tanszék kiadványa

Redegit:

DR. LÁSZLÓ MARJANUCZ

Szerkesztette:

DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ

Tördelte:

JATEPress

HU ISSN 0324–6523 Acta Universitatis Szegediensis
HU ISSN 0324–6965 Acta Historica

TILTOTT HAZAI KÖNYVEK ÉS NYOMTATVÁNYOK JEGYZÉKE – 1863 TAVASZ*

1861. november 5-én Ferenc József az országgyűlés feloszlása után kibontakozó nemzeti ellenállási mozgalomra válaszként rendeleti kormányzást vezetett be Magyarországon. Felfüggesztette a megyei és városi választott önkormányzatok működését, korlátozta a helytartótanács jogkörét. Katonai törvényszékeket állított fel egyes súlyos köztörvényes, valamint a sajtó- és politikai bűntettek megtorlására. A helytartótanács élére helytartó minőségében Pálffy Móric gróf altábornagyot nevezte ki. Ezzel kezdetét vette Magyarországon az úgynevezett „Schmerling-provizórium” időszaka.

A sajtóirányítás hatósági elvei és gyakorlata már az októberi diploma kibocsátása után heves vitát generáltak. A diploma és az ahhoz csatolt uralkodói kabineti iratok az államrendőrségi ügyeket és azzal az állami rendőri hatóságok működését ugyanis továbbra is az összbirodalmi ügyek közé sorolták, így a magyarországi állami intézményrendszer átalakulása (kancellária és helytartótanács újraszervezése, megyei és szabad királyi városi önkormányzatok felállítása) a korábbi öt kerületi központban működő rendőrigazgatóságokat és a politikai szempontból fontos két nagyvárosban fenntartott rendőrbiztosságot nem érintette. Bár az adott településen a rendfenntartás funkcióit átadták a megalakuló helyi városi tanácsok felügyelete alá tartozó városkapitányságoknak, a sajtófelügyeletet mint az államrendőrséghez tartozó feladatot továbbra is e császári hatóságok hivatalnokai látták el, mégpedig az 1852. május 27-én kiadott sajtópátens rendelkezései alapján. A megalakult megyei és városi hatóságok sorra deklarálták, hogy nem a diploma, hanem az 1848-as törvények alapján kívánják magukat megszervezni, igényt tartanak az 1848-ban gyakorolt önkormányzati jogkörük egészére, s nem ismerik el a császári rendőri hatóságok illetékességét és működésük törvényességét. A rövid alkotmányos időszak után azonban a provizórium meghirdetésével csorbíthatlanul helyreállt a rendőrhatóságok eredeti hatásköre az államrendőrség területén.¹

* A tanulmány a NKFIH K 119664. sz. „Államhatalom és politikai sajtó Magyarországon (1861–1875)” című program keretében készült.

¹ A rendőri hatóságok működésének átalakulásáról és az e téren folyt vitáról lásd: Berzevicsy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. 4. köt. Bp. é. n. [1937] 35–36.; Sashegyi Oszkár: Bevezetés. In: Az abszolutizmus kori levéltár. Bp. 1965. 84–89.; Deák Ágnes: „Zsandáros és policzajos idők”. Államrendőrség Magyarországon 1849–1867. Bp. 2015. 299–306.; az alkotmányos átalakulás sajtóviszonyaira nézve lásd: Deák Ágnes: „A politika

A birodalmi sajtórendtartás uralkodói pátens formájában 1852. szeptember 1-jétől lépett érvénybe az egész birodalom területén.² Eszerint egy lapot, amennyiben „folytonosan a trón, a monarchiai uralkodásforma, a birodalom álladalmi egysége és épsége, a monarchiai elv, a vallás, a közerkölcsiség, vagy általában az álladalmi társaság alapjai iránt ellenséges, vagy a közcsend és rend fönntartásával össze nem egyeztethető irány”-t követett, kétszer meginthette a helytartó, majd harmadik esetben legfeljebb három hónapra felfüggeszthette a megjelenését. Ennél hosszabb idejű felfüggesztésről vagy végleges betiltásról a Legfelső Rendőrhatóság vezetője dönthetett. Veszélyesnek minősülő kiadványokat szintén a tartományi helytartó vagy a Legfelső Rendőrhatóság vezetője tilthatott be, külföldi kiadványok esetén ezt a jogot kizárólag az utóbbit gyakorolhatta. Az illetékes közbiztonsági hivatal volt jogosult saját határozatával lefoglalni azokat a kiadványokat, melyek a sajtórendszabályok megsértésével készültek vagy terjesztettek, s amelyek „tartalma valamely hivatalból üldözendő büntetésreméltó cselekvény alapjaul szolgált”, fellebbezni ez ellen a helytartóhoz, majd a Legfelső Rendőrhatóság vezetőjéhez lehetett. A lefoglalást csakis ők oldhatták fel, azaz bírósági ítélet nem dönthetett arról. A sajtórendszabályok megsértőit pénzbírságra, de fogságra is ítéltették, sőt különösen súlyos esetben az iparengedély is visszavonható volt.³

A nyomtatványok tartalmával elkövethető sajtóvétségek leírását és büntetési tételeiket ezzel szemben nem maga a sajtópátens tartalmazta, hanem az ugyanazon a napon „szentesített” büntető-törvénykönyvi uralkodói rendelkezés, amely az 1803. szeptember 3-i büntetőtörvény-könyv kiegészített változata volt. Ez büntettet, vétséget és

ne nyúlj hozzám-virág volt”. Sajtószabályozás a Schmerling-provizórium időszakában. Századok, 147. (2013) 3. sz. 625–634.

² Thomas Olechowski: Das Preßrecht in der Habsburgermonarchie. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. VIII: Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. 2. Teilband: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung. Hrsg. von Helmut Rumpel und Peter Urbanitsch. Wien, 2006. 1505–1506.; Buzinkay Géza: A magyar irodalom és sajtó irányítása a Bach-korszakban (1849–1860). Magyar Könyvszemle, 90. évf. (1974) 269–272.; uő.: Az intézményesített polgári sajtó megszületése idegen abszolutizmus alatt. In: A magyar sajtó története II/1. Szerk. Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Bp. 1985. 292–294.; uő.: Magyar hírlaptörténet 1848–1918. Bp. é.n. [2008] 31.

³ A pátens szövegét lásd: Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1852. Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1852. Nr. 122. 603–615.; magyarul: A Magyarországon jelenleg érvényben álló Sajtószabályok gyűjteményének a főméltóságú magyar királyi udvari kancellária külön engedélyével szerkesztett és értelmező jegyzetekkel ellátott hiteles kiadása. Holzhausen Adolf, Bécs, 1865. 9–43. Lásd Reviczky és Kelemen Mór beadványának mellékleteként. MNL OL D 185 M. kir. udvari kancellária, elnöki iratok 1865:785. Az idézeteket ez utóbbi kiadványból vettük át (21–22., 26., 29–30.); a pátens kivonatban ismerteti: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. 2. köt. 1849-től 1945-ig. Összeállította Kovács Máté. Bp. 1970. 22–25.

kihágást különített el, a büntetési tételeknél megkülönböztetve súlyos börtönt, börtönt, szigorú fogságot és fogságot. Az elkövethető legfontosabb büntettek a „hűtlenség” (az uralkodó személye elleni fizikai támadáson kívül „a kormányforma erőszakos megváltoztatása”-ra irányuló tett, a törekvés valamely birodalmi rész kiszakítására az egyéges állami szövetségből, külső veszély előidézése vagy növelése, polgárháború szítása, történjék az akár tettel, akár nyomtatványok, képi ábrázolások, stb. formájában), felségsértés, közcsendháborítás (nyomtatványok vagy képi ábrázolások útján „a császár személye iránti megvetésre vagy gyűlöletre, a császárság egységes államszövetsége ellen, a kormányzati forma vagy az államigazgatás ellen lázítani törekszik”, vagy a törvények, rendelkezések, bírói ítéletek iránti engedetlenséget hirdet, megtagadja az adót stb.), az istenkáromlás, az állam által elismert felekezetek vallásgyakorlatának megzavarása, a vallás elleni nyilvános megvetés, illetve a „hitetlenség” terjesztése, a „nemzetiségek, vallásfelekezetek, testületek elleni ellenségeskedésre való szítás”.⁴

Az 1861. november 5-i pátenssel a sajtóügyek felügyelete a helytartótanács testületi hatásköréből átkerült Pálffy helytartó elnöki irodájához, s a döntéseket egy személyben Pálffy hozta a magyar kancellári posztot betöltő Forgách Antal gróf felügyeletével. Az uralkodó november 5-i irata a sajtóbüntettek tárgyalását katonai törvényszékek elé utalta, melyeknek a 1855. január 15-én kelt katonai büntető törvénykönyvnek, valamint az 1852-es polgári büntető-törvénykönyvi határozatok alapján kellett ítékezniük.⁵ A provizórium a magyarországi szerkesztők, szerzők és kiadók számára a lefoglalások, perbefogások, megintések, tiltások és fogságok fenyegető árnyának és valóságának hónapjait, éveit hozta magával.

A külföldi tiltottnak minősülő kiadványokról a rendőrminisztérium készített rendszeresen litografált kimutatást. Joseph Worafka pest-budai rendőrgazdátótól 1863. március közepi keltezéssel maradt fenn egy táblázatos kimutatás az érvényben lévő betiltott hazai kiadványokról, amihez hasonlót a provizórium időszakából többet nem ismerünk. A táblázat 23 tételből állt, tartalmazta az 1861 tavasza és 1863 tavasza között betiltott (lefoglalt vagy lefoglalt és meg is semmisített) kiadványokat, a betiltás dátumát, a kiadvány példányszámát (vagy ha még a nyomtatás előtt került – a hivatalos szabályozással ellentétben – a kiadvány az illetékes rendőri hatóságok elé, a tény, hogy csak próbanyomat létezett), valamennyit a pesti rendőrigazgatóság fog-

⁴ Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1852. Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1852. Nr. 117. 493–591.

⁵ Vö. Berzeviczy: Az absolutismus kora Magyarországon. 3. köt. Bp. 1932. 353–359.; Buzinkay: Az intézményesített polgári sajtó megszületése idegen abszolutizmus alatt. 291–292.; Révész T. Mihály: A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon 1867–1875. Bp. 1986. 22–23.

lalta le.⁶ A „Jegyzéke azon belföldi nyomtatványoknak, melyek eltiltása érvényben van” címmel készült összefoglaló alapján képet alkothatunk arról, milyen önálló kiadványok akadtak fenn mint legveszélyesebbek a fővárosi rendőrigazgatóság hálóján.

1.

Babilon Imája.

Költemény Sárosi Gyulától, 1861. március 6., csak próbanyomat létezett.

Sárosi Gyulát a szabadságharc leverését követő megtorló hullám mártírként tisztelte a közvélemény, akit hosszú bujkálás után 1852 őszén fogott el a császári rendőrség és ítelt hadbíróság börtönbüntetésre a Függetlenségi Nyilatkozat kibocsátása után, 1849 májusában „Ponyvára került aranytrombita az örök igazság parancsolatjára” címmel megjelent munkájáért. 1859 őszén pedig egy másik költeményéért bíróági ítélet nélkül közigazgatási határozattal Csehországba internálták, ahonnan 1861 elején térhetett haza. 1861 márciusában indította meg „lapvezér”-ként Sarkady István szerkesztésében a Trombita című lapot, amely megjelentette Sárosinak a börtönévek alatt, illetve utána írt költeményeit, köztük a „Babilon imája” című verset, amelyben a pesti Újépületben töltött vizsgálati fogsága idején szintén ott raboskodó Teleki Blanka grófnőnek állított emléket. A verset a lap 17. száma közölte április 28-án a liberális ellenzék határozati párti vezérének, Nyári Pálnak ajánlva. Különlenyomat formájában történő közzétételét azonban eszerint már nem engedélyezte a rendőrigazgatóság.⁷ A költemény a szabadságért folytatott küzdelemhez hívja Isten segítségét, a „viharzó” trónusának és zsarnokságának megdöntése érdekében.⁸

⁶ „Verzeichniss jener innländischen Druckwerke, deren Verboth in Wirksamkeit steht”, Joseph Worafka feljegyzése, Pest, 1863. márc. 15. MNL OL D 191 M. kir. helytartótanács, elnöki iratok 3475.IV.B.1863.

⁷ Sárosiról lásd: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 12. köt. Bp. 1908. 221–230.; Bisztray Gyula: Bevezetés. In: Sárosi Gyula kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi Bisztray Gyula. Bp. 1954. 13–84.; a Trombita című lapban megjelent közleményeiről: Abafi Lajos: Sárosy Gyula. In: Sárosy Gyula színművei és kisebb prózái. Életrajzi bevezetéssel ellátva kiadja Abafi Lajos. Bp. é. n. [1883] (Nemzeti könyvtár. Szerkeszti Abafi Lajos. 35. köt. Sárosy Gyula összes művei. 3. köt.) LXV–LXVI.; Abafi Lajos jegyzete, in: Sárosy Gyula összes művei. 1. köt. Az Arany Trombita s egyéb hazafias költemények. Bp. é. n. [1887.] (Nemzeti könyvtár. Szerkeszti Abafi Lajos. 17. köt.) 299.; Simor András és Szentgáli Zsolt jegyzete, in: Sárosi Gyula: Válogatott versek. Szerk. Simor András, Dr. Szentgáli Zsolt. Bp. 2008. 83.

⁸ Sárosy Gyula összes művei. 1. köt. 121–125.; Bisztray: Bevezetés 60–61.

2.

Szabadság hajnala.

Költemény Thaly Kálmántól, 1861. május 22., 1230 példányt koboztak el és zúztak be.

Thaly Kálmán, a kuruc mozgalom történetének elkötelezett későbbi kutatója az 1850–1860-as évek fordulóján elsősorban költőként volt ismert a közvélemény előtt, három kötettel is az olvasóközönség elé lépett az 1859–1861 közötti fordulatokkal teli három évben.⁹

Egy az 1920-as években született értekezés szerint az Országos Széchényi Könyvtár állományában akkoriban még megtalálható volt a szóban forgó egész verseskötetnek (nem egyetlen versről volt szó), „hazafias, alkalmi és politikai gúnyversek gyűjtemény”-ének egy példánya, mivel Thaly sajátkezű bejegyzése alapján a kötetből sikerült három példányt megmentenie.¹⁰

Thaly költeményeivel, illetve történeti publikációival a Schmerling-provizórium alatt is a tiltott vagy tiltható tartalmak határán mozgott,¹¹ a helytartótanács elnöki iratai között két olyan esetnek maradt fenn nyoma, amikor a rendőrhatalóságok valamely művét teljes egészében tiltottnak vagy csak módosítás után megjelentethetőnek ítélték.¹²

3.

Haynau Album.

Röpirat Ormodi Bertalantól, 1861. június 29., csak próbanyomat létezett.

Ormodi Bertalan ismert költő és hírlapíró az 1860-as években, a kiegyezés eltöklét ellenfele.¹³ 1861 alkotmányos hónapjaiban politikai töltetű költeményeivel igen ak-

⁹ Thalyról lásd: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 14. köt. Bp. 1914. 79–85.; kötetei: Zengő liget, lyrai és újabb elbeszélő költeményei. Lauffer és Stolp, Pest, 1859.; Kárpáti kürt. Költemények. 2. bővített kiadás. Pfeifer Ferdinánd, Pest, 1860.; Székely-kürt. Erdélyi regék, mondák, balladák, és dalok. 1. köt. Gyurian József, Pest, 1861.

¹⁰ Borbély Margit: Thaly Kálmán költői munkássága. Pécs, 1927. 17–18. A szóban forgó kötet ma már nem található meg a könyvtár állományában.

¹¹ Lásd például a Koszorú című irodalmi lapban megjelent, a labancok elleni újabb harcra buzdító költeményét: Tököli bujdosó hive 1697. Koszorú, 1. évf. 2. félév 9. sz. 1863. aug. 30. 197.

¹² 1861 októberében a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap mellékleteként megjelentetni kívánt „Házi kincstár”-t; foglalta le Worafka többek között Thaly Kálmán „Kurucz feljajdulás” című verse miatt. 1865 őszén pedig a „Rákóczy tár” bevezetőjéből kellett szövegrészt eltávolítania. Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1861. okt. 27. MNL OL D 212 Magyar királyi helytartótanács, XXII. Könyv- és színművizsgálati osztály 11. kútfő (Hírlapok) 405. sz.; Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1865. nov. 22. MOL D 191 6355.IV.B.1866.

¹³ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 9. köt. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1903. 1377–1379.

tív propaganda tevékenységet folytatott az 1848. évi törvények helyreállítása, az országgyűlés ideje alatt pedig a határozati program mellett.¹⁴ Már korábban is meggyűlt a baja a sajtóellenőrzést végző rendőrigazgatósággal, mivel 1860 őszén „Magyarhon ébredése” című munkáját lefoglalták, majd csak az októberi diploma megjelenése után engedélyezték forgalmazását.¹⁵ Erre hivatkozva 1861 tavaszán nem engedélyezték, hogy „Ifjúsági Lapok” címen gyermekeknek szánt irodalmi lapot indítsanak.¹⁶ Nem tudjuk, a szóban forgó munka is politikai költemény volt-e, mindenestre a provizórium végét követően 1866-ban megjelent verseskötetében nem találjuk ilyen költemény nyomát.¹⁷

A Haynau album ügye azonban 1860 végén, 1861 elején a főváros nagyközönségét élénk izgalomban tartotta. 1860 november közepe táján ugyanis felbukkant a lakosság köreiben egy kéziratos másolás útján terjedő lista, amely a Julius von Haynau tábornok előtt 1849-ben állítólag egy díszalbummal hódoló fővárosi személyek neveit tartalmazta. A listát – egy másik, rendőrségi besúgóknak hitt személyek neveit tartalmazó névsorral együtt – lelkesen másolták és adták tovább, s a rendőrség szerint a terjesztés két katalizátora a pesti liberális ellenzéki érzelmű városi elit találkozó helye, a Nemzeti Kör, illetve az egyetemi ifjúság törzshelyének számító Fillinger kávéház volt. A „Hajnau Tábornoknak hódolókat nyilvánították a következők:” feliratú lista „Pest 1849” keltezéssel az általam ismert egyetlen fennmaradt példány tanúbizonysága szerint 273 fő nevét tartalmazta. A helyi önkormányzati testületek újjászerveződésének időszakában a listák terjedése a kölcsönös vádaskodások és öngigazolások hulláma előtt nyitotta meg az utat, anélkül, hogy a közvélemény bármiféle hiteles információkkal rendelkezhetett volna a rendőri hatóságok titkolt informátorairól vagy a bukott kormányzat titkolt kollaboránsairól. A város vezetése természetesen nem nézhette tétlenül a lakosságot izgalomban tartó listák terjedését. Pest városi ideiglenes polgármestere, Rottenbiller Lipót vizsgálatot indított, melynek eredményét 1861. január elején hozta nyilvánosságra: Kikérdezték a díszalbumot kiadó nyomda tulajdonosát és egykori alkalmazottait, hogy tisztázzák az album születésének körülményeit. Eszerint a Rókus kórház orvosa, Pluhovszki Ferenc, egy „morva ember” ötlete volt az egész, ő vitte be a kéziratot a nyomdába egy császári „főtüzér” által írt üdvözlő költeménnyel és az állítólagos aláírók névsorával együtt. A nyomdászok biztosan állították, hogy a névsoron a nevek ugyanazon kéz aláírásával

¹⁴ Országgyűlési nóták. Gyurian József, Pest, 1861.; Csak határozat! Költemény Teleky László halálára. Lauffer és Stolp, Pest, 1861.; A horvát testvérekhez. Költemény. Pfeiffer Nándor, Pest, 1861.; Búcsú az országgyűléstől! Költemény. Írta és Deák Ferencnek ajánlja Ormodi Bertalan. Engel és Mandello, Pest, 1861.

¹⁵ Magyarhon ébredése. Eredeti költemények. Wodianer F., Pest, 1860.

¹⁶ Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1861. márc. 7. MNL OL D 212 11. kútfő 72. sz.

¹⁷ Ormodi Bertalan újabb költeményei. Pollák testvérek, Pest, 1866.

szerepeltek ábécé sorrendben, azaz nem autográf aláírások voltak. Haynau Grazban élő leánya pedig megerősítette, hogy az albumban csak nyomtatott nevek találhatók. „Az illetők neveit tehát tudtokon kívül tették az albumba...” – szólott a következtetés.¹⁸ Ormody betiltott munkája nyilvánvalóan ehhez az ügyhöz kapcsolódott.

A provizórium későbbi hónapjaiban sem maradtak el a konfliktusok Ormody és a rendőrigazgatóság között. A helytartótanács elnöki iratai szerint 1863. nyár végén a tavaszi orosz ellenes lengyel szabadságharc ihlette „Lengyel viszhang” című munkáját tiltotta be Pálffy helytartó, míg az év végén Worafka rendőrigazgató indítványozta ugyanezt „Smule Itzig” című költeményével kapcsolatban is, de annak megjelenését végül Pálffy engedélyezte.¹⁹ S a provizórium végével sem szűntek meg Ormody problémái a sajtórendészet terén, hiszen 1865 végén verseinek már említett, 1866-ban megjelent gyűjteményes kiadását is csak módosításokkal engedélyezte a helytartótanács akkori vezetője, Sennyey Pál báró főtárnokmester.²⁰

4.

Az aradi 13 magyar vértanúk fohásza, 1849.

Röpirat Butsi Sándortól, 1861. június 23., csak próbanyomat létezett.

5.

Garibaldi álmában való beszélgetése több nemzetek küldötteivel Cavour Gf halála után. Röpirat Butsi Sándortól, 1861. október 2., csak próbanyomat létezett.

Butsi Sándorról semmiféle információ nem áll rendelkezésre, Szinnyei József írói életrajzi lexikona is csak egy 1871-ben megjelent regény szerzőjeként említi nevét.²¹ Egyik itt említett munkáját sem ismerjük, öt költeménye maradt fenn kisnyomtat-

¹⁸ A lista fennmaradt példányát lásd: Janus Pannonius Múzeum, Új- és Legújabbkori Történeti Osztály, I. 77. 333.; Különnfélék. Pesti Napló, 11. évf. 300–3265. sz. 1860. dec. 29.; Haynau Album. Uo. 12. évf. 1–3267. sz. 1861. jan. 1.; az ügyről részletesen lásd: Deák Ágnes: Besúgólisták a neoabszolutizmus korából. AETAS 21. évf. (2006) 4. sz. 28–31., idézet: 30.; a listát mint a Haynaut hódolatuk kifejezése céljából személyesen is felkeresők névsorát kezeli, elemzi s a rajta szereplők közül jó néhányat meg is nevez: Spira György: A pestiek Petőfi és Haynau között. Bp. 1998. 662–665.

¹⁹ Forgách levélfogalmazványa Pálffyhoz, Bécs, 1863. aug. 31. MNL OL D 185 1863: 973.; Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1863. dec. 4. Uo. D 191 16 693.IV.C.1863.; Ormody Bertalan: Smule Itzig. Tréfás költemény hét énekben. Kertész József, Pest, 1863.

²⁰ Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1865. dec. 27. MNL OL D 191 7126.IV.B.1865.

²¹ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 1. köt. Bp. 1891. 1427.; Butsi Sándor: A kolduló frater. 3 köt. (3. kiadás) Bartalits Imre, Pest, 1871.

ványok formájában 1861–1862-ből, ezek egyike Teleki László gróf tiszteletére készült.²²

6.

Bars megye tiltakozó határozata 1861. június 1-jén az adóbehajtás ellen, „szláv” (szlovák) nyelven, 1861. október 26., 400 példányt bezúztak.

Az újjászervezett önkormányzati megyék tisztikara 1861 elejétől kezdve megtagadta az országgyűlési hozzájárulás nélkül kivetett adók és más közterhek fizetését és az azok behajtásában való közreműködést. 1861. április végén – Anton Schmerling lovag államminiszter kezdeményezésére, a magyar kancellária hozzájárulása nélkül – Ferenc József ún. kivételes adóbeszedési eljárás bevezetését engedélyezte Magyarországon: az adót a bécsi pénzügyminisztérium közvetlen irányítása alatt álló pénzügyigazgatóságok speciális bizottságai hajtották be katonai, csendőri asszisztenciával. Május közepén az uralkodó a Magyarországon működő cs. kir. állami hivatalnokokat – az adóbeszedésben közreműködő pénzügyi hivatalnokok fizikai inzultusoktól való megóvásának céljából – katonai védelem, azaz az országos főhadparancsnokság joghatósága alá helyezte.²³ A rendkívüli intézkedések ellen a megyék sorra tiltakozásokat fogadtak el, a politikai napilapok rendszeresen beszámoltak a katonai segédlettel történt adóbehajtási akciókról szerte az országban. Ezen megyei határozatok sorába tartozott Bars megye határozata is, mely a Magyarország című napilap hasábjain megjelent júniusban.²⁴

7.

1847 vagy 1848 tájékozásul.

Ismeretlen szerző, röpirat, 1861. július 24., 450 példányt bezúztak.

A Debrecenben megjelent röpirat az 1861. évi országgyűlés alsóházában többséget élvező, de a felirati pártnak önként győzelmet biztosító határozati párton belüli po-

²² Búcsúja örökre felejthetetlen s a magyar nemzet szívében mély bánatot hagyott néhai N. M. Gróf Teleky László szellemének. Beimel J. és Kozma Vazul, Pest, 1861.; Alexander Búcsy: Recruten-Abschied von Eltern, Geliebte und Kameraden. Josef Gyurian, Pest, 1862. (ez utóbbi kiadvány tartalmazza még „Des Kriegers Laufbahn. Nach der Melodie Csikós: Auf der Pusztá u. s. w.” című versét is. Magyarul lásd: Ujoncz-búcsúja szülőitől, szeretőjétől és pajtásaitól. Búcsy Sándor-tól. Gyurin József, Pest, 1862. (tartalmazza a „Dal” című költeményt is.); A tiszavidéki ősz halász, vagy: az ifjúságot hazafiúságra buzdító agg. Nép dal. Gyurian József, Pest, 1861. (A tiszta jövedelemnek fele a budai népszínház javára ajánltatik.)

²³ Stefan Malför: Steuerwiderstand und Steuerexekution in Ungarn 1860 bis 1862. Österreichische Osthefte, 24. (1982) Nr. 3. 313–329.

²⁴ „Bars megye jegyzőkönyvéből. 1861. június 1.” Magyarország, 1. évf. 135. sz. 1861. jún. 11. A határozat tartalmazta, hogy a szöveget 400 példányban szlovákul is kinyomják.

litikai szakadásokra reagált, az országgyűlésen történeteket foglalta össze. A párt vezetésével elégedetlen párthívek álláspontját fejtegette, kiadásában feltehetőleg szerepe lehetett a képviselői mandátumáról június elején lemondott Révész Imrének.²⁵

8.

Mit tegyünk most? Röpirat költemény formájában Ormodi Bertalantól, 1861. szeptember 21., csak próbanyomat létezett.

Semmiféle információval nem rendelkezünk a tervezett röpiratról.

9.

Törvénykezési jogállapot.

„Többen”, 1861. szeptember 25., csak próbanyomat létezett.

Semmiféle információval nem rendelkezünk a tervezett röpiratról, azok szerzőiről.

10.

Emlékbeszéd Gf Széchenyi István és Gf Teleky László fölött.

Csukás Benjámintól, 1861. október 2., 500 példányt bezúztak.

Csukás Benjámintól 1856-tól református lelkész- és tanárként működött, 1861-ben a győnyi református gimnáziumban, majd 1862-től a szentesi református gimnáziumban oktatott egyháztörténetet, magyar nyelvtant, költészettant, latin nyelvet, magyar és ókori történetet, az utóbbi intézmény igazgatója is egy ideig.²⁶

Bár Worafka jelentésében az szerepel, hogy a kiadványt teljes egészében megsemmisítették, egy példány fennmaradt az Országos Széchényi Könyvtár állományában, tehát feltehetőleg mégsem került minden kinyomtatott példány a rendőri hatóságra. A két beszéd a győnyi református gimnáziumban 1860. május 17-én, illetve 1861. június 23-án rendezett emlékünnepeken hangzott el. A betiltást feltehetőleg a Teleki emlékének szentelt beszéd indokolta, amiben Teleki László szellemében a nemzet jogaiért való küzdelemre buzdít Csukás: „A csatába! Megint megdördült körülünk a vihar zugása, és a kis, bátor csapat mit magyar nemzetnek hírnak, megint körülveve ellenséggel; megint oda jutottunk, hogy legszentebb jogainktól, szentesített törvényeinktől akar megfosztani a fegyveres ellenség, elszakít édes testvéreinktől,

²⁵ 1847 vagy 1848? Tájékoztató. Több képviselő. Debrecen könyvnyomdája, Debrecen, 1861.; vö. Szabad György: Forradalom és kiegyezés válaszáján 1860-61. Bp. 1967. 520–521., 523., 566–567.

²⁶ A szentesi reform. Gymnasium Értesítője az 1864/5 tanévről. Szerkesztette Csukás Benjámintól, igazgatótanár. Szilády Károly, Kecskemét, 1865. 8.; Szinnyei Józser: Magyar írók élete és munkái. 2. köt. Bp. 1893. 441.

földarabolja mindennapi kenyérünket; -- -- majd a cselszövény ellenünk szítja honfitársaink féltékenységét....”²⁷

11.

A nemzetiségi kérdés hazánkban.

Röpirat Szilágyi Virgiltől, 1861. november 12., csak próbanyomat létezett.

Szilágyi Virgil ismert pesti ügyvéd volt, a perbe fogott Táncsics Mihály védőügyvédje; 1861-ben határozati párti országgyűlési képviselő. 1862 elején az emigrációval fenntartott kapcsolatai miatt felségárulás vádjával haditörvényszéki eljárás után halálra ítélték, amit tizennégy évi várfogságra enyhített az uralkodó, majd az év végén amnesztiában részesült.²⁸ A betiltott röpiratról sajnos nem állnak rendelkezésre további információk. 1861 tavaszán Szilágyi külön kiadványban jelentette meg képviselői programját, abban azonban a nemzetiségi kérdést nem említette.²⁹

Nem kelthet meglepetést, hogy a sajtófelügyelet felelősei a későbbiekben is szemmel tartották Szilágyit. 1865 őszén képviselőjelöltként elmondott választási beszédének A Hon című politikai napilapban való megjelentetése keltett izgalmat körükben, mondván, az a közigazgatás ellen megvetést, gyűlöletet, illetve „közrendellenességet” képes felkelteni. Az is felmerült, hogy törvényszéki eljárást indítanak ellene, de azután elállt ettől Sennyey főtárnokmester és Mailáth György kancellár.³⁰ 1866-ban a Klapka György vezette poroszországi magyar légió Magyarországra érkezésének idején azután újabb haditörvényszéki eljárás indult Szilágyi ellen.

12.

Gyulay Gaál Miklós magyar honvédtábornok emlékiratai az 1848–49^{ki} hadjáratból, 1861. november 14., 1000 példányt bezúztak.

Gyulay Gaál Miklós hadmérnök, cs. kir. katonatiszt volt, majd 1848-ban honvéd ezredes, akit a szabadságharc leverése után a hadbíróság halálra, majd kegyelmi úton húsz évi várfogságra ítélt. Öt év aradi várfogság után elveszítette szeme világát, s

²⁷ Emlékbeszédek gróf Széchenyi István és gróf Teleky László fölött. Csukás Benjámin gyönki tanár által. Beimer J. és Kozma Vazul, Pest, 1861. 30. (AZ OSZK bekötött példányára ragasztott címlapon ugyanezen címmel, kiadási hellyel és évvel Ráth Mór szerepel kiadóként.)

²⁸ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 13. köt. Bp. 1909. 921–924.; Berzeviczy: Az absolutismus kora Magyarországon 3. köt. 403.

²⁹ Szilágyi Virgil politikai programja s négy beszéde. 1861. Wodianer F., Pest, 1861. Szinnyei Szilágyi munkái között felsorolja „A nemzeti kérdés hazánkban. Írta R. i. Pest, 1861.” munkát, de nem sikerült nyomára bukkannunk.

³⁰ Kossalkó János királyi ügyek igazgatója jelentése Mailáthhoz, Pest, 1865. okt. 16. MNL OL D 185 1865:1332., Mailáth és Sennyey levélváltását lásd Uo. 1865:1367. (Uo. D 191 5594.IV.B.1865.); „Szilágyi Virgil beszéde választóihoz. (October 8-kán)”. A Hon 3. évf. 233. sz. 1865. okt. 11.

1854-ben meghalt. Börtönévei alatt emlékiratain, illetve rabtársai visszaemlékezéseinek összegyűjtésén dolgozott. Németül született emlékiratait végakarátának megfélelően özvegye fordíttatta le magyar nyelvre, s kísérelte meg kiadni – sikertelenül. A munka kézírata jelenleg a Hadtörténelmi Levéltárban található.³¹

13.

Nemzeti Kördal. Költemény Liszniai Kálmántól, 1861. december 23.
[kitöltetlen a rovat, hogy hány példány létezett].

Liszniai Kálmán az egyik legnépszerűbb költőnek számított az 1840–1860-as években, 1848-1849-ben honvéd őrnagy, egyike a kormány által megbízott tábori történetíróknak, 1849 után két évig kényszerbesorozottként a császári hadseregben szolgált, majd újra íróként kereste a kenyerét.³² 1860–1861-ben igen sok hazafias költeménye jelent meg valamely lap hasábjain, amelyeket azután különlenyomat formájában is megjelentetett.³³ A Nemzeti Kördal 1861 folyamán több kiadásban is napvilágot látott: a zsarnokság elleni szabadságküzdelemre szólított fel – a költeményt a Pesten működő, már említett Nemzeti Körnek ajánlva, s a civil egyesületek jelentőségét magasztalva.³⁴

1861 szeptemberében már nem engedélyezték számára, hogy „Honvédek Lapja” címmel indítson hetilapot, majd november elején a pest-budai rendőrigazgató lefoglalta a Kotsányi László szerkesztette „Teleki naptár 1861” című kiadványt, többek között a „Nemzeti kördal” tervezett közlése miatt.³⁵ Worafka jelentésének tanúbi-

³¹ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 3. köt. Bp. 1894. 909-911.; Bajzik László: A Zala vármegyei Szegvártól az abonyi temetőig. Gyulai Gaál Miklós honvédtábornok élete és működése 1848-49-ben. H. n., é. n., a kéziratra vonatkozó információ: 367.; Budapesti Hirharang c. rovat. Hölgyfutár, 12. évf. 24., 151. sz. 1861. febr. 23., dec. 17.

³² Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 7. köt. Bp. 1900. 1310–1316.; Szilágyi Márton: Liszniai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai. Bp. 2001.

³³ Liszniai Kálmán országos nótája és nemzeti éneke. Gyurian József, Pest, 1860.; Liszniai Kálmán két dala. Gyurian József, Pest, 1860. (Ugyanaz a két vers található mindkét kiadványban.); Garibaldi nótája. Egyedül a szerzőnél kapható. H. n., é. n.; Liszniai Kálmán Szavalkönyve saját költeményeiből. „A magyar nyelv szelleme” című felolvasásra készített előbeszéddel melyet a költeményekkel együtt „Költői estély” címmel tartandó szavalköri körutjára szerkesztett össze. Lauffer és Stolp, Pest, 1861.; lásd még: A szerednyei bor. Herz János, Pest, 1861.

³⁴ Nemzeti kördal. A Pesti Nemzeti Kör tagjainak, költői üdvözlétül, s hazafiui tiszteletül ajánlva. Boldini Róbert, Pest, 1861.; Nemzeti kördal. A Pesti Nemzeti Kör a magyar- és erdélyországi szervezett társas körök, (casinók), vagy más néven egyletek, társulatok tagjainak, költői üdvözlétül s hazafiui tiszteletül ajánlva. Herz János, Pest, 1861. (Mindkettő ugyanazt a költeményt tartalmazza.)

³⁵ Helytartótanácsi feljegyzés, Buda, 1861. szept. 9. MNL OL D 212 11. kútfő 311.a. sz.; Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1861. nov. 3. Uo. 10. kútfő 27a. sz.

zonysága szerint Lisznai az év végén megpróbálta ismét megjelentetni költeményét önálló kiadványként, de ezúttal szintén sikertelenül.

14.

Bús Vitéz fekete leves naptára 1862re, 1862. február 11., 1800 példányt bezúztak.

Matkovics Pál a főváros ismert humorista írója volt, aki „Bús Vitéz”-ként vált ismertté az olvasóközönség előtt.³⁶ 1861 tavaszától jelent meg Fekete Leves című élelappja, amely engedélyezését korábban már két alkalommal is elutasította a helytartóság, de nem politikai jellegű kifogások merültek fel Matkovics korábbi munkái ellen, hanem a pest-budai rendőrigazgató úgy ítélte meg, írásait nem esztétikai értékek, hanem az alantasabb szórakoztatás szempontjai dominálták.³⁷ 1861 októberében Worafka lefoglalta a lap 28. és 30. számát néhány írás és kép miatt, melyek Ausztria nagyhatalmi állását kicsinyelltek, illetve a császári hadsereget gúnyolták, de a 29. számot is csak módosításokkal engedélyezte. A 31. számban feltűnő üres helyek jelezték a sajtócenzúra nyomát, majd az 35. szám sorsa újra a lefoglalás lett, aminek nyomán Matkovicsot két havi fogságra ítélték, amit egy havi fogságra mérsékeltek.³⁸ A szóban forgó naptárról azonban sajnos semmiféle információnk sincs.

15.

Sárossy Album. Sarkady Istvántól, 1862. június 9.,
1862. szeptember 29-i haditörvényszéki ítélet folytán 2000 példányt bezúztak.

Sarkady István az 1850-es évek második felétől folytatott írói és publicisztikai tevékenységet, 1861 tavaszán, ahogy arról már szó esett, a Trombita című hetilap főszerkesztőjeként ő jelentette meg Sárosi Gyula politikai költeményeit. Sárosi azonban 1861 őszén meghalt, súlyos betegsége alatt Sarkady István felesége ápolta, a gyászjelentést Sarkady bocsátotta ki november közepén, s névtelenül megírta életrajzát a Vasárnapi Újság hasábjain.³⁹ Sarkady Rákosi Lászlóval együtt hirdetett előfizetést egy Sárossy Albumra, mely tartalmazta volna Sárosi arcképét, kiadatlan pró-

³⁶ Szinnyei: Magyar írók élete és munkái, 1. köt. 1424–1426.

³⁷ Idősb. Poldini és Noséda Gyula könyvnyomda tulajdonosok beadványa a helytartónácshoz, Pest, 1861. febr. 27., Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1861. márc. 20. MNL OL D 212 11. kútfő 90. sz.

³⁸ Worafka jelentései a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1861. okt. 13., okt. 28. MNL OL D 212 11. kútfő 383., 406.a. sz.

³⁹ Sarkadyról lásd: Szinnyei: Magyar írók élete és munkái, 12. köt. 185–187.; Abafi Lajos: Sárossy Gyula. In: Sárossy Gyula színművei és kisebb prózái. Életrajzi bevezetéssel ellátva kiadja Abafi Lajos. Bp. é. n. [1883] (Nemzeti könyvtár. Szerkeszti Abafi Lajos. 35. köt. Sárossy Gyula összes művei. 3. köt.) XLIX.; Sarkady írása Sárosiról: „Sárossy Gyula”. Vasárnapi Újság, 8. évf. 47. sz. 1861. nov. 24.

zai és verses dolgozatait, valamint életrajzát Sarkady tollából. Menetközben a szerkesztéstől Rákosi visszalépett.⁴⁰ A pest-budai rendőrigazgató a kiadvány példányait lefoglalta, s azonnal haditörvényszéki eljárást indítványozott Sarkady ellen, aminek nyomán Sarkadyt három havi szigorú fogságra, a kiadványt pedig megsemmisítésre ítélték. Fellebbezés nyomán a börtönbüntetést két havi szigorú fogságra mérsékeltek, de a megsemmisítés eltörlését hiába kérte Sarkady. Fogságának az Erzsébet császárné nevenapja alkalmával 1862. november 24-én elhatározott uralkodói amnesztia-rendelet vetett véget.⁴¹ Később, 1864 tavaszán, majd 1866-ban is több ízben kérvényezte Sarkady, hogy a megsemmisítés következtében őt ért háromezer forintnyi anyagi kár egy részét kárpótlásként vagy segélyként megkaphassa – mindhiába.⁴²

16.

Kilényi Frigyes sírján egyik bajtársától közölve,
1862. szeptember 20., csak próbanyomat létezett.

Worafka rendőrigazgató 1862 szeptemberében jelentette, hogy Kilényi Frigyes az olasz egyesítés népi hősének, Giuseppe Garibaldinak a nagy csodálója volt, csatlakozott az itáliai magyar légióhoz, de azután csalódottan hazatért, s Mosonmagyaróvárt gazdászatot tanult. Öngyilkosságot követett el, ezért Worafka, majd a helytartótanács számára az ügyet véleményező Lauka Gusztáv író sem javasolta az engedélyezést, arra hivatkozva, hogy az egyház bűnnek, a társadalom pedig gyávaságnak tartja az öngyilkosságot. Az itáliai magyar légió nyilvántartása szerint 1840-ben született Pesten, közlegényként szolgált a légióban 1860. szeptember és 1861. július között.⁴³

17.

Magyar koszorú albuma 1863, Zilahy Károlytól, 1862. november 10.,
a 650 példány megsemmisítéséről helytartótanácsi határozat született.

Zilahy Károly a legfiatalabb generáció hírlapíró, író és kritikus vezéralakja volt az 1860-as években. 1862 októberében foglalta le Worafka a szóban forgó kiadványt, díszes kivitelben készült, igen drága jellemrajzgyűjteményt, amely a rendőrigazgató

⁴⁰ A vállalkozásról és a kötet tartalmáról lásd: Abafi: Sárosy Gyula L–LI.

⁴¹ Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1862. jún. 6. MNL OL D 191 12 052.IV.C.1862.; Sarkady István beadványa Forgách Antalhoz, Pest, 1862. okt. 26., Degefeld hadügyminiszter átirata Forgáchhoz, Bécs, 1862. nov. 15. (német nyelvű). Uo. D 185 1862:1034.

⁴² Sarkady kérvényeire lásd: MOL D 185 1864:167., 325., 1866:326., 692.; D 191 1457.IV.B.1864., 1089.IV.B.1866.

⁴³ Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1862. szept. 16., Lauka feljegyzése, dátum nélkül. MNL OL D 191 17 926.IV.C.1862.; Lukács Lajos: Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei 1860–1867. Bp. 1986. 319.

megítélése szerint tele volt kormányellenes kijelentéssel, s a díszes kötés miatt már nem volt lehetséges a kifogásolt részek egyszerű kihagyása. Bár a magas ár miatt sejtethető volt, hogy kiterjedt vásárlóközönségre nem tarthat számot, ami enyhítő körülménynek számított a rendőri vezetők mérlegelésekor, mivel nem tudományos közleményeket, hanem rövid életrajzi esszét tartalmazott, melyek alkalmasak lehettek „az előkelő osztályú, nem szilárd politikai gondolkodású olvasóközönség, főleg pedig az ifjúság ferde politikai felfogásra” nevelésére, Worafka teljes elkobzást javasolt. A kiadvány fő bűnének az számított, hogy az 1848–1849-es „forradalom mindenütt mint szabadságharc említettik, s az e közbeni működés és közremunkálás dicsérőleg s magasztalólag kiemeltetik”. Valóban nem fukarkodott Zilahy a forradalmi időszak dicséretével, elegendő Petőfiről adott jellemzését felvillantatunk: „A forradalmat az irodalom részéről ő nyitotta meg s a nemzet kétségbeesett szabadságharczának prologusát ő harsogtatta el 1848 márc. 15-én »Talpra magyar« kezdetű hires dalával, mely egy pillanat alatt az egész nemzet ajkára átment.” Végül a kiadó fellebbezése nyomán Forgách kancellár a bécsi rendőrminiszter jóváhagyásával 1863. július végén feloldotta a lefoglalást.⁴⁴

Zilahynak további kiadványok kapcsán is meggyűlt a baja a sajtóellenőrzéssel. 1863 végén ugyanis Worafka lefoglalta a Reviczky Szevérral együtt szerkesztett „Alföldiek segélyalbuma”-t, négy közleményt kifogásolva, végül az egyik (Falk Miksa írása Széchenyi István gróf utolsó napjairól) elhagyására s egy másik módosítására (Lauka Gusztáv költeménye) kötelezték a szerkesztőket. 1864 tavaszán pedig Zilahynak Petőfi Sándorról írt életrajzának megjelenését vonakodott engedélyezni Worafka, de azután Forgách kancellár ismét a szabadon bocsátás mellett döntött.⁴⁵

18.

Az 1849^{dik} évi magyar hadsereg feloszlásának okai.

Potemkin Ödöntől, 1862. december 12.,

1862. október 13-i haditörvényszéki ítélet folytán 1000 példányt bezúztak.

Egervári Potemkin Ödön színész, majd honvéd hadnagy, ezt követően telekkönyvi kisegítő napidíjas, 1861 tavaszától a Magyar Tudományos Akadémia korrektora

⁴⁴ Zilahyról lásd: Szinnyi: Magyar írók élete és munkái, 14. köt. 1844–1847.; Privitzer István jelentése (Pálffy távollétében) Forgáchhoz, Buda, 1863. jún. 22. MNL OL D 185 1863:741.; Forgách levele Pálffyhoz, Bécs, 1863. júl. 31. Uo. 1863:879.; Zilahy Károly: Magyar koszorúsok albuma. Írói élet- és jellemrajzok. Heckenast Gusztáv, Pest, 1863. 89–90. (A munka 1874-ben újabb kiadásban is megjelent.); vö. Vargha Kálmán: „Zilahy Károly 1838–1864”. In: Zilahy Károly válogatott művei. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Vargha Kálmán. Bp. 1961. 71.

⁴⁵ Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1863. dec. 19. MNL OL D 191 16 887.IV.C.1863.; Privitzer jelentése (Pálffy nevében) Forgáchhoz, Buda, 1864. ápr. 10., Forgách levélfogalmazványa Pálffyhoz, Bécs, 1864. ápr. 21. Uo. D 185 1864:502.

volt.⁴⁶ 1862 szeptemberében megjelentetni kívánt munkájában saját honvéd élményeit kívánta a nagyközönség elé tárni, elsősorban az 1849. nyári temesvári csata eseményeinek taglalásával. Worafka azonban lefoglalta a kiadványt, mivel a felkelőket „hősként” ábrázolta, az osztrák tiszteket „külföldinek” nevezte. Októberben haditörvényszéki eljárás nyomán megsemmisítésre ítélték a kiadványt, Potemkin pedig két heti fogságra. 1867-ben azonban új kiadásban végre megjelenhetett a munka.⁴⁷

19.

A kiegyenlítési vita. Röpirat Mocsáry Lajostól, 1862. december 23., csak az első 7 ív volt kinyomtatva 1000 példányban, megsemmisítették.

Mocsáry Lajos 1850-es években elsősorban a nemzetiségi kérdésről írt röpirataival hívta fel magára a figyelmet, 1861-ben felirati párti országgyűlési képviselő, 1865-től a kiegyezés ellenfele.⁴⁸ 1862. szeptember elején–közepén nyújtotta be sajtóvizsgálatra Emich Gusztáv mint kiadó Mocsáry „A kiegyenlítés” című röpiratát. Worafka közcsendháborítás miatt haditörvényszéki eljárás kezdeményezését javasolta, s lefoglalta a példányokat. Az uralkodó már említett 1862. november 24-i amnesztiarendelete azonban kiterjedt a folyamatban levő sajtóperekre is, így Mocsáry elkerülte az elítélést, a mű példányait azonban megsemmisítették. Egy példány azonban a törvényszéki eljárás iratai között az utókorra maradt, így pontosan ismerjük a röpirat tartalmát: Mocsáry az 1848-ban meghirdetett perszónálunióra korlátozódó függetlenség programja melletti határozott kiállást propagálta, élesen bírálta a kompromisszumkereső röpiratokat, emellett szövege nem volt mentes az emigráció 1849-es függetlenségi programjára burkoltan célzó utalásoktól sem.⁴⁹

20.

Magyarok története. Dr. Zimmermann Jakabtól, 2. kiadás, 1862. december 25., 1000 példányt lefoglaltak, megsemmisítésükről határozat született.

Zimmermann Jakab 1826–1846 között piarista tanárként működött, majd a rendből való kilépése után is folytatta oktató tevékenységét, 1860-tól 1872-ig a kecskeméti

⁴⁶ Szinnyei: Magyar írók élete és munkái, 2. köt. 1219–1222.

⁴⁷ Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1862. szept. 6. MNL OL D 191 17 377.IV.B.1862.; Potemkin Ödön honvéd-husár hadnagy: Az 1849-ik évi magyar hadsereg feloszlásának okai az aradi s temesvári táborozással. Lauffer Vilmos, Pest, 1867.

⁴⁸ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 9. köt. Bp. 1903. 66–70.; Tóth Ede: Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek (1826–1874). Bp. 1967.

⁴⁹ Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1862. szept. 15. MNL OL D 191 17 855.IV.C.1862.; vö. Tóth Ede: Mocsáry Lajos elveszettnek tartott röpirata: „A kiegyenlítés.” Századok, 116. évf. 1982. 4. sz. 760–790.; Deák Ágnes: „Kiegyenlítési program-kovácsaink”, 1861–1865. Századok, 139. évf. (2005) 3. sz. 709–710.

katolikus elemi iskolák igazgatója.⁵⁰ 1861-ben Kecskeméten jelent meg „Magyar történelem az elemi iskolák számára” című tankönyve, mely az uralkodókat felsorolva adott rendkívül rövid összefoglalót a magyar történelemről, s a világosi fegyverletéssel végződött. E munka második kiadását készült megjelentetni 1862 végén, 1863 elején, de Worafka jelentése nyomán Pálffy helytartó csak a rendőrség által kifogásolt részek (a német elem iránt ellenséges, I. Ferenc József trónra lépését egyáltalán nem említi) módosítása esetén engedélyezte a megjelenést. Az Országos Széchényi Könyvtár régi könyv katalógusának tanúbizonyossága szerint végül megjelent 1863-ban az új kiadás, de a kiadvány jelenleg nem található a könyvtár állományában.⁵¹

21.

Jánošík, Ján Bobulától, 1863. január 5.
(kitöltetlen a rovat, hogy hány példány létezett).

Viliam Pauliny-Toth a szlovák nemzeti mozgalom ismert alakja volt, 1848–1849-ben a magyar kormány ellen harcoló szlovák szabadcsapat tagja. Az 1850-es években császári hivatalnokként működött, majd az októberi diploma kibocsátása után rendelkezési állományba került. „Sokol” címmel szlovák nyelvű politikai napilapot, „Černokňazník” címmel élcslapot jelentetett meg Budán. Az előbbi ellen Worafka jelentése nyomán nemzetiségi izgatás címén haditörvényszéki eljárást kezdeményezett Pálffy 1862 áprilisában, de a haditörvényszék nem látta azt indokoltnak.⁵²

Az alkotmányos időszak nemzetiségi politikai küzdelmei után a szlovák nemzeti mozgalom vezetői 1861 végén az uralkodóhoz benyújtott folyamodványban külön szlovák közigazgatási kerület elkülönítését kérték a jász-kun, illetve a hajdú kerület mintájára, s hogy azon belül valamennyi közigazgatási és bírósági hatóság hivatali nyelve kizárólag a szlovák legyen. Iskolaügyekben is szabad rendelkezést kértek. 1863 elején újabb, hasonló tartalmú szlovák kérvény került a bécsi minisztertanács elé.⁵³ A Protestáns Pátens követői és ellenfelei közötti egyházjogi küzdelem is folyamatosan mérgezte a magyar politikai vezetők és a szlovák politikusok viszonyát. 1863 elején Pauliny-Tothot a Ján Bobulával együtt kiadott „Jánošík” című röpirat

⁵⁰ Szinnyei: Magyar írók élete és munkái, 14. köt. 1860–1863.

⁵¹ Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1863. máj. 8. MNL OL D 191 5933.IV.C.1863.; dr. Zimmermann Jakab: Magyar történelem az elemi iskolák számára. Szilády Károly, Kecskemét, 1861.; uő.: Magyar történelem az elemi iskolák számára. 2. kiadás. Pest, 1863.

⁵² Eduard Podolsky pozsonyi rendőrigazgató jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pozsony, 1862. aug. 10. MNL OL D 191 14 345.IV:B.1862.; Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest. 1862. máj. 22. Uo. 11 123.IV.B.1862.

⁵³ Vö. például: Deák Ágnes: Soknemzetiségű nemzetállam és soknemzetiségű birodalom erőterében. Nemzetiségpolitikai alternatívák 1868 előtt. Századvég, új folyam 50. sz. 2008. 4. sz. 67–71.

megjelentetése után közcsendháborítás, nemzetiségi izgatás, valamint a sajtórendtartás áthágása miatt haditörvényszéki eljárás után 1863. március elején egy havi szigorú fogságra ítélték, amit azután egy havi fogságra enyhítettek.⁵⁴

Pauliny-Toth számára 1864 augusztusában nem engedélyezte Forgách kancellár utóda, Zichy Hermann gróf, hogy *Narodna Slovenske Noviny* címmel szlovák nyelvű politikai napilapot indítson.⁵⁵

22.

Szélcsend alatt. Jókai Mór elbeszélései, 1863. február 13.

1000 példányt elkoboztak, az ügy még nem zárult le.

A kor legnépszerűbb és legolvasottabb regényíróját, Jókai Mórt sem kímélte a pest-budai rendőrigazgató. 1862 októberében kötelezték „Politikai divatok” című regénye második füzetében az 1848. március 15-e eseményeit megörökítő „Egy nap melynek története van” című fejezetének a kihagyására.⁵⁶

1863. február elején újabb viharfelhők gyülekeztek, mivel Worafka kifogásolta Jókai „Szélcsend alatt” című elbeszélésgyűjteményét „A kurucvilág után” című elbeszélés miatt, pedig az 1860-ban már megjelent az Arany János szerkesztette Szépirodalmi Figyelőben. Bár a már említett Lauka Gusztáv a szabadon bocsátást támogató véleményt készített Pálffy helytartó részére, mondván, alig lehetne regényt írni, „történetit pedig nem is”, ha a rendőrigazgató által kifogásolt dolgot mind figyelembe kellene venni, Pálffy helytartó a lefoglalás fenntartása mellett döntött. Forgách kancellár azonban március végén helyt adott a kiadó Heckenast Gusztáv fellebbezésének és felszabadította a kötetet.⁵⁷

Mindeközben 1863 február közepén a provizórium talán leghíresebb sajtórendészeti eljárása indult el Jókai lapjának, *A Honnak* a 30. számában február 7-én Zichy Ferdinánd gróf tollából megjelent „Alapkérdéseink” című cikk közlése nyomán. Ez alkalommal nem a rendőrigazgatóság vagy a helytartó mozgatta a szálakat,

⁵⁴ Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1864. jan. 17. MNL OL D 191 1210.IV.B.1864.

⁵⁵ Péchy Ferenc jelentése (Pálffy távollétében) Zichynek, Buda, 1864. aug. 1. MNL OL D 185 1864:1074.; vö. Uo. D 191 422.IV.B.1865.

⁵⁶ Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1862. okt. 24. MNL OL D 191 19 998.IV.C.1862.; a külön fejezet helyett Jókai a „A ki a sorsot kényszeríti” fejezetbe tagolta be a vitatott részt, de minden bizonnyal átdolgozva, az eredeti változatot nem ismerjük. Vö. Jókai Mór: *Politikai divatok. Regény. 1. köt. Szerző saját kiadása*, Pest, 1862. 1. köt. 120–128.; ezen adatok alapján pontosítani lehet a mű keletkezéstörténetét, vö. Szekeres László jegyzete, in: Jókai Mór összes művei. Regények 14. Bp. 1963. 495–499.

⁵⁷ Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1863. febr. 3., Lauka Gusztáv feljegyzése, 1863. febr. (sérült irat, a keltezés nem látható), Forgách leirata Pálffyhoz, Bécs, 1863. márc. 31. MNL OL D 191 1699.IV.C.1863.

hanem a pest-budai katonai kerületi város- és várparancsnokság indította el a haditörvényszéki vizsgálatot. Hosszú eljárás után az ítéletek többszöri enyhítését követően az uralkodó május közepén mindkettejük büntetését egy-egy hónapnyi fogságra enyhítette, hogy majd június elején teljes egészében elengedje Zichy számára a büntetés még hátralévő részét. Zichy kamarási, Jókai pedig nemesi címét veszttette el, ezenkívül a politikai lapok indításának előfeltételeként minden kiadót terhelő lapbiztosítékból 1000 forint elvesztése is sújtotta Jókait.⁵⁸

23.

Búcsúhangok. Költemény Mészáros Károlytól, 1863. február 24.,
1000 példányt lefoglaltak, határozat született a megsemmisítésükről.

Mészáros Károly író, hírlapíró, volt honvéd, Debrecenben „Repülő Lap. Dongó” címmel élcslapot szerkesztett 1861-ben, melyet a hatóságok felettébb kormányellenesnek minősítettek, s az hivatalos engedély hiányában később megszűnt.⁵⁹ Emellett önálló kiadványokkal is igyekezett népszerűsíteni a nemzeti ellenállás ügyét.⁶⁰ Ősszel a debreceni rendőrbiztosság lefoglalta „Debreczeni kis tükör” című kiadványát Mészáros Garibaldiról írott verse (Garibaldi szomorú notája a fogságában) miatt.⁶¹

1863. február 15-én Lisznyay Kálmán temetése alkalmával elhangzott Mészáros Károly megemlékező szövege. A Pesti Napló beszámolója szerint az egyházi búcsúztató mellett „egy budai színész olvasott fel egy verses búcsúztatót”, nyilvánvalóan ez lehetett Mészáros költeménye, melyben Lisznyayt mint volt honvédet is magasztalta, ezért foglalta le a verset tartalmazó önálló nyomtatványt Worafka.⁶²

⁵⁸ Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest. 1963. febr. 14. MNL OL D 191 3471.IV.B.1863.; Forgách levélfogalmazványa Pálffyhoz, Bécs, 1863. máj. 18. Uo. D 185 1863:568.; vö. Jókai Mór: Gróf Zichy Nándor és A Hon (1896). In: Jókai Mór: A történelmi tarokkparti (Más hátrahagyott írásokkal). Bp. é. n. 116–127.

⁵⁹ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 8. köt. Bp. 1902. 1168–1169.

⁶⁰ Vö. A legnagyobb magyar sárvári és felsővidéki gróf Széchenyi István életleírása XII énekben. Telegdi K. Lajos, Debrecen, 1860.; Kossuth Lajos búcsuja a magyar néphez. Debrecen város könyvnyomdája, Debrecen, 1861.; Dongó fulánkok vagy recept álmos emberek számára. Debrecen város könyvnyomdája, Debrecen, 1861.; III. Napoleon francia császár élettörténete annak trónraléptéig. A nép számára írta M. Mészáros Károly. Telegdi K. Lajos, Debrecen, 1861.; Garibaldi, a híres vörösinges vezér életrajza. A nép számára írta M. Mészáros Károly. Telegdi K. Lajos, Debrecen, 1861.

⁶¹ Johann Prenninger nagyvárad rendőrigazgató jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Nagyvárad, 1862. okt. 4. Uo. 18 799.IV.C.1862. (A Dongó fulánkok vagy recept álmos emberek számára című kötetben is megjelent két verse Garibaldiról: Garibaldi születése, Garibaldi a népszabadító); Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1864. okt. 3. Uo. 6525.IV.B.1864.

⁶² Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1864. okt. 3. MNL OL D 191 6525.IV.B.1864.; Különfélék c. rovat. Pesti Napló, 14. évf. 38–3903. sz. 1863. febr. 17.

De ezzel Mészáros összetűzéseinek sora a rendőri hatóságokkal nem ért véget. 1863. május közepén a Pesti Unió énekkör rendezvénye alkalmával egy német dal eléneklése után kijelentette, hogy Magyarország fővárosában csak magyarul szabad énekelni, s kezdeményezte a Szózat demonstratív elénekléséhez. Szintén 1863-ban „Felfordult világ” címmel röplapot adott ki, aminek második száma miatt a pesti katonai parancsnokság 1863 novemberében hadbírószági eljárást indított, s december 16-án közcsendháborítás vétsége címén tizennégy napi fogságra ítélték. 1864 őszén az újraindult „Dongó naptár” 1865-re tervezett kötetében talált kivetni és módosítani valót Worafka, amit Pálffy jóváhagyott.⁶³

A betiltott művek között túlnyomórészt irodalmi alkotásokat találhatunk, melyek 1848–1849 forradalmának örökségét éltették és tartották ébren. A politikai programok megfogalmazásakor természetesen erősebben érvényesült az öncenzúra, ezért politikai kiadványok ritkábban akadtak a rendőri hatóságok horgára.

De a betiltások a mindennapi sajtóellenőrzési gyakorlat jéghegy-csúcsát jelentették csupán a mindennapos lefoglalások és módosításra kötelezések, hivatalos megintések és informális figyelmeztetések tengerében. Jókai „Életem” című verses önéletrírásában joggal összegezte az „Ovatos a szóban, merészen az észben” kettősséggel az íróársadalomra ebben az időszakban rákényszerített magatartásmintát.⁶⁴

⁶³ Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1864. okt. 3. MNL OLD 191 6525.IV.B.1864.; „Dongo naptár. Nagy képes humoristikus mulattató évkönyv tanulságos és hasznos jegyzetekkel az 1865 esztendőre. Első évfolyam. Szerkesztette Mészáros Károly. Pest. Kiadja Kugler Adolf”. Pest, 1865.

⁶⁴ Jókai Mór: Életem. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Oct. Hung. 692.

Ágnes Deák

Verzeichnis verbotener Publikationen
in Ungarn – Frühling 1863

Am 5ten November 1861 hat Franz Joseph I. als Reaktion auf die nach der Auflösung des ungarischen Parlaments in August sich entfaltende nationale Protestbewegung die Verfassung in Ungarn suspendiert. Mit den schweren Strafprozessen sind die Presse- und politischen Verbrechen, Vergehen und Übertretungen auch zu militärgerichtlicher Kompetenz geraten. Im Gegensatz zu den anderen Provinzen der Habsburgermonarchie blieb das schwer restriktive Pressepatent von 1852 mit Beschlagnahmen, Verstampfen, Verweisen und Verbote in Ungarn in Kraft. März 1863 hat der Polizeidirektor zu Pest-Buda, Joseph Worafka ein Verzeichnis der zwischen Frühling 1861 und März 1863 von der Statthalterei verbotenen Publikationen mit 23 Titeln zusammengestellt. Der Aufsatz giebt diese Publikationen bekannt, unter deren zwar mehrere später veröffentlicht werden durften aber andere endgültig unbekannt blieben. Am häufigsten wurden literarische Werke (Gedichte, Erzählungen) verboten, die die revolutionären Idealen von 1848 und das Festhalten an ihnen verkündigten.

NEMZETKONSTRUKCIÓK A ROMÁNIAI MAGYAR POLITIKAI KÖZÖSSÉG MEGTEREMTÉSÉBEN AZ IMPÉRIUMVÁLTÁS IDŐSZAKÁBAN*

Ez a rövid tanulmány jelzésszerűen összefoglalja a romániai magyarság nevében felépő kisebbségi elitek *magyar nemzetfogalmának* jellegzetességeit, a trianoni Magyarországéhoz való eltérő és hasonló vonásait, illetve azokat az intézményes kereteket, amelyek ezeknek a nemzeti kánonoknak fórumot biztosítottak az 1920-as évek közepéig.¹

A román állam fennhatósága alá került magyar politikai közösség nemzetfogalmát sok tekintetben eltérő tényezők és kiútkereső stratégiák alakították, mint a trianoni Magyarország politikai közösségének nemzetfelfogását. A határon túli magyarság, tehát a magyarul beszélő, magyar nemzetiségű, fejlett nemzeti önazonosságtudattal és intézményesültséggel rendelkező csoportok politikai kényszer hatására váltak ki a magyar nemzetépítés folyamatából.² A kisebbségi társadalom kulcskérdése, hogy tagjainak politikai integrációja és fejlődése a saját közösségi intézményein keresztül megy-e végbe vagy sem? A romániai magyarságnak ebben a folyamatban egyszerre kellett választ találnia a nemzetállami kihívásokra, amelyek a budapesti és a román állam kormányzataitól párhuzamosan érkeztek, illetve a saját magyar társadalmukon belül zajló modernizációs folyamatokra.³ A multietnikus nemzetállami keretek között *kényszerközösségként*⁴ tovább élő magyarságnak a következő kérdések

* Ez az írás a PhD kutatásom egy kisebb részletét képezi, amely a romániai magyar politikai és szellemi elitek politikai diskurzusait, eszmetörténetét vizsgálja a magyar nemzetfogalomban bekövetkezett változásra koncentrálni.

¹ A húszas évek második felére leszűkültek a magyar kisebbségi érdekvédelem lehetőségei: sikertelen paktumtárgyalások, a romániai demokratikus intézményeknek sikertelen kiépítése, hármassziszkrimináció (politikai, gazdasági, kulturális–oktatási) következtében a társadalmi *egységesülésnek* stratégiája váltotta fel a *nép hatalmán* álló szociális és demokratizmus kategóriákat. Bárdi, 2011. 312–323.

² Kényszerközösségek és védtelen védhatalom. Szarka, 2002. 17–30.

³ Bárdi, 2004, 251–274.

⁴ 1918-ban a magyar nemzetépítésből olyan fejlett nemzettudattal bíró régiók szakadtak ki, amelyek magyarsága kényszerközösségként önálló kulturális és politikai intézményrendszerrel teremtett a két világháború között. Ezek a kisebbségi társadalmak bár részesei az adott ország politikai közösségének, de nem részesei az adott ország nemzetépítésének (cseh, szlovák, román, szerb politikai nemzetek). Ezekben az országokban a nemzetállamiság kiépítése

kel kellett szembenéznie: 1) miként integrálódik társadalmi és politikai szinten az új államalakulatba, 2) milyen önálló intézményi formákat képes hosszú távon működtetni az őt érintő társadalmi, gazdasági, kulturális kihívásokra válaszolva, 3) milyen múlt- és nemzet értelmezés segíti a magyar politikai közösség jövőbeni „egységét” a kisebbségi társadalomepítés folyamatában.

Megváltozott nemzeti kánon a trianoni Magyarországon

A trianoni Magyarország két világháború közötti politikai kultúrájának, történeti emlékezetének és politikai diskurzusainak főbb vonásait az 1918–1921-es erőszakos eseményeinek (pl. terrorakciók, lincselések, internálások) sorozata erősebben befolyásolta, mint a Nagy Háború drámai megpróbáltatása. Réz Mihály hiába írta azt 1918 elején, hogy minden korábbi politikai közjogi felépítményt a változás szele kikezdte, mégsem merete vagy nem tudta elképzelni, hogy mindez a monarchia végleges összeomlását jelentheti és egyáltalán annak milyen politika, társadalmi hatásai lehetnek. *„Magyarország politikája az utolsó négy évtizedben kész, biztos vágányokon haladt. Határozott, merev korlátok; megszilárdult külpolitikai és monarchiabeli viszonyok. Künn a hármasszövetség változhatatlanul áll s az általa is elősegített békepolitika; a világhatalmak nagyrészt Európán kívül vívják vetélkedésüket. A monarchián belül az ép oly változhatatlan hatvanhetes alap. Magyarországon a magyar szupremácia erősítésének politikája uralkodott. Csupán ezen korlátokon belül voltak a pártharcok vívhatók. Hibáik csupán ezen belül okozhattak csak károkat. A helyzet ma teljesen megváltozott. Semmi sem megállapodott; semmi sem biztos; semmi sem szilárd. Megmozdult a világ.”*⁵

Takáts József szerint az első világháború tapasztalata alacsonyabb hatásfokkal jelen a politikai cselekvők számára, mint az 1918–1921-es polgárháborús éveknek tapasztalata.⁶ A két világháború közti politikai diskurzusokra jellemző volt az *erőszak* valamilyen formájának megjelenése, hiszen a magyar társadalom veszteség élménye csak fokozta a politikai szereplők agresszivitását, militarizmusát. Paul Ricoeur filozófus mélyreható írásában azt elemzi, hogy az emberre vonatkozó vizsgálódások során felvethető összes probléma mögött ott lappang az *erőszak* és a *nyelv* konfrontációja, egymásra való hatása. Az erőszak és a múlt tapasztalata a politikai térben a cselekvők által valamiféle jelentésre törekszik a nyelv segítségével.⁷ Az így megvalósult diskurzusok hozzá járulnak újabb identitások vagy régiek formálásához, a mások világától való elhatárolódáshoz és egy saját, értéktelített világnak a megkonstruálásá-

éppen a magyar, német és zsidó közösségek társadalmi és gazdasági pozícióival szemben történt meg. Bárdi 2007. 7–10.

⁵ Magyar Figyelő, 1918. VIII. évf. I. kötet, 85.

⁶ Takáts, 2016. 165–189.

⁷ Ricoeur, 1998. 124–136.

hoz.⁸ Szilágyi N. Sándor nyelvész többek között a *nemzetet*, mint konstrukciót úgy határozta meg, hogy a nemzetről való minden tudásunk abból származik, amit elmondunk róla.⁹

Trencsényi Balázs esztétorténész összességében a „nemzeti diskurzus” átalakulásának két alapvető mintáját állapította meg a történelmi Magyarország felbomlásának sokkját közvetlenül követő évek szellemi termésében. Az egyik, hogy a Monarchia berendezkedésének egyes elemei felértékelődtek, miközben az 1918–1919-es összeomlásért a hagyományos politikai kultúrától „eltérő” csoportokat, azaz a szocialistákat és a zsidóságot tették felelőssé. Másrészt pedig megjelent az etnikailag homogén nemzetállam beszédmódja, amely a függetlenségi hagyomány politikai nyelvezetét fejlesztette tovább egy antiliberális irányba. A két világháború között olyan alternatív diskurzusok kerültek domináns helyzetbe, amelyeknek középpontjában a történeti hagyomány, a historizáló nacionalizmus, a nemzeti romantika, a nemzet normatív fogalmának megalkotása és erőltetése, a nemzeti közösség viszonyának új – ontologizáló – felfogása állt. Ezeknek az egymás melletti és egymással is találkozó diskurzusoknak a fő jellemzői, hogy a nemzeti múlttól való gondolkodásba beemelték a kulturális morfológia, a geopolitika és a népléktan szempontrendszerét is.¹⁰ Németh G. Béla irodalomtörténész a politikai diskurzus radikalizálódásának kezdetét időben a polgárháborús évektől korábbra helyezte, mert véleménye szerint 1914 előtt már sok tekintetben beépült a közbeszédbe a nacionáldarwinista (19. század utolsó harmada) szótár.¹¹ Szabó Ildikó szociológus meglátása szerint a dualizmus időszakának nemzetfelfogása alapvetően a politikai nemzet fogalmán alapult.¹² A századfordulóra felerősödtek az államnacionalista és asszimilációs törekvések, illetve a kultúrnemzet koncepciójának jegyei.¹³ Fokozatosan tematizálódott a gazdasági, a politikai és a társadalmi alapú antiszemita beszédmód (előzmény: tiszaszlári vérvádper, Istóczy Győző képviselő Antiszemita Pártja) és felszínre került a tradicionális nemzetfelfogás kívánalma (nemesség nemzetalkotó szerepe), amelynek

⁸ Rüsen, 2000. 203–214.

⁹ Szilágyi N., 2002/4. 159–177.

¹⁰ Trencsényi, 2011. 11–85., 365.

¹¹ Németh G., 1976. 7–41.

¹² A „nemzet” azonos a „politikai közösséggel”. A politikai közösség az a keret, amelyben az emberek társadalommá szerveződnek. A dualizmusban ez a felfogás azt jelentette, hogy a politikai nemzet egyenlő volt a magyar nemzettel, amelybe beletartoztak a más nemzetiségűek állampolgárok is, de a hivatalos nyelv a magyar volt. Jelen orientált, a földrajzi tér szervezésének van jelentősége, közös jogi és politikai kerethez való tartozás. SZABÓ, 2006. 202.

¹³ A herderi gondolat lényege, amely a német széttagoltságból ered, hogy nem az állam a közös, hanem a nyelv, a kultúra, a hagyomány és az összetartozás tudata. A kultúrnemzet konstrukciója múltorientált, az adott közösség a múlttal bizonyítja létezését. Hobsbawn (1999) a következő definíciót adta: „Kultúrájában él a nemzet, ha nincs független területe, de vannak kulturális intézményei.” Szabó, 2006. 203.

politikai nyomatékát a választójog korlátozottsága adta (1874-től 1917-ig 6% volt a választásra jogosultak aránya). A nemzetiségek körében határozottabbá vált a nyelvi-kulturális elkülönülés igénye és a kollektív nemzeti autonómia követelése.¹⁴ Az urbanizációval, a modernizmussal és a modernitással¹⁵ szemben számos negatív félelem és sztereotípa formálódott ki, ahol a város, mint a bűn helye, a polgárság és a munkásság, mint idegen és gyökértelen megközelítések erősödtek meg, utalva a főként zsidó és német nemzetiségűekkel szemben táplált érzésekre. Gyáni Gábor és John Lukacs történészek egyaránt úgy vélekednek, hogy a magyar nemzetállam-építés folyamata a századfordulón érkezett fejlődésének kritikus szakaszába, amikor az etnikai nemzetfogalom kezdte felváltani az állam történelmi tradíciójára alapozott nemzetfogalmat. A modern nacionalizmus lassan kiszorította a régebbi hazafiságot, és mind erőteljesebb faji jelleget öltött a nemzetről való gondolkodás.¹⁶

Szemléletes példája e gondolkodásnak dr. Bodnár Zsigmond egyetemi magántanár, aki több történelembölcseleti témájú könyvében publikált a nemzetiségi kérdés témakörében. Bodnár felfogása szerint a világ menetében „*akció- és reakciókorszakok*” váltják egymást, a felforgató szakaszt nyugalmi állapot követi.¹⁷ A napóleoni háborúkat követően az egység (vallás, morál, erkölcs, vagyis az eszmék) folyamatos lazulását követően az egyes „*alkotói részek*” kerültek előtérbe, az univerzalizmussal szemben az individuum, a politikában a szabadságjogok, a nemzetiségi követelések. Az antropológiából, biológiából, etnográfiából merített magyarázatokkal mind egy-egy vélt nemzeti kollektív sajátosságot igyekezett kidomborítani, mint például, hogy a német jellem realista, ellenben a spanyol, az olasz és a magyar nem. A tudós szerint a kialakult jellem alapvetően nem változik meg, csupán a „*fajok vegyülése lehet rá hatással. [...] A műveltség sokat csiszol, simít rajtunk, de nem törli el főbb jellemvonásainkat. [...] Vannak azonban népfajok, melyeknek jelleme módosult. Ilyen a magyar*”.¹⁸ Bodnár egyfelől magyarság, szlávtság és némettség találkozásával magyarázta a bekövetkezett változásokat. Másfelől pedig arra a kérdésre, hogy mi okozza egy-egy nemzet hanyatlását, azt a zavaros nézetet fejtette ki, hogy azt a magyarság között élő cigányság és zsidóság jelenléte okozza.¹⁹

¹⁴ Szabó, 2006. 201–248.

¹⁵ Modernitás: a gazdaság és a politika modernizációjának a megjelölésére szolgál, a modernizmus a modernitásnak többé-kevésbé megfelelő művészeti, kulturális jelenséget, helyesebben: a modernizációt kísérő, egy arra legfeljebb csak reagáló intellektuális érzékenységet definiál. Gyáni, 2004. 131.

¹⁶ Gyáni, 2004. 131–143. Lukacs, 1996.

¹⁷ Bodnár Zsigmond (1839–1907): irodalomtörténész, római katolikus pap, de kilépett a rendházból 1874-ben. 1875-től a budapesti egyetemen tanított. Magyar Nagylexikon 4. kötet BIK-BZ, Akadémiai Kiadó, 1995., 182.

¹⁸ Bodnár, 1900. 5.

¹⁹ U. o.

A forradalmak (vagy polgárháborús évek) közvetlen élménye mindenesetre tovább radikalizálta a politikai elitek és főként a társadalmi középosztály politikai nyelvzetét. A területvesztés azt is üzentte, hogy a dualizmus kori politikai közösség gyenge volt egyben tartani az országot, ezért a premodern közösség értelmezéséhez nyúltak vissza. Teret nyertek olyan szimbolikus kulcsfogalmak, mint a létért való küzdelem, a belső és külső ellenség vagy a *fajok* élet-halál harca. A harc átvitt értelemben azt jelentette, hogy a faj tagjai szolidaritást vállalnak egymásért, mert a faj tagjai alárendelik egyéni érdekeiket a közösségnek. A faj mint kollektívum természeti és nem politikai csoport, vagyis nem választható, hogy ki mely csoportozhoz tartozik. Ez a normatív értelmezés a zsidóság és a magyarság közötti küzdelmet jelentette egy feloldhatatlan konfliktusos politikai térben, ahol az asszimilációnak nem volt helye. A faji beszélés nem váltotta le a két világháború közötti historizáló nacionalista nyelvzetet. Mindebből az következett, hogy párhuzamosan jelen volt a nemzetről való vélekedésben a politikai közösség (politikai nemzet) és a természeti közösség tétel.²⁰

A romániai magyar intézményi szerkezet²¹

Az erdélyi magyar társadalom az összeomlást követő időszakban két széles körben elismert struktúrára támaszkodhatott, egyfelől a magyar nyelvű egyházakra,²² másfelől az anyanyelvű sajtóra. A nemzeti tematika ezeken az utakon jutott el a magyar nemzetiségű személyekhez, és ezek az intézmények játszották a főszerepet a politikai szocializációban. A politikaformálás során az egyházi elitek és a sajtó rendelkezett a legerősebb véleményformáló szereppel. A román megszállás alá került kelet-magyarországi megyék és Budapest közötti kapcsolatok (sajtószolgálat, posta, távíroda, közlekedés, kereskedelem) a román hatóságok korlátozó intézkedése következtében megszűntek, illegálisan, illetve informálisan működtek. A korábban Budapestről is támogatott erdélyi lapok csakhamar tönkrementek, amelyet a cenzúra ellenében az 1919 után megújult erdélyi sajtó próbált pótolni.²³ A kor viszonyai

²⁰ Takáts, 179–182. 2015.

²¹ Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosság és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártban 1923–1924. In: *Etnopolitika*. Szerk: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla TLA, Budapest, 2003, 153–195.

²² Az egyházak földbirtokainak nyolcvan százalékát az agrárreform során elvették. Az önszerveződés szempontjából már 1918 novemberében a római katolikus, a református, az unitárius püspökök közös nyilatkozatot adtak ki és létrehozták a *Felekezetközi Központi Tanácsot*, amely a negyvenes évek közepéig összehangolta az egyházak iskolapolitikáját és politikai lobbis tevékenységgel rendelkezett.

²³ 1919–1924 között 330 magyar lap jelent meg. Ebből 87 volt 1919 előtti, 243 pedig újalapítású. A kiadványok döntő részét Kolozsváron adták ki. 1923-ban Kolozsváron 113 periodika, Temesváron 42, Nagyváradon 36, Aradon 25, Marosvásárhelyen 20, Szatmárnémetiben 13 jelent meg.

között egy lap tartósan akkor tudott fennmaradni, ha elérte a tízezres példányszámmot. A lapok tulajdonosi köre piaci alapon működött, ezért függetlenek voltak az egyházaktól, pártoktól és politikai finanszírozóktól. A közvélemény formálásában a következő lapok voltak a legfontosabbak: Kolozsváron jelent meg a polgári radikális Keleti Újság, a konzervatívabb Ellenzék, amelyek regionális befolyással és jelentős szerkesztői háttérrel bírtak, illetve az Újság és a zsidóság lapja az Új Kelet. Székelyföldön a legelterjedtebb lap a Szele Béla szerkesztette Brassói Lapok volt.²⁴ A partiumi és a bánági lapok szerkesztősegeinél, illetve a Keleti Újságnál jelen voltak a magyarországi emigráns újságírók, akik a városi polgárság modernista igényeit elégítették ki.²⁵

A magyar anyanyelvű sajtó hozzájárult egy újfajta, a régi tematikáktól eltérő politikai megközelítés kialakításához. Vezércikkkel napi iránymutatást adtak (pl. Paál Árpád, Krenner Miklós, Zágoni István, Dózsa Endre, Jakabffy Elemér, Szentimrei Jenő, Ligetp Ernő, Kádár Imre), egyszerre biztosították az eltérő politikai szocializációjú nemzedékek közti átjárást a történeti múlt és a jövő határozottabb körvonalazását, a nemzetszemlélet és a történeti gondolkodás új minőségekkel való feltöltését. Hajnal István gondolata mentén az írásbeliség²⁶ az erdélyi magyar sajtó kibontakozásán keresztül igazi társadalomalakító erővel bírt, amely hamarosan új struktúrákat hívott közvetetten életre a kisebbségi érdekvédő szervezetek és pártok formájában.

A passzivisták és a modernista népkisebbségi aktivisták ellentéte

Paál Árpád, Kós Károly, Zágoni István, illetve Grandpierre Emil, Költő Gábor, Kolosváry Bálint fémjelzte politikai magatartás az *aktivista* – *passzivista* ellentétként vált ismertté az erdélyi magyar politika- és eszmetörténetben. A háború nyomán előállt közhatalmi változásokhoz való gyakorlati-politikai viszonyulás két részre osztotta az erdélyi magyar társadalom politizáló rétegeit. A két fél közötti ellentét az erdélyi magyarság helyzetértékelésében, a kisebbségi-közügyi taktika megszervezésére irányuló gyakorlati lépésekben, illetve történelemfelfogásukban és társadalmi mentalitásukban is eltért.²⁷ A helyzetértékelést döntően meghatározták az erdélyi társadalom- és eszmetörténeti adottságok. Egyrészt a romániai magyarság akkor még nem tekinthető a kifejezés mai értelmében kisebbségnek, mert az erdélyi városok döntően

²⁴ Marosvásárhelyen a Hajdú István vezette Székelyföld, a Partiumban a Hegedűs Nándor által írt Nagyvárad és Nagyvárad Napló, Aradon az Erdélyi Hírlap, Krenner Miklóssal a háttérben és az Arad és Vidéke, Temesváron pedig a Temesvári Hírlap látta el információkkal az olvasó közönséget.

²⁵ Bárdi, 2003. 159.; Ligeti, 1941. 18–29.

²⁶ Lakatos, 2001. 19.

²⁷ Nagy, 1999. X/2. február, X/3. március, X/5. május

magyar nyelvűek voltak, a gazdasági és a kulturális életben meghatározó szerepet töltött be a magyar és a német dominancia.²⁸ A városi polgárság a régiót és saját magát a romániai modernizáció és demokratizálás fontos szereplőjeként képzelte el. Egy másik eltérés a trianoni Magyarországhoz képest, hogy az 1918-as progresszív mozgalmakban részt vett értelmiségiek nem váltak társadalmi bűnbakká.²⁹

Az egyik csoportot a realitások tudomásul vételét és a cselekvés eszméjét hirdető *aktivisták* tábora képezte. Úgy vélték, hogy a párizsi békeszerződést követően meg kell kezdeni a magyar kisebbség jogérvényesítő politikai tevékenységét. A legkifejezőbb címszavaik között szerepelt az *aktivitás*, a *cselekvés* és a *szervezkedés*, amely annak a középosztálybeli és értelmiségi körnek (jogász, tanár, író, illetve részben köztisztviselő) politikai szándékát fejezte ki, amely bár társadalmilag szűk, egy részét tekintve asszimilált zsidó és emigráns volt, politikai világnézetét illetően népi demokratikus, polgári radikális, illetve liberális beállítottságú. Az aktivisták néhány újság (pl. Keleti Újság, Napkelet) körül főként Kolozsváron csoportosultak.

A másik politikai kör a tények provizórius jellegét valló, ezért a romániai politikai életbe való bekapcsolódást ellenző tábora volt.³⁰ Reprezentánsai zömmel az 1918 előtt is vezető szerepet játszó köztisztviselői elitből, az egyházi vezetők közül és a földbirtokos arisztokráciából verbuválódott, és az 1919 elején szerveződött informális „*erdélyi központ*” (a volt főkormánybiztosi hivatal) körül csoportosult. Az erdélyi központ³¹ megszervezésére 1919 januárjától Kolozsváron került sor, Apáthy István kelet-magyarországi főkormánybiztos letartóztatását követően (január 18.), hogy a román hűségeskü letételével szembeni ellenállás koordinált legyen,³² a Budapestről érkező magyar tisztviselők segélyezését biztosítsák, a megszállásból adódó sérelmek-

²⁸ A *Metamorphosys Transylvaniae* című kötet egyes fejezetei jól rekonstruálja a városok nemzetiségi átalakulását, illetve a magyar intézményi élet hanyatlását. *Metamorphosys Transylvaniae*. Szerk: Győri Illés István, Cluj, 1937.

²⁹ Bárdi, 2011. 304–306.

³⁰ Napkelet, 1921. 2. évf. 22. sz. 1340–1343.

³¹ A csoporthoz tartoztak többek között: Grandpierre Emil a kolozsvári Magyar Nemzeti Tanács elnöke, a Károlyi-kormány által kinevezett főispán, Kolosváry Bálint, a Ferencz József Tudományegyetem jogi karának tanára, Költő Gábor törvényszéki bíró, 1919-től Papp Antal kolozsvári pénzügyi igazgató, 1920-tól Nagy László ügyvéd és gróf Bethlen György, az Erdélyi Gazdasági Egyesület vezetője, rövid időre Paál Árpád, Udvarhely megye helyettes alispánja (Károlyi Mihály kormány nevezte ki), illetve báró Jósika Samu, a főrendiház utolsó elnöke.

³² A magyar tisztviselői kar az erdélyi központ révén budapesti utasításra elutasította az eskütételt, abból kiindulva, hogy a folyamatban lévő béketárgyalásokon ezt a román kormány Magyarországgal szemben felhasználhatná, illetve az esküt megtagadó magyar tisztviselői kar a román megszállást csak ideiglenesnek és nem közhatalom-változásnak tekintette. A köztisztviselői ellenállást Grandpierre Emil vezette.

kel kapcsolatos adatgyűjtést folytassanak és a magyar felekezeteknek a vezetőivel együtt megszervezzék az új magyar egyházi közoktatást.³³

A lassan kibontakozó önszerveződés során a *folytonosság* kérdése alapproblémaként jelentkezett, hiszen az új helyzetben egyéni és közösségi válaszokat kellett kidolgozni. A leegyszerűsítő *aktivitás* és *passzivitás* jelzők a közvélemény számára szolgált eligazodási pontként a korabeli politikai közbeszédben. A valódi törésvonal ezzel szemben pontosabban meghatározható, ha azt a budapesti kormányzathoz való viszonyban értelmezzük. Az erdélyi központnak tagjai jelentős politikai befolyással rendelkeztek Erdélyben és Budapesten politikai és társadalmi státuszuk következtében. Az aktivista tábor ellentétben nem állt kapcsolatban Budapesttel. A politika gyakorlati szintjén az ellentét elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a budapesti kormányok tulajdonképpen megválasztották mely politikai-személyi körrel kívántak szorosan együttműködni Erdélyben. A budapesti kormány erre vonatkozó döntését a minisztertanács 1921. február 24-én tartott ülésén hozta meg, amikortól az erdélyi központ tagjait a továbbiakban a maga hivatalos megbízottainak tekintette.³⁴ A passzivista kör a szervezkedésnek ezért olyan módját képviselte, amely Budapest orientált volt és igazodott gróf Bethlen István nemzetszemléletéhez. Míg az aktivisták, tudomásul véve a párizsi békeszerződést, ideje korán megfogalmazták Románia politikai rendszerén belül a kisebbségbe került magyarság jogkiterjesztésének és a társadalom demokratizálásának programját.

A romániai magyarság nemzetfogalma

Az impériumválás időszakában az erdélyi magyarság három politikai pártot (Országos Magyar Párt a Magyar Néppárt és a Magyar Nemzeti Párt egyesüléséből alakult 1922. december 28-án), egy kulturális szövetséget (Magyar Szövetség, 1921 január) hozott létre és egy felekezeti alapon (Felekezetközi Központi Tanács, 1918. november) szerveződött egyeztető fórumot hívott életre. A nemzet mibenlétéről szóló önazonosság viták főként ezen szervezetek vezetői között zajlottak, amelyeknek a nyilvános részét a sajtó biztosította. Az erdélyi magyar közvélemény, elsősorban az aktivista csoport számára valódi mérőöldkövet az jelentette, amikor a magyar nemzetgyűlés ratifikálta a Trianoni békeszerződést.³⁵ Az aktivista – passzivista beszédmód kibontakozását is csak 1920 utolsó negyedétől datálhatjuk. Az erdélyi központ tagjai

³³ Bárdi, 1995. 92.; Bárdi, 2003. 163.

³⁴ Bárdi, 1995. 91–92.

³⁵ A magyar nemzetgyűlés 1920. november 15-én ratifikálta, és 1921. július 26-án, a XXXIII. törvénnyel hirdette ki a békeszerződést.

számára a magyar egyházfőknek a román államra tett esküje hozott érdemi változást, amikor a köztisztviselői kar ellenállásának magatartását felül kellett vizsgálniuk.³⁶

Az alábbiakban két röpiratot (Bernády György: *Nyíltlevél*; Kós-Zágoni-Paál: *Kiáltó Szó*), illetve három politikai szervezetnek (Magyar Szövetség, Magyar Néppárt, Országos Magyar Párt) egy-egy dokumentumát ismertetem röviden. Ezeken a dokumentumokon keresztül értelmezhetővé válik többek között a zsidóság és a magyarság viszonya, az 1918-1919-es forradalmi események erdélyi emlékezete, illetve általában az erdélyi magyar szellemi és politikai elit magyar nemzetfogalmában bekövetkezett változásoknak az okai.

Marosvásárhelyen Bernády György szabadelvű politikus, városépítő polgármester 1920 májusában nyílt levélben fordult az erdélyi magyarsághoz. Éles kritikát fogalmazott meg az októberi forradalom szereplői ellen, akiknek felelősséget tulajdonított a történelmi Magyarország széteséséért, a nacionalizmus szétfeszítő erejének fellángolásáért, illetve Tisza István gróf haláláért. Bernády György a bűnbakképzés helyett mégis a háborús bukás következményeinek tudomásulvételére és az abból következő gyakorlati-közéleti konzekvenciák vállalására hívta fel a figyelmet. Úgy vélte, hogy „a megnehezedett viszonyban szervezkednünk, tömörülnünk kell nekünk, magyaroknak is. [...] Egy táborban, a Magyar Nemzeti Pártban kell egyesülnie rang, állás, foglalkozás, születés és vagyoni helyzetre való tekintet nélkül, bármelyik felekezethez tartozzék, avagy felekezeten kívül álljon, és akármilyen elveket valljon, minden magyarnak.” A párt világnézetét nemzeti, liberális és demokratikus alapokra helyezte volna. Felismerte annak politikai szükségét, hogy el kell ismerni a munkásság szociális területen való jogkiterjesztő küzdelmét, amelyet úgy vélt megvalósíthatónak, ha a modernizációs törekvéseket összeegyezteti a nemzetépítés folyamatával. „Erre való tekintettel arra kérem munkás testvéreimet, hogy szíveskedjenek Jomanka elvtársuk által 1918. december 1-jén Gyulafehérváron megtartott román nemzetgyűlésen a magyarországi román munkások nevében kifejtett azon álláspontot elfogadni, amely szerint az itteni román munkások elvtársaikkal továbbra is együtt lesznek az osztályharcban, de nemzeti tekintetben külön fognak haladni.” Magyar – zsidó relációban mindez pedig úgy hangzott, hogy azok az izraelita vallású személyek, akik magyarnak vallják magukat, maradjanak a magyarság keretében, „ne üljenek fel divatos jelszavaknak, ne bontsák meg rendeinket.” Ellenben „Azoknak az izraelita polgártársaknak, akik már az elszakadás útján vannak, [...] menjenek Isten hírével s elmélkedjenek útközben afölött, hogy mennyi része volt hozzájuk hasonlóknak Magyarország összeomlásában.”³⁷ A marosvásárhelyi nemzeti liberális politikus nyílt levelének szellemisége korának politikai kérdéseit jó-

³⁶ Majláth Gusztáv Károly erdélyi és Glattfelder Gyula csanádi püspökök 1921. március 19-én, Széchenyi Miklós nagyváradi püspök és Ferencz József unitárius püspök pedig április 9-én hűségesküt tettek Ferdinánd román királynak. Sas, 2002. 70.; Keleti Újság, 1921. 4. évf. 67. sz. április 7. 6.

³⁷ Bernády, 1920. május 15.

val megelőzte, amelyekről érdemi vita majd csak a trianoni békeszerződés magyarországi ratifikációját követően alakult ki.

A politikai tájékozódás első valódi lépését az aktivista csoport tette meg. Paál Árpád, Kós Károly és Zágoni István tette közzé a *Kiáltó Szó* című politikai pamfletet, amelyben a passzivitás helyett az aktivitást, a romániai politikai életben való részvételt, saját kulturális és közigazgatási önkormányzatiságot és egy érdekvédő szervezet mielőbbi alapítását szorgalmazták.³⁸ A *Kiáltó Szó* bár a cenzúra miatt töredékesen jelent csak meg, a passzivistá csoportot mégis válaszra készítette. Költő Gábor volt táblabíró úgy fogalmazott, hogy „A trianoni békének a magyar nemzetgyűlés részéről történt ratifikálása után jogi befejezettséget nyert nemzetközi jogi helyzetünk kérdése. Most már körül kell néznünk és meg kell találnunk elhelyezkedésünk feltételeit az új államkapcsolatban.”³⁹ A vitában élen járt Paál Árpád, aki meghatározta, hogy a szövetség mely társadalmi csoportokra, milyen értékre és célokra támaszkodik. „Pártokon, osztályokon és felekezeteken felül álló nemzeti szervezeteknek a kialakításáról van szó, amelynek mindenki tagja lehessen, aki sorsközösséget akar a magyarsággal. [...] Célja: a népi önkormányzati rendszer megteremtése. A szabadságmozgalomban számítanak a világ nemzetiségeinek támogatására, melynek immár a kisebbségi magyarság is részese lett, továbbá a munkásmozgalom rokonszenvére, mint elnyomott társadalmi tömegre. A magyar szervezkedés nem lehet antidemokratikus, és ezért el kell vetnie magától a bolsevizmus ideáját, mert a faj diktatúrájának helyébe nem teheti az osztálydiktatúrát. [...] A többi kisebbségi népek és a munkásság támogatása mellett a románság haladó elemeinek támogatását is meg kell szerezni. [...] Továbbá a zsidóságra is számítanak, akár a magyarsággal egy szervezetben, akár külön szervezetben. [...] Hogy a zsidóság most el ne távolodjon a magyarságtól, nyíltan és örökre szakítani kell az antiszemita izgatás ostoba és mindenkire káros aknamunkájával.”⁴⁰ Paál Árpád a demokratikus politikai közösségalakítás programjával lépett a nyilvánosság elé, ahol a nemzeti érdekek összefonódtak az autonóm, demokratikus társadalom igényével. Elvetette az osztálylogikát, a rendies kiváltságokra épülő nemzetfelfogást és elítélte az antiszemizmust. A zsidóságot izraelita magyaroknak tekintette. A nemzetnek kapuit szélesre nyitotta, a munkásságot, a parasztságot és a zsidóságot a magyar politikai közösség egyenlő tagjainak ismert el. Bevezette a demokratikus népkisebbség gondolatát, amely kulturális és nyelvi értékeken állt.

A kisebbségi politikai-közéleti tevékenységnek tudatos vállalása a Magyar Szövetség megalakulásától (1921. július 6.) számítható. Grandpierre Emil a szövetségtől azt remélte, hogy „magában foglalja és magában foglalhatja a magyarság egyetemét, az

³⁸ Kós–Zágoni–Paál, 1988.; Mindezt részletesen feldolgozta K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*, Pro-Print könyvkiadó, Csíkszereda, 2007. 217–263.

³⁹ Ellenzék, 1920. december 25.

⁴⁰ Keleti Újság, 1920. 3. évf. 284. sz. december 28. 1.

*egész magyarságot, pártállásra, vallásra, osztályokra való különbség nélkül.*⁴¹ A szövetség szervezeti szabályzata leszögezte, hogy a romániai magyarság „egységes, és azonos nemzeti kisebbség, egy összefoglaló, általános politikai szervezetben egyesül.”⁴² A Magyar Szövetség 2.042.400 főnyi magyart képviselt Romániában, illetve számítottak a mintegy 200 ezer zsidó felekezetű magyarra is.⁴³ A kolozsvári nagygyűlést követően a maros-megyei és a marosvásárhelyi Magyar Szövetség megalakítására került sor. Grandpierre Emil azt hangsúlyozta, hogy magyar és székely között nincs különbség. Magyarság és zsidóság együttéléséről tett tanúbizonyságot a helyi magyar zsidóság nevében Sebestyén Balázs. *„A zsidó vallású magyarokról, akikhez tartozom, kívánok szólni és hitvallomást akarok tenni a magam és azon hittestvéreim nevében, akik velem egy gondolat- és érzelemvilágban élnek. Magyaroknak valljuk magunkat, mert úgy tartjuk, hogy ezt a karakter indelibilist nem a leszármazás vagy a modern szociológia nyelvén szólva, a fajiság, de legalább nem is kizáróan a fajiság adja meg az egyénnek. [...] Szeretet, emlékezés és kegyelet az a hármasság, amely minket elszakíthatatlanul a magyarsághoz fűz. Magyarok vagyunk, mert mások nem lehetünk és minden magyar ügynek becsületes hűséges katonái.* (A gyűlésen mintegy 1000 fő gyűlt össze a Keleti Újság beszámolója alapján.)⁴⁴

1921. június 5-én, Bánffyhunyadi, Kós Károly aktív szerepvállalásával megalakult a Magyar Néppárt, amely csatlakozott a Magyar Szövetséghez.⁴⁵ A párt a *Kiáltó Szó* röpirat szellemiségében jött létre, a közös erdélyi hagyományok vállalásának, a népek közötti különleges erdélyi patriotizmus tartalmával. Kós Károly néppártja azt a transzilvanista alapértéket tette magáévá, hogy olyan programot kell kialakítani, *„amelyet maga elé tűzhet bármilyen fajú, felekezetű erdélyi nép.”*⁴⁶ Egyetlen cél lebegett szemük előtt, hogy *„Ebből domborodik elő az igazi népfenség elvének tisztelőiben tartása, mely a hatalmat nem egy terület kiválasztott fajtájának a kezében látja üdvöztetőnek, hanem általában a nép kezében.”*⁴⁷

Az Országos Magyar Párt két magyar párt a Magyar Nemzeti Párt és a Magyar Néppárt egyesüléséből alakult. Az OMP vezetősége megosztott volt. A konzervatív szárny – Grandpierre Emil, Ugron István, Betheln György, Gyárfás Elemér – az erdélyi magyar társadalom azon rétegét jelenítette meg, akik úgy gondolták, hogy a kisebbség vezetőrétegének a magyar történelmi élet hagyományaiba gyökerező, de azért a haladás eszméivel és követelményeivel is számot vető, konzervatív gondolko-

⁴¹ Keleti Újság, 1921. 4. évf. 139. sz. július 7. 1–4.

⁴² U. o.

⁴³ U. o.

⁴⁴ Keleti Újság, 1921. 4. évf. 143. szám, július 12. 5–6.

⁴⁵ A kalotaszegi szervezést Bokor Márton bánffyhunyadi református lelkész, dr. Bod Péter és dr. Kabdebó Szilárd ügyvédek, Kós Károly építész és Nagy Miklós vállalták magukra.

⁴⁶ Keleti Újság 1921. 4. évf. 109. sz. május 31. 4.

⁴⁷ U. o.

dás képviselőjének kell lenni. A politikai vezetésnek ezért az ún. történelmi osztályoknak kezében kell maradnia, mert azt nem lehet az idegen eredetű társadalmi elemekkel telített gyenge városi polgárságra, és politikai képességekben még fejletlen magyar népi tömegekre bízni.⁴⁸ Az OMP politikai vezetésének konzervatív szárnya elhatárolódott a munkásmozgalomnak tényleges politikai döntéshozásba való integrálódásától, amely részben a közelmúlt bolsevista mozgalmaitól való félelmükből is következett. A zsidókérdés egyrészt a magyarországi kurzuspropagandától való elhatárolódásban, illetve a keresztény egyházak központi szerepének hangsúlyozása kapcsán jelent meg.⁴⁹ Az új párton belül tehát megmaradt a régi megosztottság, amely a jobb- (Magyar Nemzeti Párt) és baloldal (Magyar Néppárt) jelenlétében élt tovább. A két politikai elképzelés között, ha ki is újultak a viták, megállapítható, hogy a román nemzetépítéssel szemben olyan nemzet konstrukciót alkottak, amelyben erős hangsúlyt kapott a szociális és politikai jogkiterjesztés igénye és a nemzeti kultúrának önként vállalása, vagyis a nyílt és kirekesztő politika elvetése.

1918-at követően a politikai viták egyik kulcskérdésévé az vált, hogy – míg a monarchia idejében, a magyar intézményi keretek között a magyar nemzet részének tekintették a zsidóságot – az új impérium alatt az asszimiláció vagy disszimiláció volt-e erősebb hatással a zsidóságra? A történelmi magyar állam megszűnése az erdélyi zsidóságot is új helyzet elé állította.⁵⁰ A történelmi Magyarország zsidóságának asszimilációja erősen előrehaladott volt, de a külső politikai változások hatására a magyar társadalomba, a magyar állami keretekbe történő integráció 1918-at követően megtorpant és ennek a helyét egy egyénenként, és régiókként változó mélységű román állami/társadalmi integráció vette át. A magyarok és a németek esetében is bekövetkezett az integráció, a kulturális és a nemzeti identitás megőrzését fel nem adva.⁵¹

⁴⁸ György Béla, 2006. 16-18.

⁴⁹ Bárdi, 2011. 306-307.

⁵⁰ Lásd bővebben: Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2009.

⁵¹ Gidó, 2009. 4.

IRODALOM

- Bernády György: Nyíltlevél. KOSMOS Grafikai Műintézet Rt., Marosvásárhely, 1920. május 15.
- Bárdi Nándor: Társadalomkonstrukciók a magyar kisebbségek két világháború közti történetében. In: *Asszimiláció, integráció, szegregáció*. Szerk.: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 303–326.
- Bárdi Nándor: Összezárkózás és szétfejlődés. Kísérlet a magyar kisebbségek történetének periodizációjára. In: *Nemzet a társadalomban*. Szerk. Fedinec Csilla, TLA, 2004. 251–274.
- Bárdi Nándor: A budapesti kormányzatok magyarságpolitikai intézményrendszere és stratégiája 1918–1938. In: *Kisebbségkutatás*, 2007. 16. évf. 1. szám, 7–18.
- Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosság és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártban 1923–1924. In: *Etnopolitika*. Szerk: Bárdi Nándor– Fedinec Csilla TLA, Budapest, 2003, 153–195.
- Bárdi Nándor: A Keleti Akció. A romániai magyar intézmények magyarországi támogatása az 1920-as években. In: *Regio*, 1995. 6. évf. 3. szám, 89–134. 4. szám, 3–28.
- Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2009.
- Gyáni Gábor: Modernitás, modernizmus és identitásválság: a fin de siècle Budapest. In: *Aetas*, 2004. 19. évf. 1. szám, 131–143.
- György Béla: *A romániai Magyar Országos Párt története (1922–1938.)* Doktori disszertáció, 2006. Elérhető: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gyorgybela/diss.pdf>
- Kós Károly – Paál Árpád – Zágony István: *Kiáltó Szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere*. Kapu könyvek (hasonmás kiadás), Idegennyelvű Folyóirat Kiadó Leányvállalata, 1988. Az eredeti megjelenés: Cluj–Kolozsvár, 1921.
- Lakatos László 2001. *Hajnal István*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Ligeti Lajos 1941. *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete*. Fraternitas Rt, Kolozsvár
- Lukacs, John: *Budapest 1900. A város és kultúrája*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996.
- Metamorphosis Transylvaniae*. Szerk: Győri Illés István, Transzilvánia, Cluj, 1937.
- Nagy György Erdélyi magyar szellemi élet a két háború között I–II–III (1918–1940). In: *Korunk*. 1999. X/2. február, X/3. március, X/5. május
- Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség. Az „irodalmi” értelmiség felső rétegének ideológiájához, 1867 után. In: *Létharc és nemzetiség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1976. 7–41.
- Ricoeur, Paul: Erőszak és nyelv. In: *Az ellenség neve*. Szerk.: Szabó Márton. József Műhely Kiadó, Budapest, 1998. 124–136.
- Rüsen, Jörn: Történeti gondolkodás a kultúrák közti diskurzusban. In: *Narratívák, 4. A történelem poétikája*. Szerkesztette és válogatta: Thomka Beáta. Kijárat Kiadó, Budapest, 2000. 203–214.
- Sas Péter: Az Erdélyi Római Katolikus Státus. In: *Egyháztörténeti Szemle*. 2002. 3. évf. 2. szám 66–73.
- Szabó Ildikó: Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. In: *Politikatudományi Szemle*, 2006. 15. évf. 1. szám 201–250.

- Szarka László: Kényszerközösségek és védtelen védhatalom. In: *Magyarország és a magyar kisebbségek*. Szerk.: Szarka László. MTA, Budapest, 2002. 17–30.
- Szilágyi N. Sándor: Nyelvében él a nemzet. In: *Regio*, 2002. 13. évf. 4. szám, 159–177.
- Takáts József: Elváló nyelvhasználatok: politikai beszélés Magyarországon az I. világháború után. In: *Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk.: Tomka Béla. Országgyűlés Hivatal, Budapest, 2015. 165–185.
- Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.*

Folyóiratok:

Ellenzék:

Költő Gábor: Helyzetünk s jövőnk. 1920. december 25.

Keleti Újság:

- A magyar szervezkedés taktikája. 1920. 3. évf. 284. szám, december 28. 1.
- Az erdélyi protestáns püspöki kar esküje. 1921. 4. évf. 67. szám, április 7. 6.
- A Magyar Szövetség megalakult. 1921. 4. évf. 139. szám, július 7. 1–4.
- Megalakult a marosvásárhelyi Magyar Szövetség. 1921. 4. évf. 143. szám, július 12. 5–6.
- Kalotaszeg megmozdult. 1921. 4. évf. 109. szám, május 31. 4.

Napkelet:

Paál Árpád: A magyarság pártalakulásai. 1921. 2. évf. 22. szám, 1340–1343.

Norbert Falusi

NATIONAL AND REGIONAL IDENTITY. HUNGARIAN MINORITIES
BETWEEN NATIONALISM AND REGIONALISM
IN INTERWAR PERIOD ROMANIA (1918–1922)

The Austro-Hungarian Empire fell apart in 1918. The topic of the esessay is the creation of the Hungarian political community (1,5 million people) in Romania which live in the territories annexed to Romania in 1918-1920. The research question: how does a social group that turns the process of nationbuilding promoted by the state organise itself into a community (as a national minority)? The article analyses the discourses of identity of different political actors during the interwar period. Points of view: the phenomena of subsidiaristic nationalism, regionalism, transformation of the political system and politics of identity.

GICZI ZSOLT

AZ 1916-OS TRÓNVÁLTOZÁS ÉS A MAGYARORSZÁGI EVANGÉLIKUSSÁG

A tanulmány címében szereplő trónváltozás kifejezés Kapi Béla evangélikus püspök emlékirataiból származik. Ő és más evangélikus egyházi személyiségek annak a történelmi jelentőségű eseménysornak megjelölésére használták, ami I. Ferenc József halálával és IV. Károly trónra lépésével következett be.¹ Ferenc József osztrák császár és magyar király 1916. november 21-én este hunyt el Schönbrunnban. A halálhír nem érte váratlanul az alattvalókat, hiszen az idős uralkodó egészségi állapota alapján számítani lehetett rá.² Az evangélikus egyház vezetését 1916. november 22-én értesítette hivatalosan a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Ferenc József elhalálozásáról. Jankovich Béla kultuszminiszter két levelet küldött ebben a tárgyban az egyházi hatóságoknak. Az egyikben azt kérte, hogy valamennyi evangélikus templomban tartsanak gyászistentiszteleteket. A másikban szünetet rendelt el az ország minden tanintézetében a királyi temetés napjára. Utasításba adta még, hogy a tanulók ekkor vegyenek részt a templomi gyászsztartásokon, majd ezeket követően az iskolákban megrendezendő ünnepélyes megemlékezéseken.³

Az evangélikus püspökök eleget tettek a miniszteri kéréseknek és az uralkodó elhunyt alkalmából kiadott körleveleikbe foglalták Jankovich elvárásait. Így például Scholtz Gusztáv, az evangélikus egyház bányai egyházkerületének püspöke 1916. november 23-i keltezésű pásztorlevelében az elhalálozott király méltatását követően a hivatalos állami intencióknak megfelelően adta ki utasításait. Végül elrendelte, hogy a temetés napján lezajlott helyi eseményeket az evangélikus gyülekezetek

¹ Lämpás az oltár számolyán. Kapi Béla püspök feljegyzései életéről és szolgálatáról. Szerkesztette és a jegyzeteket összeállította: Mirák Katalin. Kiadta a Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) és Kollégium. Sopron, 2004. 177. o. Kapi egyébként éppen a tárgyalt események idején lett az evangélikusok dunántúli egyházkerületének lelkeszi előljárója. 1916. december 14-én iktatták be püspöki tisztségébe. I. m. 182–193. o.

² Gerő András: Ferenc József, a magyarok királya. Pannonica Kiadó, Gyoma, 1999. 261–262. o.

³ Evangélikus Országos Levéltár. (A továbbiakban EOL.) Bányai Evangélikus Egyházkerület Levéltára. (A továbbiakban BEEk Lt.) 143. csomó. 3087/1916. sz. iratok. Jankovich Béla két levele 1916. november 22-i keltezéssel.

jegyzőkönyveiben örökítsék meg.⁴ Gyurácz Ferenc, az evangélikusok dunántúli egyházkerületének leköszönő püspöke körlevelében tovább ment, mint Scholtz Gusztáv. Egyrészt bányakerületi kollégájához képest részletesebben és pozitívabban írt Ferenc József érdemeiről. Másrészt a minisztériumi utasítások végrehajtásán kívül elrendelte, hogy november 30-án, az uralkodó temetésekor és az előtte való két napon egyházkerületének templomaiban harangozzanak a királyi halott emlékére. A legközelebbi gyülekezeti közgyűléseken pedig a lelkészek vagy a felügyelők megnyitó beszédekben adjanak hangot az evangélikusok mély részvételének és fájdalmának a nagy veszteség kapcsán és ezt rögzítsék írásban.⁵ A tiszai evangélikus egyházkerület püspöki tisztségét betöltő Geduly Henrik ugyancsak rendelkezett a kultuszminiszter kívánságainak teljesítéséről. Ráadásul a fennhatósága alá tartozó evangélikus templomok tornyaira és más egyházi épületekre kitetette a fekete zászlót, a temetésig napi kétszeri harangozásra adott utasítást és a templomi szószékekre, valamint oltárookra gyásztakarókat helyeztetett.⁶ Geduly a fentiek mellett táviratban fejezte ki az uralkodó elhunytja miatti megrendülését, amit Bécsbe küldött el a királyi kabinetirodára. Ennek szövegében az érdemi rész a következő volt: „Ő császári és apostoli királyi Felsége, megdicsőült jószágos királyunk feletti mérhetetlen gyászban magam és egyházkerületem legmélységesebb és legfájdalmasabb részvétét kérem a legmagasabb trón számolya előtt tolmácsolni.”⁷ Nem Geduly volt azonban az egyetlen az evangélikusság lelki irányítói közül, aki ilyen módon járt el. Más evangélikus egyházi vezetők szintén sürgönyökben kondoleáltak az uralkodói kabinetirodán. A dunán-inneni egyházkerület élén álló Baltik Frigyes is a többi püspökhöz hasonlóan hajtatta

⁴ Evangélikus Órálló, XII. évf. 49. sz. (1916. december 2.), 402. o. A tanulmányban vizsgált időszakban a hazai evangélikusság vallási élete a Magyarországi Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház keretében zajlott. A reformált hitet követő erdélyi németek ettől elkülönülve teljesen önálló szász evangélikus egyházat alkottak. Velük a dolgozat nem foglalkozik. A magyarországi evangélikus egyházszervezet négy egyházkerületre oszlott: a bányaira, a dunántúlira, a dunáninnenre és a tiszaira.

⁵ Evangélikus Órálló, XII. évf. 49. sz. (1916. december 2.), 403. o. Gyurácz Ferenc 1916 augusztusában lemondott püspöki tisztségéről. Az ő utódává választották a dunántúli egyházkerület élére Kapi Bélát. Kapi 1916. december 14-én történt püspöki beiktatásáig azonban Gyurácz irányította az egyházkerületet. Így Ferenc József halála és temetése kapcsán még ő rendelte el a tennivalókat. IV. Károly magyar királlyá koronázásakor viszont már Kapi tette meg a szükséges lépéseket.

⁶ Püspöki jelentés a tiszai ág. h. ev. egyházkerület közigazgatásáról az 1916–17. évben. A tiszai ág. h. ev. egyházkerület 1917. júl. 18-án Miskolcson tartandó közgyűlése elé terjeszti: Geduly Henrik püspök. Jóba Elek Könyvnyomdája, Nyíregyháza, 1917. 6. o.

⁷ I. m. 6–7. o. Az idézetekben a könnyebb olvashatóság és érthetőség kedvéért kijavítottam a nyomtatási vagy gépelési hibákat. A személynevek és címek kivételével az időközben megváltozott helyesírási szabályoknak megfelelően írtam át a régies alakokat. Ezek a javítások nem változtatták meg az eredeti szövegek értelmét.

végre a miniszteriális utasításokat a felügyelete alatt levő gyülekezetekben és egyházi tanintézményekben.⁸

A király halála alkalmából tartott evangélikus gyászistentiszteleteken és megemlékezéseken emelkedett hangvételben szóltak Ferenc Józsefről. Így cselekedett többek között Geduly Henrik, aki a nyíregyházi evangélikusok templomi szertartásán mondott beszéde mellett Szabolcs vármegye közgyűlésének emlékülésén ugyancsak szónoklatot tartott az elhunyt uralkodóról.⁹ Az evangélikus sajtótermékek szintén nagy figyelmet szenteltek a trónváltásnak. Az egyház korabeli kiadványai közül a közkedvelt *Harangszó* című vallásos néplap különösen sokat foglalkozott ezekkel az eseményekkel. A hetente megjelenő lap 1916. november 26-i száma a címdalán gyászkeretben közölte a hírt: „Magyarország apostoli királya, atyja örök álomra hunyta le jóságos kék szemeit. November 21-én este 9 órakor vége lőn annak a hosszú, dicsőséges, de fájdalommal teljes életnek, mellyel a királyok királya, az életnek és halálnak ura Magyarország apostoli királyát I. Ferenc Józsefet megajándékozta. A világegés okozta sok-sok sebeink közepette, amely az egyeseket, családokat érte, villámcsapásként nehezedik reánk a fájdalmas hír! Lelkünkben mélységes fájdalommal állunk nagy királyunk ravatalánál, mint a gyermek, ki atyját veszítette el. De míg gyászolunk, sírunk, teljes reménységgel tesszük meg továbbra is honfiúi kötelességeinket, s jóságos öreg királyunk onnan a magasból boldogan tekinthet le hűséges, emlékét kegyelettel megőrző, vitéz magyar nemzetére.”¹⁰ Az idézet jól érzékelteti, hogy a Kapi Béla által szerkesztett lap – más egyházi és világi sajtótermékekhez hasonlóan – idealizálta az elhunyt uralkodó személyét és tetteit. Ugyanakkor a fenti mondatokban olvashatók azok a kifejezések, amelyek a halálhírről szóló tudósításokban állandó jelleggel szerepeltek. Ilyen volt a *jóságos öreg király*, illetve az *ország és a nemzet atyja* minősítés.

Kapi a *Harangszó* 1916. december 3-i számának nagy részét Ferenc Józsefnek szentelte. Ebben az uralkodót búcsúztató vers mellett néhány részlet kapott helyet a király végrendeletéből, melyek a hadsereget a zajló világháborúban való helytállásra buzdították.¹¹

Ezt részletes beszámoló követte Ferenc József életéről és halálának körülményeiről. Az életpályát tárgyaló sorok hallgattak azokról a történelmi eseményekről, amik megterhelték az uralkodó és a magyar nemzet viszonyát, vagy nagyon óvatosan fogalmaztak velük kapcsolatban. Így egy szó se esett az 1848–1849-es szabadságharc leverése utáni véres megtorlásról. Az ezt követő önkényuralmi időszakért pedig in-

⁸ A dunáninneni ág. hitv. evang. keresztyén egyházkerület 1917. évi augusztus 24-én Pozsonyban megtartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Eder István Könyvnyomdája, Pozsony, 1917. 9. o.

⁹ Evangélikus Őrálló, XII. évf. 50. sz. (1916. december 9.), 409. o.

¹⁰ Harangszó, VII. évf. 37. sz. (1916. november 26.), 289. o.

¹¹ Harangszó, VII. évf. 38. sz. (1916. december 3.), 297–298. o.

kább a bécsi kormányhivatalnokokat tette felelőssé a szerző, mint az őket kinevező Ferenc Józsefet. A kiegyezést rendkívül pozitívan értékelte és behatóan foglalkozott az uralkodói családban bekövetkezett tragikus halálesetekkel.¹² A lapban olvasható leírásból egy kötelességtudó, nagy munkabírásu, birodalma és annak népei sorsáért őszintén aggódó király képe bontakozott ki, aki a kezdeti nehézségek után, 1867-ben megbékélt nemzetünkkel és annak megbecsült uralkodójává vált. A *Harangszó* 1916. december 10-én már „jó királyunk” temetéséről számolt be. A november 30-án Bécsben fényes pompával lezajlott ceremónia ismertetésével az egyházi sajtótermék végső búcsút vett Ferenc Józseftől.¹³

A korszak másik jelentős evangélikus kiadványa, az *Evangelikus Örálló* a *Harangszó*hoz képest kisebb terjedelemben foglalkozott a trónváltással és kritikusabb véleményt alkotott Ferenc Józsefről, annak a protestáns egyházakat érintő kezdeti tettei szempontjából. 1916. november 25-i számában az *Evangelikus Örálló* vezércikkben tárgyalta a gyász hírt. A magát mindössze N betűvel jelölő szerző – feltehetőleg a hetilap felelős szerkesztője és tulajdonosa, Noszko István evangélikus lelkész – a kötelező tisztelet hangján szólt az elhunyt királyról. A *Harangszótól* eltérően nem vizsgálta politikai tevékenységét és a magyarokhoz való viszonyát. Részletesen írt viszont a reformáció egyházai felé tanúsított magatartásáról. Ez Ferenc József trónra lépését követően hosszú ideig elutasító, sőt ellenséges volt. „Úgy látszott, mintha az uralkodó szíve soha se fogja megérteni a magyarhoni protestánsok nemes törekvéseit, mintha ebbe a szívbe soha sem is fog beköltözködni irántunk a jóakarát és a szeretet.”¹⁴ Ezt követően a cikk írója felsorolta az 1850-es évek protestánsellenes kormányzati intézkedéseit, melyek a király jóváhagyásával születtek meg és sötét árnyékot vetettek a magyarországi evangélikusságra. Örömmel állapította meg, hogy 1860-ban elindult az a folyamat, ami a hazai protestánsok helyzetének javulását eredményezte. Az 1867-es kiegyezést a reformált hitet követők számára is fordulópontnak tekintette, hiszen az országot ettől kezdve alkotmányosan vezető király tiszteletben tartotta a reformáció egyházainak működési szabadságát. Ezért kijelentette, hogy a múlt megpróbáltatásai ellenére az evangélikusok a többi vallási közösséghez hasonlóan megrendülten búcsúznak Ferenc Józseftől. A szerző szavait idézve: „Méltán siratjuk jó öreg királyunkat. Méltán gyászoljuk őt. Méltán és igaz szívvel áldjuk emlékét. Legyen is az megáldva minden magyarhoni evangélikus szívben időtlen időnkig. Kísérje a nemes lelket igaz áldásunk az örökkévaló Úr elé, ahol is vegye el azt a jutalmat, mely az igazakra az örök hajlékokban vár.”¹⁵

A protestánsok Ferenc József regnálása idején elszenvedett komoly sérelmeinek hangsúlyozott tárgyalásával az *Evangelikus Örálló* eltért az uralkodó halálakor a más

¹² Harangszó, VII. évf. 38. sz. (1916. december 3.), 298–301. o.

¹³ Harangszó, VII. évf. 39. sz. (1916. december 10.), 306–307. o.

¹⁴ Evangelikus Örálló, XII. évf. 48. sz. (1916. november 25.), 389. o.

¹⁵ Evangelikus Örálló, XII. évf. 48. sz. (1916. november 25.), 390. o.

evangélikus sajtótermékekben megjelent legtöbb írástól és a szóban elhangzott megemlékezésektől. Azok szerzői, illetve előadói ugyanis általában igyekeztek elkerülni a nemzeti vagy egyházi szempontból kényes kérdéseket a királyi halott méltatásakor, hogy ezzel kifejezzék az államhatalom és a Habsburg-dinasztia iránti hűségüket. Ebben a magatartásukban nyilván szerepet játszott az elhunyt nyílt bírálata esetén várható állami retorziótól való félelmük. Még olyan protestáns sajtótermék is akadt, amelyik fátylat borítva az említett vallási sérelmekre, egyenesen a reformáció egyházainak jótevőjeként emlékezett az uralkodóra. Ez a szemlélet jellemezte azt a nekrológot, ami az evangélikusok és a reformátusok által közösen kiadott *Theologiai Szaklap* 1917. januári számában volt olvasható. Az évente négyszer megjelenő kiadvány királyi halottól búcsúzó írása úgy vélekedett, hogy hazánk Habsburg uralkodói közül II. József és II. Lipót mellett leginkább I. Ferenc József tudta eredményesen szolgálni a vallásszabadság és a felekezeti egyenlőség eszméjét, aki „... szeretettel nézte egyházi intézményeink fejlődését.”¹⁶ Az a kijelentés, miszerint Ferenc József szeretettel nézte volna a reformált egyházak fejlődését, erős túlzásnak nevezhető. Igaz ugyan, hogy politikai megfontolásból az 1860-as években az uralkodó feladta korábban nyíltan protestánsellenes magatartását. Az szintén tény, hogy a kiegyezést követően korrekt módon viszonyult a reformáció egyházaihoz. Ám szeretettel sosem tudott rájuk gondolni. Nem ez volt azonban a szóban forgó méltatás egyetlen megkérdőjelezhető kitétele, hiszen szerzője Ferenc Józsefet békeszeretőnek nevezte. Tekintettel arra a szerepre, amit a megboldogult király az akkor még javában zajló első világháború kirobbanásában játszott, ezt a minősítést se lehet tárgyilagosságnak nevezni.

Ferenc József elhunytáról megemlékeztek az evangélikus egyházi közélet fontos fórumait jelentő közgyűléseken is. Erre a püspökök az uralkodó halálakor kiadott körleveleikben a gyűlekezeteket határozottan felkérték. A magasabb szintű egyházszervezeti egységek – az egyházmegyék, az egyházkerületek és az egyetemes egyház – tanácskozásain szintén kitértek a gyászesetre és a készülő jegyzőkönyvekben megörökítették a néhai király dicső emlékét. Érdekes, hogy az egyetemes (mai kifejezéssel országos) egyház gyűlésén az alacsonyabb fokozatú fórumokhoz képest mennyire röviden foglalkoztak ezzel a témával. Az 1917. november 8-án kezdődött tanácskozáson báró Prónay Dezső egyetemes felügyelő mindössze a következő két mondatot szentelte a jelentős eseménynek: „I. Ferencz József Öfelségének Magyarország királyának elhunytával országos gyász borult reánk. Egyházunknak az országos gyászban való részvétele iránt püspökeink annak idején intézkedtek.”¹⁷ Az evangélikus

¹⁶ Theologiai Szaklap, XV. évf. 1. sz. (1917. január), 1. o.

¹⁷ A magyarországi ágostai hitv. evang. keresztyén egyház 1917. évi november hó 8–10. napjain és folytatólag 1918. január hó 10–11. napjain Budapesten megtartott 1917. évi rendes egyetemes közgyűlésének jegyzőkönyve. Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, Budapest, é. n. 13. o. Az evangélikus egyházban általában évente egy alkalommal tartották az egyházszervezeti egységek közgyűléseit. Az egyetemes egyház 1916-os tanácsko-

felekezet legmagasabb rangú világi vezetőjének feltűnő szűkszavúsága részben indokolható azzal, hogy beszédének elhangzásakor már csaknem egy év telt el a haláleset óta. Ezalatt az idő alatt számtalanszor méltatták a királyt az evangélikusság részéről. Ráadásul 1917-ben ünnepelték a reformáció elindulásának négy századik évfordulóját, ezért az egyetemes közgyűlésen erre irányult a figyelem. Feltételezhető azonban, hogy Prónay lakonikus rövidsége leginkább az uralkodócsalád és személy szerint Ferenc József iránti ellenszenvével magyarázható.¹⁸ Az egyetemes felügyelő magánvéleményétől függetlenül a közgyűlés jegyzőkönyvében megörökítették az elhalálozott uralkodó emlékét. Természetesen nem Prónay Dezső volt az egyetlen, aki nem rokonszenvezett az elhunytal az evangélikus egyházi személyek közül. Döntő többségük mégis eleget tett az állami elvárásoknak és a nyilvánosság előtt valamilyen formában tiszteletét fejezte ki Ferenc Józseffel kapcsolatban. Tisztában voltak ugyanis azzal, hogy ellenkező esetben számíthatnak az állami hatóságok rosszallására és büntető intézkedéseire. A számos dicsőítő megnyilvánulás ellenére azonban sokatmondó az a tény, hogy a hazai evangélikus egyház hivatalosan nem képviseltette magát a felséges halott temetésén.¹⁹

Még tartottak a gyász napjai, amikor az ország lakossága már nagy érdeklődéssel fordult következő uralkodója felé. Ez volt a helyzet az evangélikusság körében is. A *Harangszó* 1916. december 3-i száma a Ferenc Józsefről szóló cikkei mellett közölte az új király, IV. Károly (osztrák császárként I. Károly) életrajzát és 1916. november 21-én kelt proklamációját.²⁰ Az addigi pályafutását tárgyilagosan ismertető írás olyan embernek mutatta be a trónra lépő főherceget, mint aki közvetlenül viselkedik az egyszerű emberekkel és jóindulatú a magyarok iránt. Az uralkodói kiáltványból arról értesülhettek az olvasók, hogy IV. Károly törekszik a világháború minél hamarabbi befejezésére, de csak olyan békét tart elképzelhetőnek, ami biztosítja az Osztrák–Magyar Monarchia fennmaradását és zavartalan fejlődését. A magyarság számára megnyugtató módon kijelentette: „Népeimnek igazságos, szeretetteljes fejedelme akarok lenni: az alkotmányt és a törvényt tiszteletben kívánom tartani.”²¹ Ebben benne rej-

zása röviddel Ferenc József elhunytá előtt lezajlott. A legközelebbi egyetemes közgyűlés 1917 novemberében ült össze. Ezzel magyarázható, hogy országos szinten csak ekkor emlékeztek meg az uralkodó haláláról. A korabeli evangélikus forrásokban egyházi vonatkozásban szereplő „egyetemes” kifejezés mai megfelelője az „országos” szó.

¹⁸ Kapi Béla emlékirataiban a függetlenségi eszme és a nemzeti szabadság tántoríthatatlan harcosaként írt Prónay Dezsőről, aki a Habsburg-ház kemény meggyőződésű és bátor szavú ellenfele volt. Lámás az oltár zsámolyán. I. m. 205. o. Az egyetemes felügyelő Habsburg-ellenes álláspontját tükrözik visszaemlékezései is: Bárány Prónay Dezső emlékeiből és válogatott beszédei. Összegejtette és jegyzetekkel ellátta: Lándori Dr. Kéler Zoltán. Hornyánszky Viktor M. Kir. Ud. Könyvnyomdája, Budapest, 1923.

¹⁹ Evangélikus Őrálló, XII. évf. 52. sz. (1916. december 23.), 423. o.

²⁰ Harangszó, VII. évf. 38. sz. (1916. december 3.), 302–303. o.

²¹ Harangszó, VII. évf. 38. sz. (1916. december 3.), 302. o.

lett az az ígéret, hogy IV. Károly nem próbálkozik a dualizmus kényes rendszerének a mi kárunkra történő megváltoztatásával.

A törvényesség tiszteletben tartásához a korabeli Magyarországon hozzátartozott, hogy az új uralkodónak királlyá kellett koronáztatnia magát. Voltak azonban olyanok, akik attól tartottak, hogy a trónörökös bizonyos bécsi politikai körök hatására igyekszik majd halogatni ezt a közjogi aktust, ami komoly problémát jelentett volna. Gróf Tisza István miniszterelnök szintén aggódott emiatt a lehetőség miatt. Szerencsére Károly nem gördített akadályt a koronázás rövid időn belül történő lebonyolítása elé és megállapodtak a magyar kormányfővel, hogy az 1916. december 30-án fog megtörténni.²² Ennek megfelelően Budapesten elkezdődtek az ünnepi előkészületek. A királykoronázás szertartásrendje előírta, hogy a koronát az esztergomi érseknek és a nádornak kell az uralkodó fejére tenni. A nádori tisztség azonban régóta betöltetlenül állt. Ezért már 1867-ben, Ferenc József királlyá koronázásakor azt a megoldást találták, hogy nádor hiányában a magyar miniszterelnök végzi a hercegprímással a magasztos cselekedetet.²³ Ezt alapul véve a kormány ismét ilyen módon kívánt eljárni. Ám a katolikus egyházban sokak nehezmenyezték, hogy Tisza István református. Valfré di Bonzo, aki Bécsben volt pápai nuncius, ugyancsak rosszállását fejezte ki amiatt, hogy a katolikus uralkodó megkoronázásában jelentős szerephez akarnak juttatni egy protestánst.²⁴ Kapi Béla úgy emlékezett vissza emlékirataiban, hogy ez a kérdés IV. Károlyt és feleségét, Zitát szintén komolyan aggasztotta. A problémát végül Csernoch János esztergomi érsek oldotta meg. Ő megnyugtatta a királyi párt és minden elégedetlenkedőt, hogy nem sérülnek a katolikus érdekek azzal, ha a koronázásban részt vesz a reformált hitet követő kormányfő.²⁵ Így Csernoch Tiszával együtt helyezte a felkent uralkodó fejére a koronát.

Időközben az evangélikus egyházban megtették a szükséges előkészületeket a királykoronázás megünneplésére. Erről tudott Jankovich Béla kultuszminiszter is, azonban a kivételes alkalom fontossága miatt 1916. december 15-én levélben hozta az evangélikus felekezet vezetésének tudomására a következőket: „Arról értesültem, hogy egyes egyházi hatóságok intézkedtek arra nézve, hogy Őfelsége megkoronázásának napján egyházaikban ünnepi istentiszteletek és ezekkel kapcsolatban e nagy közjogi esemény jelentőségét méltató ünnepi beszédek tartassanak. Minthogy kívánatosnak látszik, hogy a lojalitásnak ezen külső nyilvánulása ugyanolyan egységes

²² Nagy József: IV. Károly. Az utolsó magyar király. Göncöl Kiadó, Budapest, 1995. 29–30. o.

²³ Somogyi Éva: Ferenc József. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1989. 153. o.

²⁴ Reisner Ferenc: Csernoch János hercegprímás és a katolikus egyház szerepe IV. Károly monarchiamegmentési kísérleteiben. Márton Áron Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1991. 54. o.

²⁵ Lámpás az oltár zsámfolyán. I. m. 180. o.

legyen, mint amily egységesek összes egyházaink e nemes érzésben, helyénvalónak véltem, hogy a fentieket a Főtiszt. Főhatóság nagybecsű figyelmébe ajánljam.”²⁶

A miniszter levelét olvasva az evangélikusság előjárói – más felekezetek vezetőihez hasonlóan – még nagyobb buzgalommal készítették elő a koronázásról való méltó megemlékezést. Az evangélikus püspökök ismét körlevelekben szólították fel egyházkerületeik lelkészeit és gyülekezeteit a szükséges teendők elvégzésére. Ezek közé tartozott az egyházi épületek nemzeti lobogókkal történő feldíszítése, harangozás, istentiszteletek tartása a koronázás napján, valamint imádkozás az új uralkodóért és családjáért.²⁷ Az 1916. december 30-án lezajlott templomi szertartásokon és ünnepélyeken Isten áldását kérték a királyra és kifejezték az ország népének, illetve az evangélikus egyháznak iránta megnyilvánuló hódolatát és alattvalói engedelmességét. Az evangélikus felekezet vezetői táviratokban köszöntötték az immár megkoronázott IV. Károlyt. A dunáninneni egyházkerület nevében például Baltik Frigyes püspök és Beniczky Árpád kerületi felügyelő küldött 1917. január 15-én sürgönyt Bécsbe, az uralkodói kabinetirodára. Ennek szövege jól szemlélteti a koronázással kapcsolatos evangélikus – vagy más felekezetekben megszületett – megnyilatkozások hangvételét és szellemiségét: „Császári és Apostoli Királyi Felség! Legkegyelmesebb Urunk és Királyunk! A dunáninneni ágostai hitvallású evangélikus egyházkerület elnöksége legmélyebb hódolattal közeledik Felseged legmagasabb trónja zsámolyához, alázattal kérve Felsegedet, kegyeskedjék alattvalói hűségünk legalázatosabb tolmácsolását kegyelemben elfogadni, amidőn imaszerű fohászból szívünkben kérjük a kegyelem Istenét, hogy Felsegedet királyi atyai uralkodásában összes hű népeinek, valamint hazánk s egyházunk boldogítására bőven áldja és oltalmazza.”²⁸ Feltételezhető, hogy a ma már túlságosan körülményeskedőnek ható, de a korszak hivatalos fogalmazásmódjának megfelelő stílusban íródott sorok jobban tükrözik az evangélikus egyház irányítóinak valóságos érzelmeit, mint a Ferenc József halálakor keletkezett állásfoglalások. Hiszen IV. Károlyt nem terhelték olyan tettek, mint elődjét, aki uralkodása elején fájdalmas sebeket okozott nemzetünknek és a protestáns felekezeteknek.

A koronázásról ugyanúgy megemlékeztek az azt követő legközelebbi evangélikus közgyűléseken, mint ahogy azt Ferenc József elhunytával kapcsolatban tették. A gyülekezetektől fel egészen az egyetemes egyházig a tanácskozások jegyzőkönyveibe foglalták az új király trónra lépése miatt érzett örömeiket. Ez az öröm legkevésbé talán Prónay Dezső egyetemes felügyelőnek a már említett 1917-es országos közgyűlésen elhangzott szavaiból volt érzékelhető. Ugyanis Prónay mindössze ennyit

²⁶ EOL. BEEk Lt. 143. csomó. 3353/1916. sz. irat. A levélben olvasható „Főtiszt.” a főtisztelendő, illetve főtisztelendő rövidítése.

²⁷ Evangélikus Örillő, XIII. évf. 1. sz. (1917. január 4.), 6. o.

²⁸ A dunáninneni ág. hitv. evang. keresztyén egyházkerület 1917. évi augusztus 24-én Pozsonyban megtartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. I. m. 10. o. Az evangélikus egyházkerületekben az elnökséget a püspök és a kerületi felügyelő alkotta.

mondott a más evangélikus rendezvényeken részletesen tárgyalt esemény kapcsán: „IV. Károly hazánk koronás királya Őfelsége előtt egyházunk hódolatát küldötségek útján nyilvánította.”²⁹ Nyilvánvaló, hogy az egyetemes felügyelő szükségviszonya ebben az esetben is Habsburg-ellenességének tudható be. Az evangélikusság legfőbb világi vezetőjének álláspontjától függetlenül a tanácskozás jegyzőkönyvében szerepel a királykoronázás emlékének megőrzése.

Prónay Dezsőt egyébként a magyar országgyűlés főrendiházának 1916. december 20-án tartott ülésén megválasztották a koronázási hitlevelet az uralkodónak átnyújtó küldöttség tagjává. A megtisztelő megbízatást alapvetően az evangélikus egyházban betöltött magas rangja miatt kapta. Ugyanakkor a főrendek szavazásának eredményeként a koronázási tiszteletdíjat felajánló bizottságba bekerült Scholtz Gusztáv bányakerületi püspök. A koronázási ebédnél való segédkezésre kijelöltek között pedig helyet kapott báró Radvánszky Albert, aki szintén aktívan részt vett az evangélikus egyházi közéletben.³⁰ Ezzel a magyarországi evangélikusság állami részről megkapta az őt jogosan megillető képviselői szerepet a koronázási ünnepségeken. A budavári Mátyás-templomban 1916. december 30-án lezajlott koronázás szertartásán az evangélikus felekezetet a bányai egyházkerület két vezetője – Scholtz Gusztáv püspök és Zsigmondy Jenő kerületi felügyelő – képviselte.³¹ Zsigmondy ezen kívül tagja volt a koronázási hitlevelet megszövegező országgyűlési bizottságnak.³² Ez tovább növelte az evangélikusság vezetőinek szerepét az ünnepi esemény lebonyolításában. Látható, hogy Ferenc József temetésétől eltérően IV. Károly megkoronázásakor a hazai evangélikusok hivatalosan képviseltették magukat a jelentős alkalmon. Ez főleg azzal magyarázható, hogy a magyar királykoronázást nem egyszerűen katolikus szertartásnak tekintették, hanem olyan fontos közjogi aktusnak, amelyen bevett felekezetként jogosan vehetnek részt és szükséges is jelen lenniük. Másrészt az elhunyt uralkodó búcsúztatásáról való távolmaradással finoman érzékeltetni lehetett, hogy az evangéliumi hitet vallók nem felejtették el a Ferenc Józseftől elszenvedett sérelmeket. IV. Károly esetében viszont nem terhelték ilyen negatív tényezők a király és az egyház viszonyát.

A koronázás megtörténte után hátra volt még egy dolog, ami evangélikus szempontból lezárta a trónváltás folyamatát. Az egyház küldöttségének tisztelgő látogatást kellett tennie az uralkodónál. Erre 1917. április 14-én került sor. A király a

²⁹ A magyarországi ágostai hitv. evang. keresztyén egyház 1917. évi november hó 8–10. napjain és folytatólag 1918. január hó 10–11. napjain Budapesten megtartott 1917. évi rendes egyetemes közgyűlésének jegyzőkönyve. I. m. 13. o.

³⁰ Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. IV. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1917. 282. o.

³¹ A bányai ágost. hitv. ev. egyházkerület 1917. évi szeptember hó 20. és 21. napjain Budapesten tartott rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve. Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvar. Könyvnyomdája, Budapest, 1917. 9. o.

³² Evangélikus Örökké, XIII. évf. 3. sz. (1917. január 20.), 22. o.

budai várpalotában fogadta az evangélikus püspökökből, egyházkerületi felügyelők-ből és a felekezet egyetemes gyámintézetének elnökéből álló delegációt, amit Prónay Dezső vezetett.³³ A körülbelül fél óra hosszát tartó eseményen először Prónay fejezte ki az evangélikusság hűségét és hódolatát IV. Károly felé. A Habsburgokért cseppet sem lelkesedő egyetemes felügyelő ezt a magas tiszttségéből adódó, számára kellemetlen feladatot egyháza iránti kötelességtudatból vállalta el. A továbbiakban Prónay rámutatott vallási közösségének a társadalom életében betöltött szerepére, az állammal való kapcsolatának fő vonásaira és kérte az uralkodót, hogy viseltessen jóindulattal az evangélikusság irányában. Erre válaszul a király elismeréssel beszélt az egyház tevékenységéről és biztosította az evangélikusok jelen levő képviselőit uralkodói kegyéről. Végül néhány mondatot váltott a küldöttség összes tagjával és a kihallgatás befejeződött. Az evangélikus sajtó pozitív hangvételben számolt be a történetekről. A tudósítások azt sugallták, hogy IV. Károly kedvező benyomást tett az egyházi vezetőkre. A *Harangszó* így írt az uralkodóról: „A király üde, fiatalos megjelenése s végtelen kedves, közvetlen modora a legmélyebb hatást gyakorolta a küldöttségre. Magyaros kiejtéssel beszél s teljes mértékben bírja magyar nyelvünket.”³⁴ Az evangélikus egyház előljárói azzal a megnyugtató meggyőződéssel távozhattak az uralkodótól, hogy az tiszteletben fogja tartani felekezetük jogait és társadalmi státusát.

Az 1916-os trónváltás a magyarországi evangélikusság számára ugyanúgy, mint hazánk egész lakossága tekintetében, zökkenőmentesen ment végbe. Az evangélikus egyház az államhatalom által elvárt módon vett részt az I. Ferenc Józseftől történő végső búcsúvételben és IV. Károly ünneplésében. Ez érdekében állt a vallási közösség minden tagjának, ha nem akarták, hogy káros következmények sújtsák őket. Ugyanakkor megtalálták annak a módját, hogyan fejezhetik ki, hogy él bennük az elhunyt uralkodótól elszenvedett sérelmek emléke.

³³ Evangelikus Őrálló, XIII. évf. 16. sz. (1917. április 21.), 125. o.

³⁴ Harangszó, VIII. évf. 14. sz. (1917. április 22.), 106. o. Az evangélikus sajtótermékek beszámolóinak állításaitól eltérően a küldöttség nem minden tagjára gyakorolt egyértelműen jó hatást IV. Károly, akire Kapi Béla úgy emlékezett vissza, hogy a tisztelgő látogatáson benne nem keltett uralkodói benyomást: „Valahogy inkább fiatal tisztet láttam magam előtt, és nem egy királyt. Azon töprengtem, hogy vajon a királyra nem szakad-e túl korán az uralkodás terhe. Lesznek-e adottságai, lesz-e ereje, határozottsága és bölcsessége a világháború összekuszált szövevényének kibogozásához?” A püspök végül reménykedve zárta eszmefuttatását: „A király Isten segítségével majd csak megbirkózik országos gondjaival.” Ma már tudjuk, hogy tévedett. Lämpás az oltár számolyán. I. m. 206. o.

Die Thronänderung in 1916 und die ungarische lutheranische Kirche

Am 21. im November 1916 ist Franz Joseph I. österreichischer Kaiser und ungarischer König gestorben. Sein Erbfolger, Karl IV. (als österreichischer Kaiser der Erste) wurde am 30. im Dezember in 1916 zu ungarischem König gekrönt. Diese Ereignisse haben die ehemaligen Menschen zu Thronänderung genannt. Die Staatmacht hat auf ganzem Gebiet von der Österreich-Ungarischen Monarchie erwartete, dass die Kirchen an dem Abschiednehmen von dem gestorbenen Herrschern und an dem Feier von dem nächsten Landesherr teilnehmen. Die ungarische Regierung hat – im Name des Religion-, und Unterrichtswesenministers – mit den Leitern der Kirchen vermittelt, auf welcher Weise die Regierung gern hätte, wie die Kirchen diese Zeremonie feiern sollten. So wurden in den lutheranischen Kirchen bei dem Begräbnis von Franz Joseph I. Trauergottesdienste und bei der Krönung von Karl IV. feierliche Gottesdienste gehalten. In den kirchlichen Schulen haben sie sich auch festlich an diesen Geschehnissen erinnert. Die lutheranischen Superintendenten haben Umlaufschreiben ausgegeben. Ein wichtiges Teil des kirchlichen öffentlichen Lebens bedeutete die kirchliche Generalversammlung, wo sie diese geschichtliche Veränderung schriftlich befestigt haben. In der lutheranischen Presse hat diese Herrscherwandel einen grossen Platz bekommen, haben sie diese Begebenheitfolge teilig geschrieben. Davon kam es, dass sie den entschlafenden Monarch oft ideologisiert haben.

Viele lutheranischen Menschen konnten nicht vergessen, dass sie in der ersten Herrschaftszeit von Franz Joseph I. wie mächtige Beleidigungen leiden mussten, nicht nur die ganze ungarische Bevölkerung, sondern auch die protestantischen Kirchen. Die Niederwerfung von dem Freiheitskampf in 1848–1849, dann die kommende, blutige Vergeltung und Zwangherrschaft, bzw. die begrenzenden Maßnahmen – welche die Freiheit der protestantischen Kirchen geregelt haben – konnten die verfassungsgemäße Regierung und die Entwicklung nach dem Österreichisch-Ungarischen Ausgleich 1867 ungeschehen. Trotzdem, dass sie mit Ehre von Franz Joseph I. Abschied genommen haben, haben die ungarischen lutheranischen Leute bei seinem Begräbnis selbst nicht vertreten. Die Beziehung von dem neuen Herrscher und der lutheranischen Kirche wurde durch keine solche negative Sachen belastet. So haben mehre merkwürdige Leiter der ungarischen lutheranischen Kirche an der Krönung von Karl IV. in Budapest teilgenommen. Sie wollten ihr Teil aus dieser festlichen Gelegenheit ausnehmen, denn die Königkrönung ist keine einfache, katholische Zeremonie, haben sie so gedacht, sondern ein wichtiges juristisches Ereignis, woraus die lutheranische Kirche nicht ausbleiben dürfte.

ÁLLAMSZÖVETSÉG, NEMZETÁLLAM, ÖNRENDELKEZÉS. A SZOCIÁLDEMOKRATÁK MONARCHIA JÖVŐKÉPE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ALATT

„megteremteni a népek Magyarországot”

A háború előtti századfordulós évtizedekben a szociáldemokrata értékelések a Monarchia fennálló állapotát kritikusan szemlélték, kérdésfelvetésük jellege jellemzően arra irányult, miként lehetne fenntarthatóvá alakítani a Birodalmat. Magyarország függetlensége a Monarchián belüli politikai-gazdasági kérdésként merült fel. A gazdasági – társadalmi fejlődés értelmezésében a nemzeti kereteket meghaladó nagy gazdasági egységekre jövőbe mutató tendenciaként tekintettek, ennek megfelelően a soknemzetiségű Közép-Európa és Balkán fejlődésében a nemzetállami kereteket nem látták szükséges formának. Ugyanakkor a nemzetiségi kérdés valóságát átértézték, annak a politikai életre és a munkásmozgalom mozgásterére gyakorolt hatásával tisztában voltak.

A Nagy Háború fókuszba állította az Osztrák–Magyar Monarchia létét és jövőjét érintő kérdéseket. Tanulmányomban a világháború alatt a Monarchia és benne Magyarország jövőjével kapcsolatban megfogalmazott szociáldemokrata elképzeléseket, értelmezéseket tekintem át. Mivel a háború alatt felértékelődött a tapasztalati tér változása, a háborús kilátások erősen befolyásolták a jövőképeken belüli hangsúlyokat, emiatt a bemutatott értelmezések időbeliségén igyekeztem nem változtatni, a kérdéskör bemutatása lineáris szerkezetben történik. A hangsúlyeltolódások mellett a problémaérzékelés csomópontjai végig meghatározták az értelmezési keretet, e legfontosabb gócpontok a Monarchia fenntarthatóságához szükséges belső változások gyakorlati kritikája, valamint az állami keret történelmi meghatározottságának problémája, amely azon kérdésként került napirendre, hogy a nemzetállam vagy az államszövetség (nemzetiségi állam) a jövőbe mutató állami keret.

Tanulmányomban nem vitatkozom a szerzők értelmezéseivel, nem teszek kísérletet arra, hogy valamiféle szempontrendszer alapján megállapítsam, osztályozzam gondolataik, megállapításaik helyességét vagy helytelenségét. Törekvésem arra irányul, hogy közelebb kerüljek ahhoz az értelmezési kerethez, amelyet maguk a szerzők építenek fel saját tapasztalataik alapján, saját gondolkodásmódjuknak megfelelően.

„A monarchia nem nyerhet semmit”

A Ferenc Ferdinánd trónörökös elleni merénylet az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia között elhúzódó mély ellentétek fegyveres konfliktussá való átalakulását körvonalazta, mely mögött feltűnt a konfliktus kiszélesedésének fenyegető veszélye, a később bekövetkező világháború egyre valószínűsőbb esélye. A Monarchia széthullásának lehetősége reális veszélyként merült fel már a háború előtti szociáldemokrata írásokban is. A Balkán-kérdésben az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájára, mint a térséget destabilizáló tényezőre tekintettek, írásaikban megfogalmazták, hogy a Monarchiának a balkáni hegemoniáért való küzdelme magának a Birodalomnak a destabilizálódásával jár együtt.¹ Az Osztrák–Magyar Monarchia egész politikai képét a különböző kifelé való törekvések egyensúlyában látták, miközben a délszláv és román népekkel való konfliktus elmérgesedését ezen egyensúly megbomlásaként értékelték, aminek következménye a Habsburg-uralom alatt lévő népek és országrészek birodalomból való „kisiklásával” fenyeget.² A háború előtt megfogalmazták, hogy a Monarchia stabilitása és a békeállapot fenntartása egymással szorosan összefonódó kérdések, mindkettőhöz ugyanazon gyökeres politikai változások szükségesek, mivel a belső politikai viszonyok kényszerítik ki a Monarchia agresszív külpolitikáját. A békéhez szükséges politika elemeit Kunfi Zsigmond vette sorba a külpolitikai kérdésekről tartott kongresszusi előadói beszédében, eszerint békés külügyi politika nem lehet más, mint az *antiagrárius politika*, a *demokratikus politika*, az *önkormányzás politikája*, a *kultúrpolitika*, az *intenzív földművelést lehető tevő földbirtokpolitika*, a *szociálpolitika*, valamint a *szabadság politikája*.³ A békepolitika elemei egyúttal a Monarchia jövőjét biztosító változások elemeinek is tekinthetők.

A merényletet követő időszak szociáldemokrata írásait az elkerülhetetlennek látszó háborúval és a fokozódó háborús hangulattal való szembeszegülés uralja. Ezen írások az értelmezés középpontjába a merényletben való felelősség kérdését állították, amelyben a korábbi elemzéseknek megfelelően a Monarchia külpolitikáját azonosí-

¹ A Balkánon kialakult háborús helyzet és a Monarchiának ebben való szerepe élénken foglalkoztatta a szociáldemokratákat. A Balkán-háború idején háborúellenes tüntetésekre került sor. A kérdés fontosságát jelzi, hogy Kunfi Zsigmondnak az MSZDP XX. pártkongresszusán a külpolitikai kérdésről szóló előadói beszédét a párt különlenyomatban is megjelentette. Kunfi Zsigmond: *Veszélyben a Monarchia! A Monarchia külügyi politikája és a Szociáldemokrata Párt. Kunfi Zsigmond beszéde az 1913. évi október hó 19. 20. és 21. napjain megtartott pártgyűlésen*. Népszava Könyvkereskedés, Budapest, 1913.

² Pogány József: *Küzdelem a balkáni hegemoniáért*. Szocializmus, 7. évf. (1912/1913) 414–418.

³ Kunfi Zsigmond előadói beszéde a külpolitika kérdéseiről. Az MSZDP XX. pártkongresszusának jegyzőkönyve. Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. 4/A kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966. 655–664.

tották a háborús konfliktushoz vezető legfontosabb okként.⁴ A békés út egyre halványabb, de még mindig választható alternatívája elengedhetetlenül összekapcsolódik a konfliktust kiváltó „háborúpárti” politika hátországnak leváltásával. A szociáldemokrata értelmezési keret az elharapódzó háborús hangulat közepette igen merésznek mondható, a trónörökös, mint a háborúpárti osztrák–magyar imperializmus szimbóluma jelenik meg, a vele szembeni merénylet pedig e politikával szemben való lázadásként azonosul.⁵

Sajátos háborúellenes érvelésként tűnik fel a Monarchiára váró negatív jövőképek bemutatása. Ebben az összefüggésben a Monarchia lehetséges jövőképei a bekövetkező háború esetén a háború kimenetelétől függetlenül kizárólag kedvezőtlen opciókat mutatnak. Az érvelés lényege, hogy a Monarchia nem nyerhet semmit egy esetleges háborúval, mivel területgyarapodása esetén csak még több ellenséges szláv kerülne a birodalom határain belülre, ezzel növelve a destabilizáló erőket, hosszútávon rontva a Monarchia fennmaradásának esélyét, miközben egy esetleges vesztes háború a Monarchia azonnali és teljes szétbomlásával járna.⁶ A *Nem akarunk háborút* című írásban ennél is messzebb rugaszkodik a szerző, amikor a világháború következményei között már egy forradalmi időszak lehetőségét is felvázolja, amelyben nem kizárólag határok módosulhatnak, birodalmak borulhatnak fel, hanem eközben olyan világválság alakulhat ki, amiben „nem csupán egyes országok vagy uralkodó osztályok sorsáról, hanem ennek az egész mai társadalmi rendnek a megingásáról lehet szó”.⁷

A szociáldemokrata elgondolásokban a háború kirobbanása a gyökeres változások szükségyszerűségét politikai követelésből kényszerré változtatta. A szociáldemokrata érvelés szerint a megváltozott helyzetben a változások most már magának a háborúnak a tényéből következnek, a háború okán kikényszerített tehervállalás ugyanis feljogosítja a népet, hogy jogokat követeljen, és ezt az uralkodó elitnek kötelessége biztosítani, amennyiben győzelmet akarnak aratni. Megjelenik a háború terhére viselő nép képe, amely nélkül nem nyerhető meg a háború: „A háborút az egész nép vívja. A háborút az egész nép nyerheti meg. Az államot tehát a nép, az egész nép tulaj-

⁴ „Az osztrák–magyar imperializmus keltette föl a délszláv nemzeti eszme híveiben és a szerb sovinizmus harcosaiban az Osztrák–Magyar Monarchia ellen való gyűlöletet.” *Nép-jogok vagy bombák útján*. Népszava, 1914. június 30.

⁵ „Ferenc Ferdinánd trónörökös volt az osztrák–magyar imperializmus legmesszebbre látható feje. Ő volt annak a csoportnak a vezére, amely a Balkán-válság folyamán a támogatást, a háború politikáját követelte. Az ortodox balkánon téríteni akaró klerikálisok, keresztényszocialisták, a Balkánon piacokért harcoló osztrák és magyar kapitalisták, a háború sikereiért előléptetéseiért áhítozó *hadserg*, a külpolitika zavarosában halászó magyar *Munkapárt*: ez volt az a *háborúpárt*, amely a délszlávok elnyomását és a Szerbia elleni háborút követelte.” *Nép-jogok vagy bombák útján*. Népszava, 1914. június 30.

⁶ *Háború réme kísért*. Népszava, 1914. július 23.

⁷ *Nem akarunk háborút!* Népszava, 1914. július 25.

donává kell tenni. Minden itt élő népnek meg kell adni a teljes nemzeti egyenjogúságot.”⁸ Az államot a nép tulajdonává kell tenni, azaz biztosítani kell minden tagja számára a demokratikus jogokat, nemzetiségeinek pedig a nemzeti egyenjogúságot. A szükségesen bekövetkező változások következményei az ország egész gazdasági és politikai szervezetének átalakulását is eredményezniük kell,⁹ ha ettől való féltelmében az elit megrettenne és szembeszállna e kényszerrel, akkor nem csak a háborús hadviselés kérdőjeleződik meg, hanem bekövetkezhet, hogy a nép szerzi meg ön-maga számára az állami hatalmat, és „kiküszöböli azt a társadalmi rendet, amely az anyagi és szellemi javakból az államot megvédő népnek alig juttatott valamit.”¹⁰

Látható, hogy a szociáldemokrata jövőképben a Monarchia szétesését a háború első pillanatától kezdve valóságos veszélyként kezelik. A veszély elhárításának politikai programja gyökeres változásokat vizionál, amelyben összekapcsolódik a *nép* és a *nemzetiségek* politikai egyenjogúsítása. Ezen időszak írásai evidenciaszerűen elfogadják kiindulópontnak, hogy a nemzetiségi jogok biztosításával a Monarchia fenn tartható maradhat. Ahhoz, hogy ez a tétel valóban kritika nélkül elfogadható legyen, szociáldemokrata politikai program alapjául szolgáljon, végig kell gondolniuk, hogy az önrendelkezési jog biztosítása, a *szabad népek egymás mellett élése* nem feszíti e túl a soknemzetiségű birodalmak, államszövetségek keretét, értelmezniük kell az általuk tapasztalt valóság tendenciáit. A legfontosabb kérdéssé az válik, hogy a világháború az államszövetségi keretek megerősödését, vagy az egyes nemzetiségek önálló nemzetállami keretre való törekvését tűzi napirendre. Az értelmezéshez szükséges elméleti munkát a szociáldemokraták megtették a háború alatt.

„megállhatnak-e a nemzetiségi államok?”

Garami Ernő *Magyarország és a háború* című írásában a „független Magyarország” problémáján keresztül fókuszálja a kérdést.¹¹ Alapállítása, hogy az antant által kínált jövőkép Magyarország számára nem kínál elfogadható alternatívát. „Mit várhattak a magyar uralkodó osztályok a győzelmes antanttól? Ausztria–Magyarország feldarabolását és a „független Magyarországot”, vagyis Magyarországot a Felvidék nélkül, mert az tót, Erdély nélkül, mert az román, Délvidék nélkül, mert az szerb és Horvát-Szlavónország nélkül!”. A magyar uralkodó osztályok nem egy független, de területi veszteséget szenvedett, meggyengült Magyarországból látják az alternatívát, hanem a Birodalom részeként megerősödött Magyarországból, amelyben a *magyar hegemónia* továbbra is fenntartható. Garami szociáldemokrata nézőpontja elutasító

⁸ *Éljen az általános választójog!* Népszava, 1914. november 9.

⁹ *A szervezett munkásokhoz!* Népszava, 1914. július 29.

¹⁰ *A képviselőház ülése.* Népszava, 1914. november 25.

¹¹ Garami Ernő: *Magyarország és a háború.* Szocializmus, 9. évf. (1916.) 1. sz. 10–18.

mindkét alternatívával szemben. Egyaránt elutasítja az antant győzelmének árán kapott függetlenséget és az uralkodó osztályok hegemoniatörekvéseit kielégítő utat. A „nemzetiségi vidékek leamputálása” okozta gazdasági kilátások a munkásság számára kedvezőtlenek, mivel ebben az esetben Magyarország egy tenger nélküli fejlődésképtelen agrárországgá válna, amely mindenképpen negatív a szocialista mozgalom fejlődése szempontjából.

A Birodalom nemzetiségi sokszínűsége miatt az egyedüli lehetőség, amely gazdasági egységként megóvhatná Magyarország kereteit, kizárólag a nemzetiségi kérdés megoldásán, e probléma kikapcsolásán keresztül vezet, amely nem képzelhető el másként, mint a „nemzetiségi önkormányzatán alapuló egyenjogúsítástól”. Garami a kérdés szocialista megoldási javaslatának a *demokratikus koncepciót* tekinti, amelyet így foglal össze: „különböző nemzetek széleskörű autonómiájának magasabb föderációban való összekapcsolása”. Bár, mint írja, a háború nem kedvező idő a kérdés rendezésére, a központi hatalmak győzelme a *legutolsó alkalom* lehet, hogy a Monarchia a demokrácia erőinek segítségével fejlődő, erősödő államszervezetté váljon.

Garami cikkéhez mellékeli a szociáldemokrata bizalmiférfiak országos értekezletének dokumentumát, amelyben követelik az „eddigi magyarországi politikának nemzeti és szociális szempontból való gyökeres átalakítását, a vagyontalan osztályok, a nem magyar ajkú lakosság és a nők teljes politikai egyenjogúsítását. A törvényhozás és közigazgatás demokratizálása az általános, egyenlő, titkos választójog útján, a hatékony munkásvédelem, a népoktatás megteremtése és kifejlesztése, gyökeres gyermekvédelem, földreform, a háború terheit a vagyonos osztályokra áthárító adópolitika”. A szociáldemokrata problémakezelés a nemzetiségi kérdést szorosan összekapcsolja a szociális és politikai jogok terén való cselekvési tervvel.

Rónai Zoltán a nemzeti gondolat kialakulását, formáit és perspektíváit tekinti át írásában.¹² Kiindulópontja szerint a nemzeti gondolat eredendően „nem más nemzetek polgárai ellen, hanem a saját nemzet hatalmasai ellen irányul”, „a hazaszeretet emberszeretetet jelentett, a haza az egyenjogú polgárok összességét”. Rónai érvelése szerint eredetileg a francia forradalom államnemzet és a német nemzeti gondolat kulturális nemzet koncepcióját összekötötte, hogy hazaszeretet fogalmuk összekapcsolódott a világpolgári érzés gondolatával. Korának problémáját abból eredezteti, hogy a „pacifista, demokrata, az egész nép és más nemzetek javát kívánó hazafiságból idővel a hazafias érzésnek, a nemzeti tudatnak két ága fakad. Az egyik: elzárkózó és más nemzetek ellen forduló, a hazai osztályuralmat védő, a másik: a nemzetek közti kapcsolatot kereső, a hazai osztályuralom ellen forduló, a nemzetek együtvértartozóságát hirdető hazafiság”. A fő probléma, hogy a nemzeti érzés elszakadt a nemzetköziségtől, az állam ideológiájává vált, és mint ilyen elveszítette demokratikus jellegét. A korszak *új nemzeti ideológiája* elismeri „a felsőbbfajta nemzetnek uralomhoz

¹² Rónai Zoltán: *A nemzeti és nemzetközi gondolat s a világháború*. Szocializmus, 9. évf. (1916) 1. sz. 18–26.

való jogát az alsóbbrendű nemzettel szemben, egyszersmind a kiváló és értékes egyének uralmának jogáért küzd az alsóbbrendű tömeggel szemben”. Rónai ezen új nemzeti ideológiával szemben a demokratikus nemzeti gondolat örökösének tekinti a szocializmust, amely a nemzetek elnyomása ellen éppúgy harcol, mint az osztályok elnyomása ellen. Rögzíti, hogy a szocializmus „nem a nemzeti kultúrák ellen irányul, hanem alaptörekvése a nemzeti kultúra intenzív kifejlesztése, mert tudja, hogy az igazi egyetemes emberi kultúra csak a nemzeti kultúrák mind behatóbb kifejlődésén át valósulhat meg”.

Rónai háború utáni távlati prognózisában két lehetőséget lát, míg az egyik egymással rivalizáló államszövetségekben ölt alakot, addig a másik Európa összes államainak közös szövetségében testesül meg. Véleménye szerint a nemzetek békés együttműködésének elvét csak ezen utóbbi lehetőség válthatja valóra, ennek alapja viszont csak olyan demokratikus nemzeti érzés lehet, amely egyszerre nemzeti és nemzetközi.¹³

Kunfi Zsigmond *Nemzeti eszme a háborúban* című írása arra keresi a választ, hogy milyen szerepe van a nemzeti eszmének a háborúban, milyen ereje és jelentősége azoknak a szükségleteknek, amelyek ezen eszme mögött meghúzódnak, mennyire válhat a háború után is meghatározóvá.¹⁴ A Monarchia és Szerbia között meghúzódo konfliktus lényegére kérdések formájában világít rá: „végbe kell-e Kelet-Európában is mennie a nemzetileg egységes államok kialakulásának, mint ahogy Nyugat-Európában, avagy pedig ezen a helyen és a mai korban megállhatnak-e a nemzetiségi államok?”. E kérdések és a rá adott válaszok tulajdonképpen a Monarchia és benne Magyarország szempontjából létkérdések. Kunfi hipotetikus előfeltevése szerint a háború olyan korszakban tört ki, amelyben a nemzeti eszme már nem uralkodó eszméje a világnak. A 19. század tapasztalata alapján azon nemzeti mozgalmak melyek sikeresek voltak nagyban hozzájárultak saját társadalmi fejlődésük felgyorsulásához, ez a siker példával szolgált az önálló államisággal nem rendelkező népek számára, akik bajaik fő forrását az önállóság hiányból vezették le. A korszak nemzetiségi államai ugyanakkor nem egyenlő jogokkal felruházott népek szabad együttműködésén alapultak, hanem egy vagy több nemzetiségnek a hegemon uralmán, ezen államok bajaik okaként a nemzetiségek közötti súrlódást nevezték meg, ez pedig kedvezett „a többi nemzettel szemben egységesen fellépő nemzeti szolidaritás” alapján megfogalmazódó, a nemzetiségi ellentétekre fókuszáló politikai beszéd-

¹³ Rónai annak reális lehetőségét sem zárja ki, hogy a háború után az egymással szemben álló államszövetségek konfliktusai vezetnek egy európai egység felé, amely „a mainál jóval antidemokratikusabb, kapitalista-feudális Európa lesz, amely meg fogja valósítani a feudalizmus erőivel támogatott trösztöknek uralmát”. A nemzeti gyűlölség felébresztésének lehetőségét csak egy békés nemzeti együttműködésen alapuló Európa küszöbölheti ki. Rónai: *A nemzeti és nemzetközi gondolat s a világháború* 26.

¹⁴ Kunfi Zsigmond: *A nemzeti eszme és a háború*. Szocializmus, 9. évf. (1916) 5–6. sz. 241–250.

módnak, amely ellehetetlenítette a demokratikus viszonyok kialakítását. Kunfi kiemeli, hogy az európai közvélemény jelentős része azzal a várakozással tekintett a háború elé, hogy a soknemzetiségű birodalmak rövid időn belül összeomlanak, azonban e várakozás nem vált valóra. E következményben Kunfi a nemzetiségi államok életképességének bizonyítékát azonosítja, egyúttal reményét is kifejezve azt feltételezi, hogy a háború kimenetelétől függetlenül a „nemzeti eszme és a nemzetiségi elv régi jelentőségét, államalkotó erejét jórészt elveszítette”, ezáltal nem lesz képes a háború utáni időszakban döntő hatással rendelkezni. Az új korszakban a nemzeti eszme destruktív erejével az imperializmus konstruktív ereje került szembe. Kunfi az állam határainak változásával szemlélteti a kialakult különbséget. A nemzeti eszme esetében az állam határa ott ér véget ahol az illető államot alkotó nemzet embereinek lakóhelye véget ér, „ez volt a nemzeti gondolat államalkotó programja: ebből a felfogásból fakadtak terjeszkedő ösztönei, de terjeszkedésének korlátai is. [...] *az állam határa az embertömeg függvénye volt*”. Ezzel szemben az imperializmus államalkotó programja szerint „az állam ott érjen véget, de odáig valamilyen hatalmi eszközzel elérjen, ahova az illető állam árukivitele, tőkekivitele és nyersanyag beszerző szükséglete elér”, e terjeszkedő ösztönnek a nemzeti eszmével szemben már nincsenek korlátai, emiatt „az állam határa a gazdasági áru- és tőketermelés függvénye lesz”.

Kunfi értelmezésében a nemzetiségi államok esetében a nemzeti eszme felbomlasztó erejét sikeresen ellensúlyozták „a gazdasági összekapcsolódás konstruktív erői”, a nemzeti eszme állambontó ereje beleütközött az imperialista eszme nagy birodalmakat építő erejébe. A háború menete és a jövő kilátásai alapján Kunfi szerint „a nemzeti eszme napja alkonyulóban van”, a háborút követő békerendezés jövőjét illetően rámutat, hogy a nemzetiségi elv szerinti általános megoldás esetén „jóformán minden államból ki kellene szagatni kisebb-nagyobb részeket és még így sem lehetne megvalósítani a nemzeti eszme államalkotó programját”. Közép-Európa nemzetiségi viszonyai, vegyes lakosságú területei alkalmatlanok a nemzeti eszme megvalósítására, az antant által kijelölt célok esetén a probléma nem oldódna meg, csak a helyzet fordulna, „a nemzetiségi elnyomás üllője és kalapácsa cserélne csak helyet: béke és nyugalom nem lenne így sem, a kalapácsütések zaja, a szikrák pattogása és szállongása új zűrzavar, új tűzvész nemzője lenne”.

Ugyanakkor az imperializmus sem hoz hosszútávon kielégítő megoldást, a nagy-tőke gazdasági érdekei szerint kialakított nagy egységek keresztülgázolnak a földrajzi és etnikai határokon, a már kialakult nemzeti államokból csinálnak nemzetiségi államokat, ahol az új elit „új tartalommal tölti meg a nemzeti eszmét: az uralomra (világuralomra) termett faj arisztokratikus evangéliumává alakítja át a demokratikus, minden nemzet egyenlő értékességét hirdető demokratikus nemzeti gondolatot”. Kunfi nem hagy kétséget abban, hogy nem látja a közeljövő alternatíváit kedvezőnek: „a múlt és jövő történelmi energiának malomkövei között őrlődnek meg a szabad nemzeti életre irányuló törekvések. S valóban ama politikai gondolkodás- és cselekvésmód számára, amelynek a háború a legfőbb beteljesedését jelenti, más

megoldás nem kínálkozik: akár nacionalizmus, akár imperializmus törekvései szerint rendeződik a világ, mindkét esetben lesznek népek, amelyek megfeszítettnek és lesznek országek, amelyeknek sorsa kálváriajárás lesz”.

Kunfi tanulmányának utolsó bekezdésében végső konklúzióként megkísérli az írás alapvetően negatív kilátásait árnyalni. Felvázol egy lehetséges pozitív jövőképet, amit a *szocializmus államalkotó programjának* nevez. E program az emberiség külső egységre és belső szabadságra való törekvésének fejlődőképes elemeinek szintéziseként jelenik meg. Az egységre való törekvést az imperializmus helyett az internacionalizmus formájában valósítja meg. Az internacionalizmus fogalmának jelentést is próbál adni Kunfi: „Az egységre való törekvést az internacionalizmus formájában valósítja meg: nem úgy, hogy egy uralom alá terel több népet vagy országot, hanem úgy hogy valamennyit – azonos érdekű és társadalmi helyzetű elemeinek szövetségére – hozza közelebb egymáshoz, hogy a földrajzi és stratégiai határok szerint való tagozódás mellett a szociális határok összekapcsoló és elválasztó mozzanatát hangsúlyozza, hogy nem hódításokkal hanem a gazdasági és szellemi javak szabad cseréjével dolgozik a népek összeolvasztásán, a fejlődés szempontjából szükséges egységek kialakításán.” Kunfi a nemzeti államok szuverén önállósága helyett demokráciát és nemzeti autonómiát javasol. Ebben az értelmezésben a nemzeti szabadságra való törekvést a nacionalizmus hegemoniára való törekvése helyett a demokrácia és a nemzeti autonómia sikere biztosítja. Kunfi fogalompárokkal írja le az alternatíva sarokpontjait: „imperializmus helyett internacionalizmus, nacionalizmus helyett nemzeti autonómia, hódítás helyett demokrácia, védővám helyett szabad kereskedelem, háború helyett osztályharc”.

A szociáldemokraták békejavaslatának lehetséges alapjait határozza meg, ezzel a szocialista alternatíva konkretizálása felé tesz lépéseket Varga Jenő *A szocializmus békealapja* című írása.¹⁵ Javaslatában leszögezi, hogy a háború elutasítandó és egyúttal alkalmatlan eszköz a népek állami hovatartozásáról való döntésben, éppen ezért a lehetséges béke kiindulópontja csak az annexiómentesség alapján állhat. A hosszú távú rendezés érdekében azonban ennél is tovább kell menni: „Szocialista békealap csak egyetlen lehetséges: Minden nép – legyen az kicsi vagy nagy – önmaga döntse el, autonóm módon, minden erőszakos beavatkozás kizárásával, hogy mely államterülethez és milyen feltételekkel akar tartozni”. A megoldás módjára az alábbi javaslatot teszi: „A háború befejezte után egy bizonyos idővel minden olyan terület, ahol a lakosság egy része azt az óhaját nyilvánítja, népszavazás rendelendő el annak az eldöntésére, hogy vajon az illető terület népessége tovább is megmarad-e eddigi állami kapcsolatában, vagy sem, illetve milyen feltételek mellett.” Varga tovább pontosítja a döntési lehetőségeket: „A népszavazás a következő módokon dönthet: 1. Kimondhatja, hogy valamely nép eddigi állami kapcsolatából kiválva, minden tekintetben új, független állammá alakul át. 2. kimondhatja, hogy eddigi állami kap-

¹⁵ Varga Jenő: *A szocializmus békealapja*. Szocializmus 10. évf. (1917) 3–4. sz. 123–127.

csolatából kiválva, csatlakozik egy másik, vele azonos nemzetiségű szomszédos államhoz. 3. kimondhatja, hogy megmarad eddigi állami keretében, de bizonyos önkormányzattal. Ez lehet föderációs jellegű (Balkán) vagy home rule (Írország)”. Varga a népek önrendelkezési jogának biztosítását a lehető legszélesebben értelmezi, ez a korábbi szociáldemokrata nézőponthoz képest újrangolást jelent, a nemzeti autonómiák által demokratikus alapon létrehozott föderáció, államszövetség mellett egyenrangúként jelenik meg a nemzeti szuverenitáson alapuló megoldás is.

Varga másik elemzése *Gondolatok a monarchia jövőjéről* címmel jelent meg.¹⁶ Az elemzés sajátossága, hogy még azon időszakban íródott, amikor a szerző úgy láthatta a háború lehetséges kimenetelét a nemzetközi politikai és katonai helyzet alapján, hogy az antant levette hadicéljai sorából a Monarchia feldarabolását, így nemzetközileg biztosított fennmaradása. E kiindulópont ellenére Varga álláspontja szerint a dualizmus rendszere már nem megfelelő államforma, egyszerre jelenti a demokrácia akadályát, okozza a nemzetiségek elégedetlenségét, ezáltal megszüli a létét fenyegető irredenta mozgalmakat. Magyarországon a dualizmus elősegíti a fennálló közjogi állapotot, amely a szűk választójogon és a politikai gyakorlaton keresztül azt a látszatot kelti, mintha Magyarországon csak két „történelmi nép” lenne, a magyar és a szász. Ez a látszat viszont szertefoszlik abban a pillanatban, mihelyt elkerülhetetlen módon életbe lép az általános választójog, ekkor ugyanis a politikában is kifejezésre fog jutni az a tény, ami a statisztikából is látszik, hogy Magyarország nemzetiségi állam. Ameddig a magyar állam idegen a nemzetiségeknek, addig céljuk nem lesz más, mint hogy saját nemzetükkel „közös politikai uralom alá kerüljenek”. Létkérdésnek tekinti, hogy miként lehet a Monarchia különböző népeit úgy megtartani egy fedél alatt, hogy azok a töredékek, amelyeknek a határokon kívül élő többsége önálló államot alkot, ne akarjanak velük egyesülni. Ehhez a korábban már bemutatott szocialista békealapot javasolja megoldásként.

Varga elemzésében megerősíti a békealapról szóló írásában megjelenő, a korábbi időszak szociáldemokrata álláspontjától részben eltérő nézetét. A határmódosításokról kijelenti, hogy a proletariátus racionális világfelfogása fontolóra veheti a határok megváltoztatását, mivel ez a nemzetiségi harcok megszüntetésével járna, ami a valóságos konfliktust jelentő osztályszempontok meglévő homályosságát megváltoztatná.¹⁷ Az államszövetség vagy nemzeti állam kérdéskörében a korábbiakhoz

¹⁶ Varga Jenő: *Gondolatok a monarchia jövőjéről*. Szocializmus 11. évf. (1918) 1. sz. 16–22.

¹⁷ Példaként említi, hogy megszűnhetne azon állapot, amelyben a cseh munkás közelebb érzi magához a cseh tőkést, mint a német munkást. A példa nem véletlen. A cseh szociáldemokraták a háború alatt egyértelmű lépéseket tettek a cseh nemzeti pártok irányába, a különböző pártállású cseh képviselők közös klubot alakítottak ki, amelybe a cseh szociáldemokraták is beléptek. A magyarországi párt ezt a nacionalizmus és a sovinizmus szociáldemokraták feletti elhatalmasodásának értelmezte, és mint ilyet élesen elutasított. „Amit a béke esztendei nem nagy dicsőséggel kezdtek: azt most a háború évei meglehetősen dicstelenül folytatják. De persze, a szociáldemokrata gondolkodás nem elégedhetik meg az ilyenfajta esemé-

képest határozottabban jelenti ki, hogy a nagy államterület jelszava, mint gazdasági szükség nem áll meg.¹⁸ Egyúttal megkérdőjelezi azt az álláspontot, miszerint a kapitalizmussal nem férne össze a kis államterület vagy a kis lakosságszám, „nem az államterület nagysága, hanem a rajta élő nép munkateljesítménye, amely viszont a gazdasági kultúra következménye, dönti el valamely ország gazdasági haladását”.

A Varga Jenő írásaiban érzékelhető hangsúlyeltolódás egyre elfogadottabbá vált a szociáldemokrata helyzetértékelésekben. Ennek jele, hogy a Szocializmusban megjelent a hazai mozgalomban vitathatatlan tekintélynek, igazodási pontnak számító Kautsky írása, amelyben vitába szállt Rennernek az államok fejlődéséről szóló elméletével elutasítva az osztrák szociáldemokrata teoretikus magyarországi mozgalomban is ható azon álláspontját, amely szerint a nemzeti állam nemzetiségi állammá válása szükségszerű fejlődési törvény lenne. Kautsky szerint a nemzetiségi államok régebbi történelmi viszonyok termékei, amit bizonyít, hogy a nemzeti törekvésekben nem tapasztalható a nemzetiségi állammá való alakulása igénye. Nemzetiségi államban a nemzetek önállóságra és az állami kereten belüli legszélesebb érvényesülésre való törekvésük mellett nyelvhatáraikat is igyekeznek minél messzebbre kitolni. Ez még szabad és demokratikus viszonyok között is súlyos nemzeti harcok forrásává válhat, amely következtében a gazdasági ellentétek nemzeti köntösbe öltöznek.¹⁹ Kunfi *nemzeti önrendelkezésről* szóló eszmefuttatásában korábbi reményeivel szemben leszögezi, hogy a háború alakulása abban az irányban hatott, hogy az államok és népek számára a területi kérdések ismét felértékelődtek, e tendencia valószínűsíti, hogy a háborút lezáró béke az államok határkérdéseit napirendre fogja tűzni. Ebben a helyzetben csak két alternatíva lehetséges, vagy az erő, a fegyveres hódítás joga, vagy a népek önrendelkezési joga fog érvényesülni.²⁰

nyek merő kárhoztatásával, hanem meg kell benne látni azt a nagy veszedelmet, amelyet a nacionalizmusnak és sovinizmusnak elhatalmasodása, s a háborúval összefüggő megerősödése jelent. Stanek és Smeral: ez az összeállítás a háború után való évek munkásmozgalmainak és szellemi küzdelmeinek egyik legfontosabb kérdésére utal, a szocializmusnak a nemzeti eszméhez való viszonyára, amelyet az események akaratunk ellenére politikai harcaink középpontjába fognak állítani. *Nemzeti eszme és szocializmus*. Népszava 1916. november 23.

¹⁸ Ez utalás a korábbi Mitteleurópa-terv vitájára. A Szocializmus folyóirat hasábjain tizenegy, a mozgalomhoz kötődő szerző fejtette ki véleményét a tervről. *Közép-Európa?* Szocializmus 9. évf. (1916) 1. sz. 57–80.

¹⁹ Kautsky azon nézete, hogy a nemzeti küzdelmek elhomályosítják az osztályküzdelmeket a hazai mozgalomban is mélyen meggyökereződött álláspont volt. Kautsky, Karl: *Két világ*. Szocializmus, 11. évf. (1918) 7. sz. 329–349.

²⁰ Kunfi Zsigmond: *A nemzetek önrendelkezési joga*. Szocializmus 11. évf. (1918) 2. sz. 65–69.

„a független Magyarországnak új Magyarországnak kell lennie”

Az utolsó háborús ős eseményei nyilvánvalóvá tették a szociáldemokraták számára, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és a dualista államberendezkedés nem fogja túlélni a háború végjátékát. A Reichsrat belpolitikai vitáinak hevességében a birodalom pilléreinek összeroppanása visszhangzik, a Népszava beszámolóí tükrözik a megindult bomlást.²¹ Az osztrák szociáldemokraták békejavaslatának ismertetésében a megfogalmazott célok helyes és támogatandó javaslatokként kerülnek bemutatásra, de már azzal a magyarázattal kiegészítve, hogy e békejavaslat aktualitása megkéstett, az antant végső győzelmének reményében a délszláv, cseh és lengyel népek számára ezek már nem kielégítőek.²² Miközben a magyarországi politikai élet vitái a koncentráció kérdése körül zajlanak, addig Bécsben a realitásokkal szembenező javaslatok kerülnek napirendre, e szembenezés egyik legélesebb vonása tükröződik, amikor a szociáldemokrata javaslat a népek önrendelkezési jogának elismerését már osztrák–német szempontból veti fel, a németek számára is biztosítandónak követeli a cseh törekvésekkel szemben. Ez a kettősség éles kontrasztot mutat az ausztriai és a magyar politikai szereplők látószögei között.²³

Az új helyzet új kérdéseket vet fel: „*át tud-e alakulni Magyarország a maga erejéből demokratikus, nemzetiségeinek minden jogot biztosító állammá vagy sem?* Meg akarják-e várni a magyar politikusok, míg a külpolitika kényszeríti rájuk ezt a tovább el nem odázható átalakulást, vagy követik-e az osztrák németiség előrelátó politikáját és önként föladják az immár tarthatatlanná vált hatalmi pozíciókat?”. A tét pedig óriási, „Ha a magyar politika ma a helyes útra tér, a magyarság nem mint uralmából csúfosan kibuktatott, legyőzött fél kezdi meg háború utáni új életét, hanem mint a keleteurópai nagy népszövetség egyenrangú, hatalmas tagja.”²⁴ A szociáldemokrata értékelések szerint a valódi kérdésekkel nem néz szembe a magyar politikai elit, a Monarchia összeomlása közben még mindig a rendszeren belüli státuszát próbálja pozícionálni, miközben a tét ennél már jóval több, az önálló Magyarország jövője került ugyanis napirendre.²⁵

Az új realitásokkal való elkerülhetetlen szembenezés dokumentumaként is olvasható a szociáldemokraták október 8.-i kiáltványa.²⁶ A *Magyarország népéhez* címzett kiáltvány egyértelműen fogalmazza meg a szociáldemokraták Magyarország vízióját:

²¹ *Ausztria válsága*. Népszava, 1918. október 2.; *Békevit a osztrák parlamentben*. Népszava, 1918. október 3.; „*A békéhez vezető utat kell keresnünk*”. A Reichsrat békevitája. Népszava, 1918. október 4.

²² *Az osztrák nép békefeltételei*. Népszava, 1918. október 3.

²³ *Magyarország jövője*. Népszava, 1918. október 4.; *Merre vis az út?* Népszava, 1918. október 5.

²⁴ *Merre vis az út?* Népszava, 1918. október 5.

²⁵ *Az új út*. Népszava, 1918. október 9.

²⁶ *Magyarország népéhez!* Népszava, 1918. október 8.

„Magyarország a jövőben *önálló állam* gyanánt akar élni, amelyet ne fűzzön szorosabb kapcsolat 'se Ausztriához, se Németországhoz, mint a világnak többi, *a nemzetek társadalmává szervezett államaihoz*”. A nemzeti állam – nemzetiségi állam kérdése új értelmezési színteret kap, a Monarchia helyett már tisztán Magyarország problémájaként jelentkezik. Az új Magyarország víziója reményeik szerint biztosítani tudja, hogy az országban élő nemzetiségek ne akarják elhagyni az ország keretét, de egyértelműsítik, hogy a reménybeli közös állam kizárólag a népek szabad elhatározása alapján állhat.²⁷

A politikai elit és a szociáldemokrata nézőpont közötti korábban is meglévő különbségek a válságosra forduló helyzetben egyre élesebb formát öltenek, amíg előbbi egyre hangsúlyosabban nemzetinek, úgy utóbbi nemzetiséginek kezeli a fennálló Magyarország állapotát, ebből következően a cselekvési dilemmák is eltérő irányokba alakulnak.

Az október 13.-i rendkívüli pártgyűlés szónokai már az új helyzetnek megfelelően vázolják fel reményeiket. Garbai Sándor kongresszusi nyitóbeszédében az Osztrák–Magyar Monarchia politikai egységének végét eldöntött kérdésnek tekinti, miután Ausztria nemzetiségei elkezdték önálló államaik szervezését. A Magyarország előtt álló feladat a demokrácia és a nemzetek önrendelkezési joga alapján álló állam létrehozása, „megteremteni a népek Magyarországot”. A szociáldemokrata álláspont reményét, a vízió lényegét abban jelöli meg, hogy ha az ország biztosítani tudja a legszélesebb demokratikus és nemzetiségi jogokat, akkor a nemzetiségeknek nem lesz érdekükben elhagyni az ország keretét. Az ország megcsonkításának veszedelme kizárólag úgy hárítható el, ha a nemzetiségek önrendelkezési jogukkal élve itt akarnak maradni, ehhez viszont meg kell teremteni a feltételeket, ha a politikai rendszer nem változik, ha a régi uralom ragaszkodik hatalmához, akkor azzal lemond az ország területi épségéről.²⁸

A pártgyűlés egyetlen napirendi pontjának előadójaként Kunfi Zsigmond foglalta össze a szociáldemokrata álláspontot.²⁹ A jövő béke szempontjából sorsdöntő, hogy ha nem történik gyökeres változás Magyarországon, ha a régi elit köt békét, akkor „Magyarország óriási területekkel” fogja ennek árát megfizetni, Kunfi egyértelműsíti a helyzet súlyosságát, „számolnunk kell azzal, hogy ez a háború Magyarország egész fennállásának és főleg *területének* kérdését is felvetette [...] olyan akaratokat

²⁷ A kiáltvány szellemében íródnak a következő napok vezércikkei. *Az új út*. Népszava, 1918. október 9.; *A nemzetek önrendelkező joga és a magyar politika*. Népszava, 1918. október 10.; *A Monarchiának nem válaszolnak*. Népszava, 1918. október 11. *Pusztuljanak!* Népszava, 1916, október 12.

²⁸ *Garbai Sándor nyitóbeszéde az 1918. október 13.-án tartott rendkívüli pártgyűlésen*. Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai 4/B, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 461–462.

²⁹ *A béke kérdése és Magyarország jövő fejlődésének megalapozása. Kunfi Zsigmond előadói beszéde*. MMTVD 4/B 463–474.

keltett fel, amelyeknek közvetlen célja Magyarország földarabolása”. A változás ideje eljött, a rendszer külső tartópilléreinek, a dualizmusnak és a német szövetségnek az összeomlása megtörtént, ugyanakkor a belső pillérek, melyet Kunfi az osztályuralomban és a nemzetiségek elnyomásában jelöl meg, még állnak. A magyar politikai elit helyzetértékelése továbbra is a magyarság hegemon helyzetéből indul ki, annak fenntartását reálisnak látja, és nem számol a megváltozott körülményekkel. Ahhoz, hogy a magyarság kiléphessen gyűlölt, elutasított helyzetéből szükséges a függetlenség biztosítása, a nemzetiségek önrendelkezési jogának teljes elismerése, valamint a politikai és szociális demokrácia kiépítése.

A Kunfi által vázolt szociáldemokrata helyzetértékelés kifejezetten reális saját jövőképét illetően, kifejezi reményeit, de nem táplál illúziókat. Bízik benne, hogy azon idő alatt, amely a népek önrendelkezési jogának gyakorlásáig rendelkezésre áll, Magyarország képes lesz a gyökeres átalakításokat végrehajtani.³⁰ E folyamatban a nemzetiségek aktív részvételére számít, és elképzelhetőnek tartja, hogy az új Magyarország, amely „egy föderalisztikus, szabad összműködésen alapuló népállam” lesz, hazát fog jelenteni a jogukat gyakorló nemzetiségeknek, és ők a maradás mellett döntenek. Kunfi a választhatóság állapotának reményét vázolja fel politikai programként, nem mond le Magyarország integritásának fenntarthatóságáról, de azt a politikai elitől teljességgel eltérő módon értelmezi. A nemzeti hegemonia fenntartását csak erőszakkal lehet megvalósítani, ezt nem csak elvi alapon utasítja el, hanem a realitással sem látja összeegyeztethetőnek.

A *Történelmi pillanatban* címet viselő írás az ország előtt álló egyedüli esélyként hivatkozik a szociáldemokraták által javasolt alternatívára, ugyanakkor a kilátások tekintetében a szükségesnek látott átalakulások esetén is bizonytalanságot lát a jövőt illetően, e problémaérzékelés eltér a parlamenti pártok többségének alapállásától: „A magyarországi szociáldemokrata párt fölismeri azokat a veszedelmeket, amelyek a nemzetiségi elnyomás következtében az országot fenyegetik. Fölismeri, hogy az eddigi nemzetiségi politika Magyarország sírásója lehet. S azért az utolsó órában, talán az utolsó pillanatban figyelmeztette az egész országot arra, hogy a régi Magyarország, a faji elnyomásra és szociális kizsákmányolásra épített Magyarország elveszett, de talán meg lehet még menteni a nemzetek önrendelkező jogára, a dolgozó tömegek jólétére és szabadságára épített új Magyarországot. Ezt a nagy történelmi földadatot azonban csak az ország valóban demokratikus erőinek a közös célra való összefoglalása tudja megoldani. Semmi esetre sem elegendő ehhez a magyarság, mert hiszen a szociáldemokrata párt politikája az itt élő nemzetek szabad hozzájárulására, nem pedig a fegyverek és erőszak hatalmára akarja ráépíteni az új Magyarországot. *De vajon meg lehet-e nyerni a történelmi Magyarország annyi rettenetes bűne után ennek a*

³⁰ Fontos megjegyezni, hogy Wilson október 19.-i válaszejegyzékéig a hazai politikai szereplők kétoldalú tárgyalásos folyamatként gondoltak a háború lezárására. Az október végétől kibontakozó katonai és politikai összeomlást, és főleg annak súlyos lefolyását nem látták előre.

célnak a nemmagyar ajkú népeket? Ez az a nagy sorsdöntő kérdés, amelyre a szociáldemokrata párt feleletet keres és amelynek egész nagyságára föl akarja hívni az ország minden gondolkodó emberének figyelmét.”³¹

A feltett kérdésre a következő napok nem adnak megnyugtató választ. Károly császár manifesztuma után a parlamenti pártok többsége Magyarország területi integritása mellett azt az igényét is megfogalmazza, hogy a magyar hegemonia fenntartását is biztosítani kell, részben erre válaszul a nemzetiségi képviselők határozatai kinyilvánítják, hogy nem tekintik illetékesnek jövőjükkel való döntésben a magyar parlamentet. E viták közepette érkezik meg Wilson válasza a Monarchiának: „Az elnök ennél fogva nincs már abban a helyzetben, hogy e népek pusztá autonómiáját ismerje el a béke alapjának, hanem kénytelen ragaszkodni ahhoz, hogy ők és nem ő bíráskodjanak afölött, vajon az osztrák-magyar kormány részéről minő akció fogja kielégíteni a népek aspirációit és fölfogását jogaikról és mint a nemzetek családjának tagjait megillető rendeltetésükről.”³² Az elnöki válasz sorainak tükrében a szociáldemokraták szerint egyértelművé vált az antant álláspontja, amelynek következtében a politikai mozgástér beszűkült: „Wilson így szabad kezét adva a cseh-tót és délszláv nemzeti tanácsoknak, azoknak törekvéseit elfogadta és helyesli. Stanek és Korosec követelései mögött ezzel fölvonult a legkomolyabb és legkonkrétebb formában az antant egész óriási hadereje és gazdasági ereje. Nem lehet kétséges, hogy ezeket a követeléseket teljesíteni kell, ha az osztrák-magyar monarchia gyors békéhez akar jutni.”³³ A háború elhúzódása esetén már olyan forgatókönyv sem látszik lehetetlennek, amelyben azon területek is pusztítás alá kerülhetnek, amely vidékek „a megcsonkított Magyarország legértékesebb területei lesznek”. A háború elhúzódása a magyar pozíció fokozatos romlását is jelenti, éppen ezért a minél hamarabb megvalósuló béke érdekében szükséges megállapodni az antant által egyértelműen legitimált cseh-tót és délszláv népek képviselőivel, amihez viszont új politikai vezetésre van szükség. Az írás hangsúlyozza, hogy a szociáldemokrata álláspont egyértelműen elutasítja a területi kérdés fegyveres alapon történő megoldását, lemond a magyar nemzet más népek feletti hegemoniájáról, ugyanakkor azt is rögzíti, hogy „nem ismerjük el jogosnak és helytállónak a fegyverek döntését Magyarország esetében sem”, a magyarok feletti más népek hegemoniája sem fogadható el.³⁴

³¹ *Történelmi pillanatban*. Népszava 1918, október 15.

³² *Wilson válasza a monarchiának*. Népszava 1918, október 22.

³³ „már nemcsak Tisza István van tisztában azzal, hogy elveszítettük a háborút, hanem tisztában van és e szerint cselekszik Wilson is” *Súlyosabb megalázás*. Népszava, 1918. október 22.

³⁴ „Olyan népszavazást, amely katonai vagy bármi más erő nyomása alatt megy végbe, ők sem ismerhetnek el jogosnak, mi sem ismerhetjük el annak. De mint szocialisták mi és mint demokraták a csehek, sem ismerhetik el döntőnek ily kérdésben a fegyverek erejét. Amint nem szüntünk meg tiltakozni a bresti és bukaresti békék ellen, amelyeket a fegyverek erejével diktáltak rá az orosz és román népre, úgy nem ismerjük el jogosnak és helytállónak a fegyverek döntését Magyarország esetében sem. Mint szocialisták és demokraták csak oly területváltozá-

A helyzettel való szociáldemokrata szembenzés keserű, a remélt kölcsönös fegyverletételen alapuló béke helyett az antant a végső győzelem érdekében kívár, nem kötelezi el magát kompromisszumos javaslatok mellett, egyúttal zöld utat ad a csehek és délszlávok destabilizációs törekvéseinek. A szociáldemokraták a nemzetiségek önállósági törekvéseit elismerik, ugyanakkor a megváltozott helyzetre reagálva rögzítik, hogy nem csak a nemzetiségek, hanem a magyar nemzet számára is biztosítani kell az önrendelkezés jogát, aláhúzzák, hogy a más népek feletti magyar nemzeti hegemonia elutasítása mellett elfogadhatatlan a felemelkedő nemzeti aspirációk más nemzetek felé való nyújtózkodása is, ők sem igényelhetnek hegemon szerepet.

A szociáldemokrata álláspont a háború végjátékának időszakára levonja az elméleti munkákban végiggondolt alternatívákból a gyakorlati politikai cselekvés számára a következményeket. Az önálló Magyarország számára két alternatíva lehetséges, fenntartja Magyarország magyar jellegét, és ezzel egyrészt vállalja a háború folytatásának következményeit, másrészt a hegemonia fenntartásának érdekében elodázza a demokratikus átalakulást, vagy radikális reformok végrehajtása mellett föderatív alapra helyezi az ország jövőjét, elfogadva ennek akár területi veszteséggel járó konzekvenciáit. Az első eshetőséget elvi és gyakorlati alapon is elutasítja, sem a háború folytatását nem tartja kivitelezhetőnek, sem a magyar hegemonia fenntartását nem látja igazolhatónak. A szociáldemokraták alternatívája megfogalmazza abbéli reményét, hogy a gazdasági, kulturális kapcsolatok elég erősek lehetnek, hogy valódi és gyökeres változások esetén a nemzetiségek az országhoz való tartozás mellett döntsenek, de egyértelműen számol a területi átrendeződés lehetőségével.

Az összeomlás képei

E tanulmánynak nem képezi részét a népkormányban szerepet vállaló szociáldemokraták elemzése, zárógondolattal azonban szükségesnek látszik utalni erre az időszakra is, hiszen a háború teljes folyamata nem ért véget november elején a fegyverletétellel. A létrejövő Magyar Nemzeti Tanács kiáltványa és az Új Magyarország politikai víziója a népek önrendelkezési joga alapjára állt, demokráciát, népjogokat, nemzeti önrendelkezést hirdetett, de nem mondott le a történeti Magyarország keretéről. Az összeomlás közepette a politikai cselekvés felelősségét felvállaló népkormány a területi kérdésben e keretnek a békekonferenciáig való megóvását tűzte ki célul, miközben ennek eszközei részben nem álltak rendelkezésére, részben nem tudta azokat biztosítani.

Az összeomlás fellazítja a tapasztalati teret, a politikai cselekvés mindenkori bizonytalansága kiemeli a cselekvő politikai szereplő jövőképehez vezető út állandó

sokat ismerünk el jogosaknak, amelyek a népségnek demokratikus úton és szabadon megnyilvánult akarata nyomán mennek végbe.” *Súlyosabb megalázás*. Népszava, 1918. október 22.

homályosságát. Ilyenkor a politikai vízióhoz való ragaszkodás válik az egyedüli biztossággá. A népkormány nem volt képes önálló politikai cselekvővé válni, a benne felelősséget vállaló politikai szereplők önálló víziókkal érkeztek, és rövid egyetértés után a jövőképek és a hozzájuk vezető út meghatározásának dilemmái fellazították a köztük lévő egységet, kidomborították a meghúzóó ellentéteket.

A szociáldemokrata elgondolásokban a nemzeti–nemzetiségi kérdés meghatározásakor azon megközelítést fogadták el, amely tartalmilag eltérő, egymással rivalizáló nemzetkonceptiókat azonosított, amelyben a megkülönböztetés lényege elsősorban a közösségi cselekvésre irányuló akaratokban, ezek igazolási jellegében jelentkezik. A korszakban bekövetkező legfontosabb tartalmi változásként rögzítették, hogy kialakult a korszakra jellemző *új nemzeti ideológia*, mely tartalmát tekintve hegemoniára törekvő, elismeri adott nemzet más nemzetek feletti uralmát. A szociáldemokraták úgy látták, hogy az uralkodóvá váló *új nemzeti ideológia* hegemoniára való törekvése miatt konfliktusgeneráló, éppen ezért tartós nemzetek közötti békét ezen nemzeti koncepció alapján nem lehet kötni. A szociáldemokraták által vázolt alternatív koncepció önmagát a nemzet fogalmának originális tartalmához kötötte, melyet *demokratikus nemzetfogalomként* definiált. A tartós nemzetközi béke fenntartásának módját csak e nemzetkonceptió győzelme esetén látták biztosíthatónak, erre építették szocialista békejavaslataikat, politikai cselekvési terveiket. Az önrendelkezésre, minden nemzetiség számára biztosított önkormányzatiságra, a méltányos elhárításra alapozott koncepció az összeomlás következményei közepette végül nem találkozott a történeti helyzet realitásának kényszereivel.

Confederation, nation-state, self-determination.

The vision of the Social Democrats from the Monarchy during the First World War

The study presents social democratic ideas and interpretations about the future of the Monarchy and Hungary during the First World War. The article analyses the writings of the prominent Social Democrats, Zsigmond Kunfi, Ernő Garami, Zoltán Rónai, Jenő Varga. The social democrats considered as the economic and social development of the Austro-Hungarian Monarchy before the First World War optimal. The collapse of the Monarchy was seen as a real danger from the beginning of the war. Their program was aimed at the democratic transformation of Monarchy and Hungary through the political emancipation of people and the nationalities. One of the most important questions during the World War I, if the federal framework or the separation of the nationality from the Monarchy will be realized. Onto the end of the war the Austro-Hungarian Monarchy's disintegration turns into a fact, two alternatives have emerged for independent Hungary. It protects and preserves the Hungarian character of Hungary by rejecting democratic transformation in order to maintain Hungarian hegemony and assume the consequences of the continuation of war, or by the implementation of radical reforms, it places the country's future to a federal basis, accepting the right of self-determination of the nationalities of Hungary, including its territorial loss consequences.

MIKLÓS PÉTER

A CSEHSZLOVÁK–MAGYAR LAKOSSÁGCSERE VALLÁSTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI CSANÁD VÁRMEGYÉBEN

A homogén „csehszlovák nemzetállam” megvalósításának jegyében Eduard Beneš és az általa vezetett londoni emigráns kormány már 1942–1943 fordulóján kiegészítette programját a német és a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítésével. Ezt később (1944 tavaszán) a moszkvai csehszlovák kommunista csoport és a Szlovák Nemzeti Tanács is elfogadta, majd a kassai kormányprogram (1945. április 5.) részévé lett. A csehszlovákiai németek kitelepítésével valamennyi a második világháborúban győztes szövetséges nagyhatalom egyetértett, a magyar nemzetiségtől való megszabadulás gondolatát azonban Nagy-Britannia és az Egyesült Államok nem támogatta, csak a Szovjetunió helyeselte azt. Ennek azonban túl nagy jelentősége a nem volt, hiszen a közép-európai régióból – Csehszlovákiából éppen Magyarország irányából közeledve – a Vörös Hadsereg űzte el a náci német megszállókat, így a térség a szovjet érdekszférába került, ahol a lényeges kérdésekben Moszkva akarata érvényesült.

A csehszlovák kommunista csoport állásfoglalása kapcsán érdemes rámutatni, hogy a nacionalista és nemzetiségi alapú különbségtétel ellenkezett a munkásosztály nemzetközi egységét és a dolgozók egyenlőségét hirdető proletárinternacionalizmus szellemével, s a szocialista mozgalom a nacionalizmust a burzsoázia demokrácia- és népellenes politikája egyik megnyilvánulásaként könyvelte el. Mint látjuk, ebben az esetben a teoretikus alapállás és a politikai pragmatizmus eltért egymástól. Ennek az ideológiai alapját sem kellett sokáig keresni: a Csehszlovákia területén élő német és magyar kisebbség valamennyi tagját fasisztának bélyegezték és kimondták mindkét etnikai csoport kollektív bűnösségét (a háború kirobbantásában és a pusztítások támogatásában).

Mint legutóbb Gulyás László, a szegedi egyetem professzora Eduard Benešről írott nagymonográfiájából¹ rámutatott: a gondolat, hogy a „csehszlovák nemzetállam” megvalósulásának egyik akadálya a magyarság, nem volt újkeletű a beneši eszmerendszerben. Már *Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot* (1916) című munkájában így fogalmazott Beneš: „Nem csak meg kell semmisíteni Ausztriát, hanem először le kell választani róla Magyarországot, a magyarokat és a németeket el kell vá-

¹ Gulyás László: *Eduard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. 351–371.

lasztani egymástól, csak az általuk lakott területeket szabad meghagyni nekik és fel kell szabadítani a szlávokat.”²

Az 1945 utáni csehszlovák vezetés megfosztotta a felvidéki magyarokat állampolgárságuktól és anyanyelvük szabad használatától. Beneš elnök 1945 tavaszán és nyarán több fórumon is kifejtette – így például február 16-i rádióbeszédében –, hogy Csehszlovákia nemzetállami létének elengedhetetlen feltétele a magyarságtól és a németiségtől való megszabadulás. A csehszlovák köztársasági elnök 1945. augusztus 2-án bocsátotta ki a 33/1945. számú dekrétumot, amely a magyarokat és a németeket megfosztotta csehszlovák állampolgárságuktól. 1945. október 1-jén lépett hatályba a 88/1945. számú elnöki dekrétum, ami alapján a 16 és 55 év közti férfiakat, valamint a 18 és 45 év közötti életkorú nőket közmunkára lehetett kirendelni lakóhelyüktől távol eső vidékekre is. Ez képezte később a magyarok tömeges internálásának jogi alapját.

Ezekre a magyar kisebbség jogait és érdekeit sértő dekrétumokra a magyar politikai élet nem reagált egységesen. A baloldali pártok – a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt – ugyan foglalkoztak a kérdéssel, de markáns fellépést és határozott politikai kiállást nem sürgettek. Ezt egyedül a Független Kisgazdapárt tette meg. Gyöngyösi János kisgazda külügyminiszter egy Békéscsabán elmondott beszédében kifejtette, hogy a magyar kormány népszerűség-cserét nem kezdeményez, azt csak nemzetközi megállapodás keretében tartja elképzelhetőnek, ugyanakkor a magyarországi szlovákoknak minden jogot és lehetőséget biztosít, ha Csehszlovákiába át akarnak települni. Mindszenty József hercegprímás pásztorlevélben, sőt a nyugati szövetségesek államfőjéhez és európai egyházi vezetők-höz intézett nyílt levelekben követelte a csehszlovákiai magyarok jogfosztottságának felszámolását.

1945 decemberében és 1946 februárjában hosszú és nehéz diplomáciai tárgyalások zajlottak Gyöngyösi János külügyminiszter és Vladimír Clementis csehszlovák külügyi államtitkár között. Gyöngyösi és a magyar külpolitika a nemzetközi diplomácia égisze alatt és a győztes szövetséges hatalmak ellenőrzésével képzelte el a lakosságcsere lebonyolítását. Ezt azonban úgy az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság, mint a Szovjetunió kivitelezhetetlennek tartotta, s a problémamegoldás útjának a csehszlovák–magyar bipoláris tárgyalásokat és szerződészkötést tartotta. A kétoldalú tárgyalások eredményeként megszületett egyezmény elsődleges eredménye az volt, hogy a csehszlovák kormány vállalta a kitelepítés és belső telepítések felfüggesztését. Így a felvidéki magyar lakosság Csehszlovákia területéről való eltávolítása immár nemcsak szervezeten, de mindkét ország kormánya által adminisztratív úton ellenőrzött keretek között, valamint bizonyos szabályok és garanciák alapján történ-

² Beneš, Edvard: Zúzzátok szét Ausztria–Magyarországot. [1916] Fordította Nagy Andrea, a szöveget kiadásra előkészítette Gulyás László. Szeged, 1995. 33.

hetett. Az egyezmény-tervezetet egyébként Gyöngyösi külügyminiszter elfogadhatatlannak minősítette, s azt csak a baloldali pártok vezetőinek nyomására írta alá.³

Ezek után 1946. február 27-én Budapesten Magyarország lakosságcsere-egyezményt kötött Csehszlovákiával, amely szerint ahány magyarországi szlovák jelentkezik az áttelepülésre, a csehszlovák kormány annyi állampolgárságától megfosztott magyart eltávolíthat országának területéről.⁴

A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság (CSÁB) 1946 márciusában kezdte meg munkáját Magyarországon. Munkatársai valamennyi szlovák által lakott magyarországi települést végigjártak, ahol előadásaikban és írásos propagandaanyagaikban – egyebek mellett – több földet és jobb életkörülményeket ígértek az áttelepülni szándékozóknak. Ez persze ellentétes volt a lakosságcsere–szerződés előírásaival, hiszen az csak nemzetiségi alapú agitációt engedélyezett. A CSÁB alkalmazottai lapot adtak ki (a hetente háromszor megjelenő *Slobodát*) és napi harminc perces műsoridőt kaptak a Magyar Rádióban. 1946 júliusától egy önálló magyar kormány szerv, a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság hangolta össze a lakosságcserevel kapcsolatos közigazgatási, szervezési, közellátási és egyéb teendőket. A miniszterelnök 1946. július 12-én nevezte ki a nemzeti parasztpárti Jócsik Lajos kereskedelem- és szövetkezési ügyi államtitkárt áttelepítési kormánybiztossá, aki a két világháború közötti években maga is csehszlovák állampolgár volt.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere, valamint a csehszlovákiai reszlovakizációs törekvések és a belső telepítések történetét feltáró Vadkerty Katalin kutatásaiból tudjuk, hogy az államközi szerződés szerinti lakosságcsere 1947 áprilisában kezdődött meg. 1948-ra 70 273 szlovák hagyta el önként Magyarországot, illetve 68 407 magyar telepítettek ki Csehszlovákiából. Természetesen ténylegesen ennél jóval többen érkeztek Magyarországra: 20–30 000 embert azért telepítettek ki, mert 1938. november 2. után költözött a Felvidékre, további 6 000 fő önként hagyta el Csehszlovákiát. A felvidéki magyarok kitelepítése csak 1949-ben ért véget.⁵

A következőkben a lakosságcsere folyamatainak illusztrálására néhány egykori Csanád vármegyei (amely térség a mai Csongrád megye keleti részén fekszik) település példáját ismertetem röviden a Magyar Nemzet Levéltár Csongrád Megyei Levéltárának (Szeged, Makó) iratai alapján.⁶ A vallástörténeti szempontokat pedig a

³ Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája. 1945–1950. Budapest, 1988.

⁴ Balogh Sándor: Az 1946. február 27-i magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény. Történelmi Szemle, 1979. 1. sz. 59–87.

⁵ Vadkerty Katalin: A reszlovakizáció. Pozsony, 1993.; Vadkerty Katalin: A deportáltak. A szlovákiai magyarok kényszerközmunkája 1945–1948 között. Pozsony, 1998.; Vadkerty Katalin: A belső telepítések és a lakosságcsere. Pozsony, 1999.

⁶ Kugler József: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön. Budapest, 2000.; Miklós Péter: A csehszlovák–magyar lakosságcsere Csanád vármegyei történetéhez. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében. 2007. Szerk. Tóth István. Szeged, 2008. 93–100.

Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár (Szeged) és az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) dokumentumai mentén mutatom be.⁷

Páll Endre Csanád vármegyei alispán 1947. április havi jelentésében a következőket olvashatjuk a lakosságcseréről. „Maga az áttelepítés április hó 1-jén vette kezdetét. Április hó végéig 10 szerelvénnyel hagyta el az országot. Az áttelepülő lakosság rendelkezésére csehszlovák teherautók állanak készenlétben, melyek az áttelepülőket és ingóságait az állomásra szállítják. Április hónapban elszállított 1467 személy, 96 drb. ló, 403 szarvasmarha, 1719 drb. sertés, 2 drb. traktor, 2 drb. cséplőgépszekrény, 23 vetőgép, 100 drb. szekér, 133 drb. eke és 2577 drb. baromfi. Az áttelepítés április hónapban is folytatódik. Az első szerelvénynél magam is megjelentem és jelenthetem, hogy úgy ennél, mint az ezt követő szerelvényeknél semmiféle zavar vagy kellemetlenség nem fordult elő. Az áttelepülő részéről netán előforduló visszaélések megakadályozására nagyobb rendőri különítmény összpontosított Pitvarosra. Különös beavatkozásra azonban ok nem merült fel, mert tilosban való legeltetésen és egy-egy ajtó elvitelén kívül súlyosabb kilengés nem fordult elő.”⁸ Május hónapról a következőket jelentette a közigazgatási vezető: „Május hónapban tovább folytatódott és befejeződött Pitvarosról az áttelepítésre jelentkezett szlovák lakosság kitelepítése. Május 23-án hajnalban indult az utolsó vonat, mely az áttelepülésre jelentkezőket szállította és ugyanazon nap eltávoztak a csehszlovák tehergépkocsik is a községből. Eltávozott összesen 655 család, azaz 2441 személy. Üresen maradt 457 lakás. Az áttelepülő magukkal vittek 150 drb. lovat, 629 drb., szarvasmarhát, 3000 drb. sertést, 212 juhot és kecskét, 9677 drb. baromfit, 2 drb. traktort, 2 drb. cséplőgépet, 176 drb. ekét, 29 drb. vetőgépet, 152 drb. kocsit.”⁹

A Csehszlovákiába költözött pitvarosi szlovákok helyére csallóközi magyarokat telepítettek 1947 júniusában. Páll Endre szavaival: „Június hónapban megkezdődött Pitvaros község betelepítése. Az első vonat június hó 4-én érkezett meg, ettől kezdődőleg kisebb-nagyobb időközben érkeztek meg a szállítmányok, melyek a Gúta községből kitelepített magyarokat hozta új otthonukba. A rendelkezésemre álló adatok szerint Pitvaros községbe június hónapban betelepítettek 141 családot 621 személlyel. [...] A telepeseket az áttelepítési kormánybiztosság fogadja és az jelöli ki részükre a vagyoni helyzetüknek megfelelő házakat. A kitelepítettek sorsukban megnyugodva foglalják el új otthonukat és igyekeznek behelyezkedni az itteni viszonyokba. A termelési miniszteri biztos közbenjöttével Pitvaroson a betelepítettek kö-

⁷ Pál József: Hamvas Endre csanádi püspök és a felvidéki magyarok. 1945–1948. Szegedi Műhely, 1993–1994/1–4. sz. 93–105.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár. Csanád Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai (a továbbiakban: MNL CSML CSKBI) XXI. 9. a. 9. doboz 22/1948.

⁹ MNL CSML CSKBI XXI. 9. a. 9. doboz 22/1948.

zött kiosztásra került az áttelepültek földje, úgyhogy a betelepítettek már tevékeny részt vesznek az aratási munkálatokban.”¹⁰

Egy hónappal később már a szülőföldjükről elűzött magyarok az első aratást ünnepelték új lakóhelyükön. „Igen megható és szép ünnepségen vettünk részt főispán úrral Pitvaroson – írt a Csanád megyei alispán –, ahol a Csehszlovákiából áttelepített magyarok ünnepelték meg első aratásukat. Örömmel jelenthetem, hogy az áttelepített lakosság, bár sokkal rosszabb körülmények közé került, mint amilyenben élt, nem csüggedt el, hanem dolgozni akar.”¹¹

*Pitvaros, Csanádalberti és Ambrózfalva lakosságának vallási megoszlása 1941-ben*¹²

Település	Teljes népesség	Római katolikus	Református	Evangélikus
Pitvaros	2843	90	35	2637
Csanádalberti	1510	61	19	1418
Ambrózfalva	1008	33	23	937

A lakosságcseré által leginkább érintett három Csanád vármegyei település – Pitvaros, Csanádalberti és Ambrózfalva – népességének vallási megoszlását vizsgálva láthatjuk, hogy az evangélikus hívek száma mintegy háromezer-ötszáz fővel csökkent, míg a katolikusoké csaknem ezerhétszáz fővel nőtt, a reformátusoké pedig közel négyszáz fővel gyarapodott.

*Pitvaros, Csanádalberti és Ambrózfalva lakosságának vallási megoszlása 1949-ben*¹³

Település	Teljes népesség	Római katolikus	Református	Evangélikus
Pitvaros	2162 (–681)	1368 (+1278)	125 (+90)	645 (–1992)
Csanádalberti	999 (–511)	395 (+334)	306 (+287)	278 (–1140)
Ambrózfalva	743 (–265)	128 (+95)	43 (+20)	548 (–389)

Mivel a térségben a többség hagyományosan evangélikus hitű volt, katolikus templom és plébánia nem is működött sem Pitvaroson, sem Csanádalbertin, sem Ambrózfalván. A három település lelki ellátását a szomszédos katolikus magyar község, Csanádpalota plébánosa – a lakosságcseré idején – Havadi Ferenc és káplánja, Gyurkovics Béla látta el.

¹⁰ MNL CSML CSKBI XXI. 9. a. 9. doboz 22/1948.

¹¹ MNL CSML CSKBI XXI. 9. a. 9. doboz 22/1948.

¹² Kugler József: i. m. 206–207. alapján

¹³ Kugler József: i. m. 206–207. alapján

Hamvas Endre püspök 1947 áprilisában intette Havadi Ferenc csanádpalotai lelkészt, hogy figyeljen a betelepülőkre, hogy „kellő fogadtatásban és lelkipásztori gondozásban részesüljenek.”¹⁴ A plébános a püspökhöz írt levelében említést tett a szülőföldjüktől megfosztott Pitvarosra érkező magyarokról: „A betelepülők nagyon szomorú hangulatban érkeztek. Igyekeztem lecsillapítani őket, mert igen elkeseredettek.”¹⁵ Majd kifejtette, hogy az első érkezők még szabadabban hozhatták ingóságait, míg a később áttelepítettek már csak néhány eszközükkel, használati tárgyukkal érkeztek.

Az ügy fontosságára való tekintettel a püspök Csepregi Imre makói plébánost a ki- és betelepítési ügyek püspöki biztosává nevezte ki, akitől rendszeresen jelentést kért. A csanádi egyházmegye területét nagyszámú katolikus német volt kénytelen elhagyni, a távozó evangélikus szlovákok helyére pedig katolikus magyarokat telepítettek.

A Gútáról elűzött¹⁶ és Pitvarosra telepített felvidéki magyarokat papjuk, Beltovszky László gútai plébános is meglátogatta és hetekig lelkipásztorkodott közöttük. 1947 nyarán a helyi katolikusok levélben kértek katolikus lelkészt falujuknak s katolikus hittant gyermekeiknek.

„Akaratunk ellenére elszakítottak nemcsak ősi lakóhelyünkől, hanem papjainktól, templomunktól is. Magyarságunkhoz és vallásunkhoz hűek akarunk maradni. Velünk együtt kitelepített és más községekbe került testvéreink templomhoz és lelkiatya vezetése alá kerültek, de nekünk, akik legtöbben vagyunk egy tömbben, nincs templomunk. A jelen körülmények között a vallásban van egyedüli vigaszunk. Vasárnap van lehetőségünk szentmisét hallgatni, mert Csanádpalotáról egyik főtisztelendő úr ki szokott jönni, de sokan közülünk naponként járultunk szentáldozáshoz.”¹⁷

Hamvas Endre augusztus 10-én meglátogatta pitvarosi híveit, s meggyőződött vallásos meggyőződésük komolyságáról. Nem sokkal később pedig, 1947. november 1-jével plébániát alapított Pitvaroson. Első lelkészévé Debreczeni Kálmánt – korábbi tábori esperest – nevezte ki, aki nem volt népszerű a Felvidékről betelepült hívek között, ezért 1948 áprilisában lemondott a plébánosságról és májusban el is hagyta a falut. Őt 1948 májusától a fiatal Kiss Ferenc makói segédlelkész követte, aki hamar megtalálta a közös hangot újdonsült híveivel és nagy erővel megkezdte a közösség szervezését, valamint a templom és a plébániaépület fölépítését.

1948 áprilisában a pitvarosi katolikus plébánia köztéri és útszéli keresztet állítását kezdeményezte a falu főterén, illetve az odavezető utak mentén. A községi képviselőtestület 1948. április 8-i ülésének jegyzőkönyvében olvashatjuk, hogy „a pitvarosi róm. kat. egyházközség azzal a kéréssel fordult a község elöljáróságához, hogy engedje meg a piactéren a hősök szobrától délre és az ártézi kúttól észak-nyugatra

¹⁴ Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Püspöki hivatal iratai. Egyházigazgatási iratok. (a továbbiakban: SZCSPL PHEI) I. 1. a. 888/1947.

¹⁵ SZCSPL PHEI I. 1. a. 888/1947.

¹⁶ Angyal Béla. Gúta. 1945–1949. Dunaszerdahely, 2007. 81–138.

¹⁷ SZCSPL PHEI I. 1. a. 888/1947.

3×3 méter területen bekerített helyen fakereszt felállítását Krisztus–testtel, – majd később a csanádpalotai, a csanádalbértii valamint ambrózfalvai és mezőhegyesi országút mentén közel a pitvarosi határhoz szintén egy-egy kereszt felállítását”.¹⁸ A képviselőtestület a kérést egyhangúlag engedélyezte.

195/1948. számon Kiss Ferenc pitvarosi katolikus plébános kérelmet küldött a község vezetésének katolikus temető kijelölésének tárgyában. Volt ugyan a falunak egy több mint hat kataszteri hold területű – 923. szám alatt telekkönyvezett – temetője. Ennek tulajdonosa a község volt, haszonélvezője és használója viszont a helyi evangélikus egyház.

Az ügyet 1948. november 23-án tárgyalta a pitvarosi képviselőtestület. „A község köteles gondoskodni a temetőhely kijelöléséről, de nem áll módjában az Egyházat a haszonélvezeti jogától megfosztani, ha az ev. Egyház tagjai nagyobb részben Csehszlovákiába áttelepültek, de az ág. h. ev. egyházközség továbbiakban is megmaradt. A temetőhelyre nagy szükség van, ezért a község előjárósága érintkezésbe lép az ág. h. ev. egyház vezetőségével és kéri fogja, hogy a kitelepült ág. h. ev. egyháztagokra és a betelepült magyarokra való tekintettel mondjon le valamely földterületnek a haszonélvezeti jogáról, vagy járuljon hozzá, hogy a római katolikus egyház halottakat a haszonélvezeti joggal megterhelt temetőbe temethessen s ezek után az előjáróság gondoskodni fog a temetőhely kijelöléséről.”¹⁹

A két – az evangélikus és a katolikus – egyház 1959-ben egyezett meg informálisan a temető közös használatáról, mégpedig úgy, hogy a bejárattól jobbra a katolikus, balra pedig az evangélikus vallás követőit temetik. Az evangélikus temetőn belül volt két kisebb rész is elkülönítve a baptista (kétszáznegyven öl), illetve az izraelita (kétszázhetvenhét öl) felekezet hívei számára.²⁰

Az 1948. május 23-án a Maros-menti Mária-napok rendezvényei miatt Makóra látogató Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érsek is meglátogatta a megyébe telepített felvidékieket. Amikor értesült arról, hogy a makói szentmiséjén több száz Pitvarosra telepített katolikus vett részt, úgy döntött, elmegy hozzájuk.²¹ Pitvaroson több mint hétszázan fogadták a főpapot. A korabeli sajtó szerint „a hercegprímás itt arra buzdította a hívőket, hogy legyenek apostolok példaadóan erkölcsös életükkel, tiszta családi szentélyükkel, ragaszkodásukkal a hithez és az egyházhoz”.²²

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára. Pitvaros Nagyközség iratai. Képviselőtestületi jegyzőkönyvek. (a továbbiakban: MNL CSML ML PNKJ) V. 1. 7. kötet 8.kgy.576/1948.ikt.sz.

¹⁹ MNL CSML ML PNKJ V. 1. 7. kötet 69.kgy.1605/1948.ikt.sz.

²⁰ Komoly Pál: Pitvarosi tanulmányok. Szerk. Tóth István. Szeged, 1992. 74–75.

²¹ T. F. [Tóth Ferenc]: Pitvaros. In: Csongrád megye építészeti emlékei. Szerk. Tóth Ferenc. Szeged, 2000. 317.

²² Új Ember, 1948. május 30. 3.

Zátonyi Pál ambrózfalvi evangélikus lelkész 1947. február 13-án Benkóczy Dániel szegedi esperesnek írt levelet, amelyben arra kéri előljáróját, hogy Ordass Lajos püspök tervezett dél-alföldi útján látogassa meg az ő gyülekezetét is. „Egyházközségünk fele kitelepülő szlovák. A faluban egyelőre teljes rend uralkodik” – olvasható a dokumentumban a lakosságcseréről.²³

1947. május 3-án Szegeden, a csanád-csongrádi evangélikus egyházmegye hivatalában tartott értekezletet Benkóczy Dániel esperes, Virányi Lajos alesperes, Gyalog Dezső osztálytanácsos és Festő Szabó Lajos számvizsgáló (előbbieket az egyházat, utóbbiak a kormányt – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot – képviselték). A tanácskozáson a egyházmegye lelkészi álláshelyeinek anyagi és alaki szempontból való újraértékelésére került sor. A lakosságcserével leginkább érintett Csanád vármegyei településekről a következőket állapították meg. „Csanádalberti, Ambrózfalva, Pitvaros, Nagybánhegyes és Nagylak községek lakossága a bemutatott helyhatósági bizonyítványok igazolása szerint átlagosan 75–80 százalékban Szlovákiába való kitelepülésre jelentkezett. Egy részük már ki is települt. Az új telepesek más vallásúak, s így az evangélikus gyülekezetek lélekszáma és teherviselő képessége jelentősen csökkent.”²⁴

Zalán Pál csanádalberti lelkész 1947. április 18-án azt jelentette a szegedi esperesnek, hogy a nincs egyetlen helyi evangélikus vallású hívő sem, akinek ne lenne egyházi adó tartozása. A kitelepülők értelemszerűen nem akartak fizetni (erre a jogszabályok egyébként lehetőséget adtak nekik), így viszont a maradék adófizetési morálja is romlott. „A pitvarosi ügyekkel kapcsolatban tisztelettel jelentem, hogy a kitelepítés erőteljesen folyik. Pillanatnyilag jogilag és anyagilag elég nehéz helyzetben vagyok. Ugyanis nincs presbitérium gondnok, de viszont nincs egy adóhátralék mentes egyháztag sem” – fogalmazott Zalán Pál lelkész.²⁵ Az Csehszlovákiába távozók egyházi adó hátralékát az evangélikus felekezet végül kénytelen volt elengedni, mert az állami hatóságok közölték az egyházi vezetőkkel, hogy az állami adótartozásokat is elengedik a költözőknek, s hogy az egyházi adók behajtására nincs mód.²⁶

A fentebb megfogalmazottak alapján összességében megállapítható, hogy az etnikai arányok erőteljes megváltoztak Csanád vármegye középső részében a csehszlovák–magyar lakosságcsere következtében. A térségben a tizenennyolcadik század óta honos szlovák nemzetiségű lakosság nagy részének távozása eredményeként az evangélikus felekezet többségi jellege helyett a katolikus egyház vált dominánssá. Mindezek a jelenségek egyházigazgatási kihívásokat is eredményeztek. Ezek közé tartozott például – mint tanulmányomból kiderül – a kitelepülő evangélikus szlovákság egyházi adó hátralékának a kérdése, vagy a pitvarosi katolikus plébánia szervezésének problémája is.

²³ Evangélikus Országos Levéltár. (a továbbiakban: EOL) IV/1. Csongrád-Csanádi Egyházmegye. 268/1947.

²⁴ EOL IV/1. Csongrád-Csanádi Egyházmegye. 308/1947.

²⁵ EOL IV/1. Csongrád-Csanádi Egyházmegye. 283/1947.

²⁶ EOL IV/1. Csongrád-Csanádi Egyházmegye. 321/1947.

Péter Miklós

Aspects of religious history in the czechoslovakian-hungarian population
exchange in Csanád County

The ethnic proportions changed significantly in the central part of Csanád county, due to the Czechoslovakian-Hungarian population exchange. As a result of most of the Slovakian populace leaving, having inhabited the region since the 18th century, the majority of the Lutheran denomination gave way to the dominance of the Catholic Church. All these phenomena also resulted in ecclesiastic administrative difficulties. As my paper presents, these included the matter of church tax debts of the Lutheran Slovakian leaving, and organizational problems of the Catholic parish in Pitvaros. This study based on the documents from the Csongrád County Archives of the Hungarian National Archives (in Szeged and Makó). Aspects of religious history are discussed according to the documents of the Szeged-Csanád Episcopal Archives (Szeged) and the National Lutheran Archives (Budapest).

AZ 1922-ES VÁLASZTÁSOK EREDMÉNYEI ÉS A HARMADIK BETHLEN KORMÁNY MEGALKOTÁSA

Az 1922-es nemzetgyűlési választások összesített eredményeit a szintézisek nem vagy csak nagyvonalakban adják meg. *Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században* c. könyvében csupán egyetlen adattal jelzi az Egységes Párt 1922-es győzelmét: az „összes mandátum 58%-át” nyerte az új kormánypárt.¹

Ormos Mária: Magyarország története a két világháború között c. könyve már több adatot tartalmaz: „Az 1922. május 28–június 11. között lebonyolított választásokon – írja – 245 helyből az Egységes Párt 143, az MSZDP 25, a KNEP 20 mandátumot szerzett. A keresztény politikai mozgalom súlyos vereséget szenvedett. Ennek egyik oka abban állt, hogy a királylátogatás után a KNEP szétszakadt, a másik, hogy szélesebb választóközönség számára rokonszenves új programot nem tudott kidolgozni. A többi hely a kisebb pártok és a pártonkívüliek között oszlott meg.”²

Itt két probléma van. Egyrészt, hogy a KNEP 20 mandátuma nem felel meg a valóságnak. Másrészt, hogy a KNEP nem kétfelé, hanem háromfelé szakadt. Először 1922. január elején Andrássy és csoportja lépett ki és egyesültek Friedrich pártjával. Ők a választásokon 12 mandátumot szereztek. A kormányt támogató KNEP, amelyet Huszár Károly és Ernst Sándor vezetett 15 mandátumot szerzett. A másik ellenzéki KNEP pedig, (akiket a volt keresztényszocialisták alkottak) – amelyet Haller István vezetett – 8 mandátumot kapott.

Szabó Ágnes: A konszolidáció kezdete – 1922. c. tanulmányában összegzőként ez áll: „A 245 tagú országgyűlés a politikai pártállását tekintve 166 kormányt támogató, 76 ellenzéki, három közömbös párton kívüli képviselőből állott. A mandátumok pártok szerinti megoszlása: Egységes Párt 140, Huszár–Ernst-párt 15, Heinrich-párt 2, kormányt támogató pártonkívüli 9, Friedrich–Andrássy-párt 12, Haller-párt 8, Rassay-párt 8, Batthyányi-párt 2, Vázsonyi-párt 4, ellenzéki pártonkívüli 17, MSZDP 25, „közömbös” pártonkívüli 3.”³

Paksy Zoltán: Választások Bethlen módra – 1922 c. legújabb tanulmánya már a *Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000* c. könyv választási adataira alapján jól szerkesztett táblázatokban összegzi az országos és a budapesti választási eredményeket. Az ő pártokra vonatkozó mandátumszámai meg-

¹ Romsics, im.: 224.

² Ormos. im.:103–104.

³ Szabó, im.: 104.

egyeznek Szabó adataival. Persze e táblázatokban is vannak hibák. Például az 1. táblázatban még szerepel a 48-as Kisgazdapárt, amely ott 1 mandátumot szerzett. E párt már nem található a parlamenti mandátumok pártok szerinti megoszlását bemutató táblázatban. A magyarázat az, hogy a 48-as Kisgazdapárt szarvasi jelöltje, Borgulya Pál a győzelem után visszalépett az Egységes Pártba. Szabó és Paksy adatai között a lényeges különbség, hogy az utóbbi csak pártonkívüliekről ír, és azok számát 28-ban adja meg.⁴ Mint a korabeli sajtóösszegzésekből látni fogjuk a Szabó Ágnes által kormánytámogató és az ellenzéki pártonkívüli képviselők kategóriájának használatával pontosabban vázolhatjuk a kormánypártok és az ellenzék közötti erőviszonyokat.

A június 11–12-én megrendezett pótválasztások után a Szózat a következő összesített eredményekről számolt be. A nemzetgyűlés 245 mandátuma akkor a következőképpen oszlott meg:

Egységes Párt	139
KNEP (Ernst-Huszár csoportja)	17
Nemzeti Polgári Párt (Heinrich Ferenc	2
Kormányt támogató pártonkívüli	8
Kormánypárti összesen	165
MSZDP	24
Andrássy-Friedrich Párt	12
KNEP (Haller csoportja)	8
FKFPP (Rassay-párt)	9
Nemzeti Demokrata Párt (Vázsonyi-párt)	4
Függetlenségi 48-as Kossuth Párt (Batthyányi-párt)	3
48-as Kisgazdapárt (Herczeg-párt)	1
Zichy-párt	2
Ellenzéki pártonkívüli	10
Ellenzéki összesen	73
Függőben	7 ⁵

A 7 függőben lévő mandátumon a második pótválasztáson a titkosan szavazó városi választókerületek akkor még be nem érkeztek eredményeket értették. E statisztika kihagyta a Magyarországi Munkáspárt (Dénes István) mandátumát.

A Szózat, 1922. június 15-i száma már azt írta, hogy az Egységes Párt és a kormánytámogató pártok és pártonkívüliek 167 mandátumot szereztek. Ez az eredmény úgy jött ki, hogy ekkor az Egységes Pártnak 139, a KNEP kormánytámogató csoportjának 12, a Budapesten indult Keresztény Egység Tábornak (Wolf-párt) 4, a

⁴ Paksy, im.: 104–107.

⁵ Szózat, 1922. VI. 14, 2.

Nemzeti Polgári Pártnak (Heinrich-párt) 2, és a kormánytámogató pártonkívüliek 10 mandátumot szereztek.

A Szózat összeállítására szerint az ellenzéki pártok összesen 77 mandátumot szereztek. Ebből az MSZDP 25, a Keresztény Kisgazda- és Földműves Párt (Andrássy-Friedrich) 12, a Függetlenségi Kisgazda- Földműves és Polgári Párt (Rassay) 9, a KNEP ellenzéki része (Haller-párt) 8, a Nemzeti Demokrata Párt (Vázsonyi-párt) 6, a Zichy-párt 5, a Függetlenségi- 48-as Kossuth Párt (Batthyányi-párt 2, a 48-as Kisgazdapárt (Herczeg-párt) 1, és a pártonkívüli ellenzékiek 8-at. Ez összesen 244 mandátum. Ekkor még hiányzott a beregszászi választókerületben megismétlődő választások eredménye. Ezért a Szózat szerint a kormánypárt, a kormányt támogató pártok és pártonkívüliek a nemzetgyűlési mandátumok „több mint kétharmad részét” megszerezték. Ez igaz volt! Ezért is írtuk, hogy Szabó Ágnes adatai figyelemreméltóak! Ezért is lett e könyv címe: „*A bethleni kétharmad.*”

A Szózat szerint ez azt is jelentette, hogy az ország választópolgársága „*túlnyomó nagy többséggel a keresztény irányzat mellett nyilatkozott meg.*” Ezt nemcsak az Egységes Párt és a többségi KNEP minden képviselőjére, hanem a Keresztény Egység Táborára, az Andrássy-párt és kormánytámogató pártonkívüli képviselőkre is értették. Így az ő számításai szerint a keresztény alapon álló képviselők száma 199 volt. Szerintük a keresztény eszmét nem tekintették politikájuk alapjának az MSZDP, a Vázsonyi-párt, a Rassay-párt és a 48-as Kisgazdapárt képviselői. Ők összesen 45-en voltak.⁶

Ezzel szemben a liberális pártok és lapok azt állították, hogy ezt az óriási kormánytöbbséget csak az újból bevezetett vidéki nyílt szavazásnak, a kormánypárt és a közigazgatás, illetve az ÉME és a MOVE által elkövetett törvénytelenések sokaságának köszönhetik. Erre a Szózat azt válaszolta, hogy a titkosan szavazó városi körzetekben is 15 mandátumot szerzett a kormánypárt, illetve a kormányt támogató jelöltek. Velük szemben pedig az ellenzék e titkosan szavazó városokban is csak 14 képviselőt tudott megválasztatni. Ez az eredmény – írták – a „*kormány részére teljesen kielégítő, az ellenzékre pedig egyenesen lesújtó.*”

A Szózat 1922. június 17-i számának vezércikkében Zsilinszky Endre: *A mérleg* c. cikkében a választások mérlegét vontta meg. Korábbi cikkéhez képest nem írt sok újat. Elismerte, hogy a szociáldemokraták az ő várakozásukkal ellentétben kétszer annyian kerültek be a parlamentbe. A szociáldemokrata képviselőkről megállapította, hogy lényegében a „*párt jobbszárnyából kerültek a Házba.*” Ezért remélte, hogy a párt parlamenti frakciója „*kevésbé lesz szélsőséges, mint sajtójuk és kevésbé lesz szélsőséges a különböző radikális-liberális csoportoknál.*”

Szerinte a liberálisok abban reménykedtek, hogy a volt nemzetgyűlés agrárius vonásai el fognak halványulni. Ez – írta – nem teljesült. Sőt! Az Egységes Párton belül – bár a volt kisgazdák közül többen kiestek, „*talán több, is mint helyes.*” Bekerült

⁶ Szózat, 1922. VI. 15, 5.

azonban a pártba „*egypár nagyon kiváló gazdasági és elsősorban agrárius szakember.*” Ezért a volt Kiszgazdapárt megmaradt képviselőinek csak arra kell majd vigyázniuk, – írta – hogy az Egységes Párt „*valóban le ne térjen az agrárius gazdasági tájékozódás útjáról.*”

Zsilinszky szerint a liberálisok másik reménye az volt, hogy az új nemzetgyűlésben a „*keresztény célkitűzés fog elhalványulni.*” Ebben is csalódtak, csak nem vallják be. Mert ha az Egységes Párt „*agrárius többsége kétharmadnyi,*” akkor a nemzetgyűlés „*határozottan keresztény alapon álló többsége négyötödni.*” Ezen az alapon remélte, hogy a kormánnyal még a keresztény ellenzék is együtt fog működni. Ehhez be kell lássák, – írta – hogy a szélső legitimizmus irányvonala megbukott. Ezért már az ország sorsát nem befolyásolhatják. Szerinte az Egységes Párt a „*Wolff–Ernst–Huszár-csoportokkal együtt nemcsak az agráreszmének, hanem a szociális haladásnak és a keresztény uralmi akaratnak és erőnek is olyan sziklavára, amelyet bevenni nem fog az ellenzék.*”⁷

A választások pontos eredményét azért sem lehetett még felmérni, mert a dupla mandátumok tulajdonosai csak a nemzetgyűlési igazolás után voltak kötelesek nyilatkozni, hogy melyik mandátumukat tartják meg. De az már akkor látszott, hogy öt választókerületben lesz időközi választás: Barcsen, Hódmezővásárhely II. kerületben, Kiskundorozsmán, Nyíregyházán és Vasvárott.⁸

A beregszászi választókerületbe június 15-re ismételt kiírt választást pedig újra elhalasztották. Báró Perényi ugyanis visszalépett. Így a mandátumot a Rassay-párti Nagy Ernőnek kellett volna átadni. Ennek elkerülése érdekében – kommunista agitációra hivatkozva – az egész Bereg megyei választási bizottság lemondott.⁹ Természetesen ez is a közigazgatás törvénytelen lépése volt! Mint láttuk ez jellemző volt az egész választási kampányra és a kormánypárti győzelem kierőszakolására.

Mindezek miatt az új nemzetgyűlés összeülésekor még nem volt végleges a választások eredménye. Az csak az e kerületekben lebonyolított nyári választások után vált véglegessé. Ezekkel itt már nem tudunk foglalkozni. Mindezek miatt fogadjuk el a Hubai-féle választási atlaszra támaszkodó Paksy tanulmányban közölt adatokat. Ennek lényege, hogy az Egységes Pártnak 140, az azt támogató KNEP-nek (a Huszár-Ernst-csoportnak) 15, a kormányt támogató Nemzeti Polgári Pártnak (Heinrich-párt) 2, a fővárosi Keresztény Egység Táborának 4, a Nemzeti Polgári Pártnak (Heinrich-párt) 2, és a kormánytámogató pártonkívülieknek 10 mandátuma volt. Tehát a kormánytámogató pártok és pártonkívüliek összesen 173 mandátumot szereztek. Ez azt jelentette, hogy az Egységes Párt és szövetségesei megszerezték a parlamenti mandátumok kétharmadát. Ezt nevezzük mi a „*bethleni kétharmad*”-nak!

⁷ Szózat, 1922. VI. 17, 1.

⁸ Szózat, 1922. VI. 17, 5.

⁹ Szózat, 1922. VI. 18, 1.

A Nagyatádi-csoport elégedetlensége

Ezt a témát már érintette a szakirodalom. Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában* c. nagysikerű könyvében a választási eredmények legfontosabb adatai után ezt olvashatjuk: „A kormánypártnak kényelmes többsége volt a parlamentben. Az igazi változást azonban nem ez jelentette. Ez a párt képviselői összetételének gyökeres megváltozásában állt. Az igazi kispapok, a csizmások jórészt kimaradtak, már csak hírmondók voltak a nemzetgyűlésben. A helyüket birtokosok, főispánok, magas rangú tisztviselők, Bethlen hívei foglalták el. Mellettük kisebbségként voltak jelen a Gömbös-csoport radikális jobboldali képviselői, valamint a maradék hiteles kispapok.”¹⁰ Paksy Zoltán: *Választások Bethlen-módra – 1922 c. tanulmányában szintén megemlíti ezt a problémát: „A kispapok kizorítását a politikai hatalomból leginkább a 'csizma', azaz a paraszti származású képviselők megfogyatkozása jelezte. Ez a párton belül nagy elégedetlenséget keltett.”*¹¹ Így volt-e? Tényleg csak hírmondónak maradt néhány parasztképviselő? Valóban teljesen kizorították őket a politikai hatalomból? Az alábbiakban e kérdésekre keressük a válaszokat.

Már a május 28-án lebonyolított választások után kiderült, hogy több parasztképviselőt, – aki személy szerint is kötődött Nagyatádihoz – nem választottak meg. Annak ellenére, hogy ők voltak az Egységes Párt vezetőségének a hivatalos jelöltjei, sok választóközterben nem őket, hanem a párt programjával induló, de nem hivatalos jelölteket választották meg. Sok esetben éppen Bethlen, Klebelsberg és Gömbös politikai machinációi miatt, vagy a megyei, illetve járási úri középosztály támogatásával. Ez a parasztság képviselőinek, az ún. „csizmásoknak” urak általi kizorítása volt, amire Nagyatádi május 21-én elmondott beszéde is utalt.

Az első választási forduló eredményeinek ismeretében, de még a második forduló előtt A Kispap c. hetilap egy vezércikke már elismerte, hogy „bizonyos szorongó aggodalommal nézünk a magyar nemzetgyűlés működése elé.”¹²

E hetilap a június 11-i vezércikkében azonban már nyíltan hangot adott a Nagyatádi-csoport elégedetlenségének: „Mi kispapok nem titkolhatjuk elégedetlenségünket,” mert a mi óriási táborunk „nem lesz kellő módon képviselve saját kebeléből választott képviselőkkel a nemzetgyűlésben.” Ennek okát abban látta, hogy az ún. „csizma kispapok képviselői közül sokan kimaradtak. Új ember pedig alig egy-kettő jutott be közülük.” „Valami titkos kezek működését látjuk a háttérben, – írták – melyek direkt a csizma képviselők kizorításán dolgoztak.”¹³

A visszaesés fő okának azonban a kispapok, – a kis- és középparasztság – szervezetlenségét és nemtörődömségét nevezte e cikk. A volt parasztképviselők újbóli meg-

¹⁰ Ormos, im.:104.

¹¹ Paksy.: 108.

¹² A Kispap, 1922. VI. 4. 1.

¹³ Ezt a részt közölte Paksy: i.m.: 108.

választását – írta – a választójogi rendelet azon hiányossága is akadályozta, hogy a „vidéki nyílt választásoknál nem mondta ki a szavazás kötelezőségét.”

Állította: ahol „csizmás képviselőjelölt volt, ott egy-egy területen ezekre megy azok száma, akik vagy nemtörődomségből nem szavaztak, vagy elkéstek a szavazásról.” Ugyanis „a tág jogkörrel rendelkező választási biztosok” sok választókerületben a meghirdetettnél hamarabb zárták be a szavazókörteteket. Ezzel rámutattak az egyik leggyakrabban előforduló törvényteleniségre.

Öntudatosan kijelentették: „látjuk és tudjuk mi történt velünk, és még nagyon korán nevetnek azok, akik azt hiszik, hogy sikerült nekik a parasztot úgy falhoz állítani, hogy arról nem is tud semmit.”

Úgy vélték: a csizmás képviselők nélkül a nemzet „többségét képező kiskazda- és földmunkásnép jogos érdekeit sem megvédeni, sem előmozdítani nem fogja tudni a nemzetgyűlés.” Azt is látták, hogy elsősorban az új egységes párti képviselők voltak azok, akik „nemcsak meggátolták a csizmások nagyobb számban való” nemzetgyűlésbe kerülését, hanem ők voltak azok, akik „kiszorították a régi csizmás képviselők nagy részét is” a törvényhozásból.

Az agrár-demokrata parasztképviselők kiszorításáért tehát nem a Bethlennel kötött kompromisszumot kárhoztatták, hanem azokat a tömegeket, akik nem mentek el szavazni, vagy akik „rosszul éltek” szavazati jogukkal. E vezércikk szerint így ők lettek saját maguk és „osztályuk legnagyobb ellenségei.”¹⁴ Ez csak részben volt őszinte szembenézés a történetek lényegével: arról nem írtak, hogy mindez elsősorban a vidéken bevezetett nyílt szavazásból és a közigazgatás parasztságot megfélemlítő gyakorlatából következett.

A Kiskazdának ez a száma már megírta, hogy a június 1-i második választási fordulóban a következő 9 „kiskazda” lett képviselő: Zeőke Antal (Gyoma), F. Szabó Géza (Bia), Hír György (Hercegfalva), Csontos Imre (Karcag), Forgács Miklós (Megyaszó), Neubauer Ferenc (Somogynagybajom), Csizmadia András, (Orosháza), Nagy János (Tamási) és Renczes János (Tolna). E 9 „kiskazda” képviselőből 3 volt új képviselő: F. Szabó Géza, Neubauer Ferenc és Csizmadia András.¹⁵ Közülük Neubauer ügyvéd volt Kaposvárott, de 1909-től kezdve támogatta a Kiskazdapártot. E példával is érzékeltetjük, hogy a „kiskazda” jelzővel nem csak a parasztképviselőket illették, hanem azokat, akik Nagyatádi csoportjához tartoztak. A május 28-án lebonyolított első fordulóban megválasztott agrárdemokrata képviselőkkel együtt – saját számításaink szerint – az Egységes Párton belül mintegy 30-35 főt számlált a Nagyatádit és politikáját támogató csoport.

A választások eredményeként az Egységes Párton belül megváltozott erőviszonyok ellenére Nagyatádi és csoportja továbbra sem adta fel programját. A Magyar Falu 1922. június 11-i „Győzött a kiskazda-program” c. vezércikke állította: mivel a

¹⁴ A Kiskazda, 1922. VI. 11, 1.

¹⁵ A Kiskazda, 1922. VI. 11, 1.

kormánypárt programja a Kisgazdapárt programját vette át, ezért annak feladata azt végrehajtani. „A kormánynak kötelessége, – írták – hogy azt a többséget, melyet a kisgazdapárt programjával sikerült magának megszereznie, olyan törvények megalkotására használja, mely a kisgazdapárt programjának szellemében, annak megvalósítását van hivatva előmozdítani. (...) A kisgazdaprogram az ország gazdasági életének fejlődésében egy újabb fokozatot jelent és pedig a hűbéri nagybirtokrendszerrel ellentétben, a gazdasági demokráciát, az előjogok helyett az emberi és gazdasági egyenlőséget, az erők szabad kifejtését, a munka, a szorgalom, a tehetség szabad érvényesülését, megbecsülését és boldogulását.”

E követelések lényegében polgári demokratikusak voltak. Ez Nagyatádi és csoportja elveik melletti kitartását jelezte. E cikk szerint az újonnan megválasztott képviselők kötelessége, hogy a kisgazdapárt programját megvalósítsák. E cikk így fejeződött be: a parasztpolitikusoknak „óriási felelősség, milliók érdekeinek terhe fekszik a vállukon, de nagy hatalmat ad nekik milliók bizalma és szeretete.”¹⁶

A Kisgazda június 18-i „Egy kis szemrehányás” c. vezércikke már elismerte: Nagyatádinak „sok jó és hűséges katonája elbukott” a képviselőválasztásokon. Ők a „magyar népnek is hűséges szolgái voltak.” Ezáltal a parasztság – írta – „saját maga zárta be maga előtt azoknak az ajtóknak egy részét, amelyeken keresztül az ő boldogulása felé lehetett volna haladni, az ő jogait lehetett hathatósabban védeni és az ő érdekeit lehetett munkálni.”

Ennek ellenére a kárörvendőknek öntudatosan üzenték: „a kisgazdapárt nem semmisült meg. Nem fog megsemmisülni még akkor sem, ha egy-egy magyar vármegyében csak három-négy józanul gondolkodó kisgazda maradt is.”

Témánk szempontjából fontos állítása a cikknek, hogy a „Kisgazdapárt, mely ma az egységes pártban van, de saját programja alapján áll, ha megfogyott is a lefolyt küzdelemben, de meg nem törött és meg nem törik.”

Tehát e cikk már nem azt állította, hogy győzött a Kisgazdapárt programja, hanem csak azt, hogy a Kisgazdapárt az Egységes Pártban van és saját programja alapján áll! Ez fontos pontosítás volt! Nagyatádiék relatív önállósághoz való ragaszkodását bizonyítja.

A cikk vitába szállt azokkal a paraszti tömegekkel, akik a választási küzdelemben elfordultak tőlük, mert az elmúlt két év nem eredményeket, hanem csak magas adóztatást hozott. Több példával bizonyította, hogy ez nem igaz. A háború előttihez képest – írta – kevesebbet adóztak a 10-15 kat. holdas parasztnak. Így volt ez a föld- és a boradóval is. Az adót a parasztság – írta – az inflálódó korona miatt érzi soknak. Rámutatott, hogy az 1921 augusztusában elfogadott progresszív vagyonváltságot is a Kisgazdapárt vívta ki, amely kedvező a szegény- és kisparasztságnak. Az eredmények között említette a községi szeszfőzdék létesítésének lehetőségét, a magánhasználatra való dohánytermesztést, a mezőgazdasági termények rekvirálásának és árma-

¹⁶ Magyar Falu, 1922. VI. 11, 1.

ximálásának 1921 nyarától való megszüntetését. E cikk is azzal fejeződik be, hogy a Kisgazdapárttól elfordult paraszttömegek saját maguk alatt vágják a fát, mikor „*sa-ját véreit segíti kiszorítani a nemzetgyűlésből.*”¹⁷

A Világ szerint az Egységes Párt Nagyatádi-csoportjának mintegy 20 képviselő-jelöltjét nem választották meg. Nagyatádi hívei szerint ennek elsődleges oka az volt, hogy e jelölteknel elmaradt a központi pártvezetés kellő támogatása. Ezért elsősorban Gömböst hibáztatták. Hangoztatták, hogy ezért a párt június 17-re tervezett első frakcióértekezletén élesen el fogják marasztalni Gömböst és a párt „*hivatalos választási apparátusát.*”¹⁸

E hírt a másnapi Szózat „*Nincs ellentét Gömbös és a régi kisgazdák között*” c. cikke -rágalomnak minősítette. Gömbös „*politikai pályájának kezdetétől fogva – írta – a kisgazda-társadalommal való kooperáció, szoros együttműködés szükségességét hirdette.*” A Világ e hazugsággal a „*demokratikus és agrárgondolat*” képviselői közé igyekszik éket verni. Ez nem fog sikerülni, – írta – mert ezt megghiúsítja az a bizalmas barátság, mely Nagyatádit és Gömböst összefűzi.¹⁹

A Nagyatádi-csoport elégedetlenségét a két hetilapjukban megjelent és általunk idézett cikkek jól dokumentálják. A Gömbössel és az általa vezetett választási apparátussal szembeni elégedetlenségük is tény volt. Ennek ellenére az Egységes Párt képviselőcsoportjának június 17-én megtartott értekezletén a nagyatádisták nem támadták Gömböst. Ugyanis – mint látni fogjuk – Bethlennek a kormányalakítási tárgyalásoknál e feszültségeket sikerült háttérbe szorítania.

Vita a leendő kormány orientációjáról

E kérdésről már a választások második fordulója után megkezdődött a vita a sajtóban. Az Újság június 3-ai vezércikke már az „*Új kormánypolitika*” c. jelent meg. Azt írták, hogy a választások eredményétől függetlenül a Tanácsköztársaság után kialakult keresztény politika megbukott. Elismerték, hogy a választások előtt az Egységes Pártot is elkerülhetetlen volt a keresztény jelzővel ellátni, de a választások után az lemondhat erről a jelzőről. E cikk szerint a kormánynak „*többsége van, de politikája nincs. Azt a kétkulacsosságot, amely eddig tartotta, nem folytathatja. Liberális szólam kíséretében a reakciós kormányzás lehetetlen immár. Lehetetlenné teszi az ellenzék, és lehetetlenné teszi a kormánypárt is.*” Állították: az új nemzetgyűlésnek „*liberális többsége van.*” Ha a pártkereteket szétszabdalnák, és a természetes elhelyezkedést lehetővé tennék, akkor – szerintük – létre lehetne hozni egy többségi liberális kormánypártot. Ebben az esetben még egy új Bethlen kormányt is el tudtak képzelni, mert az „*őszin-*

¹⁷ A Kisgazda, 1922. VI. 18, 1–2.

¹⁸ Világ, 1922. VI. 14, 3.

¹⁹ Szózat, 1922. VI. 15, 6.

tén liberális Bethlen épp úgy maga mellé paktálhatja a liberális ellenzéket, ahogy magára dűhítette.” Ezért – írták – szívesebben látnák Bethlen „kettős malma közül a liberális malom járatását.”²⁰ E cikk a volt Tisza-féle Munkapárt mérsékelt liberális politikai csoportja óhajait, illetve befolyásolási szándékát jelenítette meg. A választásokon legitimitást szerzett pártok, főleg az Egységes Párt kereteit megbontani azonban életveszélyes politikai műtét lett volna.

Az Újság értékelésével szemben állt Zsilinszky Endre: *Győzelem* c. vezércikke, amely június 7-én jelent meg a Szózatban. A választások még nincsenek befejezve, – írta – de a „győzelmet Bethlen István és az egységes párt már elkönnyvelheti, (...) mert megvan az abszolút többsége.”

„Nagy lelki nyugalommal néztük a választások lefolyását, – írta – mert biztosak voltunk benne, hogy annak az eszmének, amelyet az egységes párt képvisel, annak a vezéri képességnek, amely Bethlen Istvánban egyre szuggesztívebb erővel bontakozik ki, annak a nagy magyar eleven erőnek, mely az egységes pártban tömörült, meg kell szereznie a győzelmet.” Zsilinszky e fennkölt szavakat minden morális megfontolás nélkül használta: Ő, aki csak kormányzati és hatósági eszközök, illetve erőszak igénybevételével tudta legyőzni ellenjelöltjét, az agrárszocialista Mezőfi Vilmost.

Az addigi adatokból az új magyar törvényhozás kontúrjait három pontban foglalta össze: 1. A „puccsista legitimizmus teljesen és véglegesen megbukott,” mert a „mai alkotmányos rend teljes felborítására készültek.” 2. Szerinte az MSZDP előretörése főleg a demokrata, valójában a „szélső kapitalista s majdnem egészen zsidó radikális–liberális frakcióval szemben” történt. A „jövendő gazdasági kialakulása, – írta – az agrárius áttértékelődés és egy antiliberális gazdasági rendszernek állandósulása szempontjából a szociáldemokraták előnyomulása elsősorban a gazdasági liberalizmusnak a veresége.” A mai időkben – írta – a szociáldemokratáknak mindenekelőtt „magyaroknak kell” lenni. Nem folytathatják azt az „egész világon páratlanul álló, szinte tökebarát színezetű szocializmust, amelyet csináltak zsidó vezérek vezetése alatt régebben, egészen magukévá tévén a Jászi-féle radikalizmusnak szélsően liberális és mindig csak a birtokos osztályt s a történelmi rétegeket gyalázó és üldöző tanait. A radikális liberalizmus és a liberális kapitalizmus csatát veszített csakúgy, és csakolyan teljesen, mint a puccsozó legitimisták.”

A harmadik fontos tényezőnek az új nemzetgyűlésben „az erős nemzeti gondolatnak és az agrárgondolatnak hatalmas” előrenyomulását látta. „A magyar lelkiismeret lassan ébred” – írta a cikke végén – de abban biztos volt, hogy azt már „elaltatni többé nem lehet soha.”²¹ E cikk tükrözi szerzőjének jó ítélőképességét, de egyoldalú, fajvédő hitét, antiszemitizmusát, romantikus antikapitalizmusát és elfogultságait is.

Zsilinszkyval szemben a Népszava június 8-i számában megjelent vezércikk, keményen kritizálta a kormányt és a keresztény politikát. E cikk azzal magyarázta az MSZDP választási sikerét, hogy annak szavazói nem kizárólag munkások voltak,

²⁰ Az Újság, 1922. VI. 3. 1.

²¹ Szózat, 1922. VI. 7. 1.

hanem kispolgárok is, mert a keresztény kurzus eddigi uralma nagyon megnövelte a nyomorgók számát. Az ipart és a kereskedelmet elsorvasztották, a kultúra forrásait eliszaposították, világhírű művelőit tehetségtelen senkik kedvéért kiüldözték. A meddő kurzus helyett termékeny államéletre vágyik a magyar társadalom – írták – és ez a vágy sorakoztatta fel az MSZDP mögé a nem szociáldemokrata társadalmi csoportokat. Ettől a kormány megijedt és jobboldal felé sandít, hogy ellensúlyozza a szociáldemokrácia előretörését.²²

E bátor cikke a Szózat válaszolt. *„A Népszava és a kormányorientáció”* című vezércikkben arról írtak, hogy az MSZDP-nek a nemzetgyűlésbe való bevonulásától a magyar közgondolkodás a *„demagógia és agitáció hangjának elejtését, a komoly polémia és kritika fegyvereinek használatát várta. A pártsajtó azonban mintha lehiútané várakozásunkat harci eszközeivel.”* Majd hosszan fejtegette, hogy nem a kurzus, hanem a forradalmak *„méhében született a trianoni béke.”* Az vette el *„termelő szántóinkat, ércet és erdővel gazdag hegyeinket, munkahelyeinket, gyárainkat, városainkat.”*

E cikk szerint a Népszava demagóg vádjával szemben *„fehéren áll a keresztény politika és a kormányzat. (...) Egyetlen igaz érték nem hullott az emigráció szemétkosarába, idehaza pedig a fájvédelem nagy gondolatának nevében életre nőtt egy új, erőteljes sajtó, eltűntek a régi zsaroló orgánusok,...*” Ezért – írták – nem vállalhatják az *„ország gazdasági dekomponálásának, a szociális nyomorúság előidézésének vádját. Azért azok a felelősök, akik előkészítői voltak Trianonnak.”*

„A börtön, a deportálás, a titkos rendőr, a kényszer, az üldözés vádjával nem foglalkozunk” – írták. Arra – szerintük – rácáfol az MSZDP 24 mandátuma. Egyébként pedig a kormányzat *„sem jobbra, sem balra nem orientálódik. Megy egyenesen a maga célja felé:”* mert *„maga mögött tudja az ország erőinek javát.”*²³

Ennek ellenére a Népszava június 9-i számában még bátrabb vezércikk jelent meg a *„Kivételes rendeletek – kivételes hatalom”* címen. Ebben rámutattak, hogy az 1912. évi LXIII. törvénycikk korlátlan hatalmat biztosított a kormánynak a háború idejére. Erre a törvényre támaszkodva a háborús kormányok megszámlálhatatlan sokaságú rendeletet alkottak, amelyet a háborúval magyaráztak. Ezt az eszközt és módszert fokozott mértékben vették igénybe az ellenforradalmi kormányok és e kivételes törvényekre, és rendeletekre támaszkodva fosztották ki a *„birtoktalan”* osztályokat és *„teremtették meg az ellenforradalmi rémuralmat.”* Joggal állapították meg, hogy az ún. *„gyorsított”* törvénykezés, amelyet a közemberek véstörvényszéknek neveztek: az internálás, a rendőri felügyelet, az esküdtbíróság szüneteltetése, a cenzúra, a munkásbiztosítási önkormányzat szüneteltetése, a közszabadságok elkobzása, az állampolgári jogok felrúgása, általában: a törvények uralmának erőszakos fölforgatása, mind, mind a háborús kivételes törvényre épült. Mindez rengeteg szenvedés, *„tengernyi vér és könnyözön forrásává vált.”* Rámutattak: a békeszerződés megkötése után egy évvel

²² *Népszava*, 1922. VI. 8, 1.

²³ *Szózat*, 1922. VI. 9, 1–2.

e törvényeknek és rendeleteknek meg kellett volna szűnniük, de azt az első Bethlen-kormány 1922. július 16-ig meghosszabbította a nemzetgyűléssel. Ezért is kifogásolták, hogy a kormány a sok ezer kormányrendeletből, azokban a napokban csak 2.500-at helyezett hatályon kívül. Ez nem fogja kielégíteni a közvélemény várakozását, – írták. Sőt! Ha csak ezt teszi a kormány, akkor „szembe fogja magát találni az egész országot.”

Tehát a Népszava a kivételes törvények, és az azokhoz kapcsolódó kivételes rendeletek teljes eltörlését sürgette. Ezek közül is *elsősorban a numerus clausus, a titkos alakulatok, a zsúfolt börtönök, az internálótáborok, a telefon-, a távirat- és levélcenzúra eltörlését követelték.* Arra is hivatkozva, hogy „modern, szabad kultúrállamot kell teremteni a rendőrállammá sülyesztett Magyarországból!”²⁴

E vezércikke miatt a soros sajtóügyész indítványozta a vizsgálóbírónál a lap elkobzását. Ez utóbbi elrendelte a lap összes példányának elkobzását, mert az úgymond „szélsőséges hangon (...) támadta a fennálló törvényeket és lázított a társadalmi rend ellen.”²⁵

A Szózat „Wertheimkassza és kalapács” c. vezércikke megállapította: a Népszava „hű maradt múltjához, forradalmasító tevékenységéhez.” Újra megírta: nem ezt a hangot várták az MSZDP parlamenti párttá válásától, hanem a polgári közgondolkodás is „egy komoly, szélesen megalapozott szociális programot, nagy népjóléti kérdések fölvetését” várta, amelyben a „legszélsőségesebb érzelmi és politikai ellentétek dacára is egy közös alkotó munka alapjai megszületnek.”

E cikk állította: a nemzetgyűlésbe bekerült MSZDP „nem hozott politikai koncepciót, nem hozott új stílust, nem hozott semmi alkalmazkodó belátást.” Ezért szerintük az MSZDP-nek, mint parlamenti pártnak „nem az alkotás, hanem a támadás fog karaktert szabni. Nem a tömegnyomor enyhítése, az égető munkásproblémák fölvetése a fontos, hanem a magyar állami rend ellen való hadüzenet. Nem a tömegjólét emelése lendíti hadsoraikat, hanem a numerus clausus megszüntetésének vágya.”

E cikk azt is írta, hogy ezzel a politikájával az MSZDP szembekerül saját programjával és a marxista ideológiájával. Ugyanis e követelésekkel „a zsidó plutokrácia harci” törekvései és politikai felvonulása mellé került. „A zsidó Wertheim-kassza rohamtámadását a kalapács támogatja” – írták. „Támogatja pedig, úgy látszik, egy idegen fajiság titkos egysége és szolidaritása nevében, mely a magyar államgondolat lezúzásával akar impériumot verni a keresztény politikai gondolat romjain.” Íme, a fajvédők egyik klasszikus antiszemita vádja a munkáspártokkal szemben: a zsidó származású munkásvezetők faji alapon titkos szövetségben vannak a zsidó tőkéssekkel. Ezért és nem a munkásság érdekeiért küzdenek.

A cikk végén még egyszer így összegezték véleményüket: az MSZDP-től „nem a forradalmi radikalizmus kiegészítését, az idegen faji szempontok szolgálatát, a szente-

²⁴ Népszava, 1922. VI. 9, 1.

²⁵ Szózat, 1922. VI. 10, 3.

*sített törvények destruálását, hanem tömegpolitikai szempontok erőteljes kihangsúlyozását várta mindenki, de várta elsősorban a rájuk szavazó tömeg, amelyet a forradalom mozgásterületébe szédíteni akarni nemcsak bűn, hanem – hazaárulás.*²⁶

E durva támadás és már a hazaárulás vádját is megfogalmazó cikk ellenére a Népszava a június 10-i „A kivételes törvények és rendeletek” vezércikkében is ezzel a kérdéssel foglalkozott. Igaz, visszafogottabban, mint az előző napon. Megírták, hogy ezen állapotokra való rámutatást állampolgári kötelességük volt megtenni. Ezért egyrészt elkobozták az előző napi Népszavát. Másrészt pedig a „denunciálás, rágal-mázás és vádaskodás sarát dobják” feléjük az ellenségeik. Az ilyen támadások – írták – a „páni félelmet mutatják inkább, mint az igazságot, vagy jogszerűséget.”²⁷

Az új nemzetgyűlést 1922. június 18-án Horthy Miklós kormányzó nyitotta meg. A Szózat Zsilinszky Endre: *Megnyíló kapuk előtt* c. vezércikkében foglalkozott az új nemzetgyűlés feladataival. Ezt egyfajta lezárásának is tekinthetjük a kormány orientációjáról folytatott vitának.

„Le kell zárnunk a három év óta folyó szakadatlan gyűlölködést és marakodást” – írta. Kötelességünk a „belső egység megteremtése és az új Magyarország szerves felépítése.” Kell, hogy mindannyian érezzük a „történelmi felelősség rettenetes súlyát.”

Az első feladatok között említette a már meghozott földreform-törvény végrehajtását: „Merészen és minden kicsinyeskedést félretéve és minél előbb végre kell hajtani ezt a törvényt s ezzel megnyitnunk az úttját a nagy, szerves reformoknak, melyek nélkül itt megújult és jobb életet teremteni nem lehet. Az agrárius gazdaságpolitika, a szociálpolitika és a nevelésügy nagy reformjai még mind hátra vannak...” Új utakat kell találnunk! – írta. „Szeretnünk, felemelnünk és erősíteniünk kell a szegény, megnyomorodott, a politika által oly végtelenül elhanyagolt magyar népet minden rétegében és minden egyes emberében.”²⁸

A megalakítandó kormány politikai orientációját befolyásolni próbáló sajtóvita után nézzük meg hogyan történt az új Bethlen kormány megalakítása.

A kormány megalakítása

Az Egységes Párt nagy győzelme ellenére júniusban az ország pénzügyi helyzete tovább romlott. Az iparcikkek és az élelmiszerek árai napról-napra emelkedtek. A korona inflálódása felgyorsult. Ez a munkások és a fix fizetésű társadalmi rétegek körében nyugtalanságot eredményezett. A drágulási hullámban azt tartották a különösnek, hogy a korona árfolyama hónapok óta nem változott Zürichben, azt továbbra is 0,60 svájci franc-on jegyezték. Ebből arra következtettek, hogy a korona

²⁶ Szózat, 1922. VI. 10, 1–2.

²⁷ Népszava, 1922. VI. 10, 1–2.

²⁸ Szózat, 1922. VI. 18, 1.

belső vásárló értékének romlása kezdődött el. Tudták, hogy ezt a belső értéklelenedést rövid idő múlva a külföldi is követni fogja. Ezt a gazdasági életet fenyegető viharoknak tekintették. Ilyen gazdasági és pénzügyi helyzetben kezdte meg Bethlen a kormányalakítási tárgyalásait. E témával a szakirodalom még nem foglalkozott.

Bethlen tárgyalásai

Ennek politikai előzményének tekinthetjük a választások első fordulója után azt a hírt, hogy a Tisza István által vezetett volt munkapártiak külön szervezkednek az Egységes Pártban. Azért, hogy a „*kormánypolitikát a liberális vizek felé tereljék.*” Formális megbeszéléseket még nem tartottak, de „lelki kényszernek érzik, hogy Tisza István szavának érvényt szerezzenek” az Egységes Pártban. Mintegy 40 régi politikus akciójáról volt szó, akikhez a megválasztott képviselők közül is csatlakozni fognak. Közvetlen célnak tekintették, hogy Gömbös kezéből kiragadják a hatalmat, és minél előbb kiszorítsák a hatalomból. Ezek a politikusok „*esküdt ellenségei az ébredő-reakciós politikának.*” Azt vallják, hogy „*elég volt a mellékkormányokból.*” Egy kormánya legyen az országnak, de az legyen ura a belpolitikai helyzetnek.

E konzervatív-liberális politikusok vezérüknek Bethlent szerették volna megnyerni. Ennek ára – Az Újság szerint – az, hogy a miniszterelnöknek „*függetlenül kell magát*” Gömböstől és társaitól, szakítania kell az „*antiliberális irányzat exponenseivel.*” Ez a politikai csoport az új nemzetgyűlés elnökének Gaal Gasztont kívánta, mert ő liberális és olyan egyéniség, akinek a „*tárgyalagosságában az ellenzék is megbízik.*” Al-elnökjelöltjük Scitovszky Béla volt, ha június elsején sikerül elnyernie a mandátumot. Háznagynak Kállay Tamást szerették volna megnyerni. Velük szemben Gömbösöknek más jelöltjeik voltak. Ők például Petry Pált akarták háznagynak.²⁹

Bethlen a második forduló eredményeinek megismerése után kezdte el kormányalakítási tárgyalásait. Ezek titkosan folytak: sem Bethlen, sem az érintettek nem nyilatkoztak. Az Újság június 3-i száma – kitűnő forrásra hivatkozva – azt közölte, hogy nagy változás előtt van a kormány. Valószínűnek tartotta: Bethlenen kívül csak Kállay Tibor pénzügyminiszter és Belitska Sándor honvédelmi miniszter maradnak meg a helyükön. Ez a hír, – mint látni fogjuk – majdnem pontosnak bizonyult. Az viszont nem, hogy Gömbös lehet az új belügyminiszter.³⁰

A másnapi Világ már a kormány rekonstrukciója címmel közölte, hogy a hírek szerint az Egységes Párt győzelme miatt a „*mai koalíciós kormányzás átadja helyét a pártkormánynak.*” Tehát a kormány miniszterei és államtitkárai csak az Egységes Párt tagjaiból fognak állni. A kormánytámogató KNEP tagjaiból nem lesz miniszter és államtitkár.

²⁹ Az Újság, 1922. VI. 3. 2.

³⁰ Az Újság, 1922. VI. 3. 1.

Klebensberg nem marad belügyminiszter, ő a kultusztárcát veszi át. Gróf Ráday Gedeon belügyminiszter, államtitkára Gömbös lehet. Az a hír is tartotta magát, hogy Gömbös lesz a belügyminiszter. Hegyeshalmy kereskedelmi miniszter helyébe pedig báró Lers Vilmos lép. Tudni vélték, hogy június 2.-án Gömbös a belügyminisztert és a főispánjait tette felelőssé azért, hogy sok választóközterben a nem hivatalos egységespárti jelölteket támogatták.³¹

A kormány tagjai június 7-én este minisztertanácsot tartottak, ahol Klebensberg belügyminiszter beszámolt a választások addigi eredményéről. Az értekezletről nem adtak ki hivatalos jelentést. Ez a minisztertanácsú jegyzőkönyv pedig hiányzik, vagy el sem készítették. A Szózat úgy tudta: a belügyminiszter szerint a nemzetgyűlésben az Egységes Pártnak kétharmados többsége van biztosítva.³²

Ezért a Világ szerint Gömbös kijelentette: a kormánynak a jobboldal felé kell orientálódnia.³³ Gömbös a neki tulajdonított nyilatkozatot apokrifnek jelentette ki. *„Orientációmat nem szoktam változtatgatni sem balra, sem jobbra. Egy orientáció van és ez a párt-vezérhez igazodik.”* E nyilatkozat is jelzi Bethlen és a Gömbös közötti alafölérendeltségi viszonyt.

A Szózat ismertette a Londonban megjelenő Temps c. lap Egységes Párt győzelméről írt cikkét. Ez azt bizonyítja, – írták – hogy a *„nemzet többsége helyesli a kormány bölcs és mérsékelt politikáját.”* Dicsérték a miniszterelnök kampányát, amely *„nem a pártpolitikát, hanem a nemzeti egység frontját akarja megalkotni.”* Így az *„osztályok kibékítése nem marad üres jelszó”* – írta az angol újság.³⁴

A Szózat még június 10-én is állította: nincs alapja a kormány rekonstrukciójáról szóló híreknek. Viszont elismerte: 9-én Bethlen megbeszéléseket folytatott Gaál Gasztonnal a nemzetgyűlés volt elnökével. Ezen az új nemzetgyűlés megnyitásának formáságairól tárgyaltak. Az Egységes Pártban tényként kezelték: újra Gaál lesz a nemzetgyűlés elnöke.

A liberális lapok közölték: június 8-án este a miniszterelnökségen bizalmas tanácskozások voltak. A Szózat szerint akkor a miniszterelnök estélyt adott. Vendégül látta Horthy Miklós kormányzót és nejét, József királyi herceget és családját, Albrecht királyi herceget, az összes Budapesten tartózkodó külföldi követeket, Kállay Tibor pénzügyminisztert, Klebensberget, Gömböst és másokat.³⁵ E fogadáson a kormányalakítással kapcsolatos bizalmas megbeszélések is folyhattak. Ezekről valószínűleg a követjelentésekben találnak majd anyagokat a jövő kutatói.

³¹ Világ, 1922. VI. 4. 3.

³² Szózat, 1922. VI. 9. 5.

³³ Világ, 1922. VI. 8. 2.

³⁴ Szózat, 1922. VI. 8. 4.

³⁵ Szózat, 1922. VI. 10. 3. A választási kampányról és a kormányalakításról érdemes lenne megnézni a követi jelentéseket.

E bizalmas tanácskozásokon Gömbös küzdött a kormányzati hatalom egy részének megszerzéséért. Az Újság határozottan állította: a Gömbös- és a Wollf-csoport Klebelsberget ki akarták szorítani az új kormányból. Szerintük a belügyminiszter „*vörös posztó az ellenzék szemében.*” Ez igaz volt! Állították: lényegesen enyhülne az ellenzék új kormány elleni fellépése, ha ő kimaradna az új kabinetből. Erre Az Újság így reagált: ezt Gömbösék azért hangoztatják, hogy ők, akik a választási kampányban a „*háttérből irányították az ellenzék kiirtását*” elkerüljék a felelősségre vonást. Itt nem „*személyi harcról, hanem elvek összeütközéséről van szó.*” Ha Gömbös maradna felül, – írták – az a volt munkapárti politikusok „*háttérbe való szorítását*” jelentené, és az Egységes Párton belül jelentős szerep jutna az ÉME-nek. Azt is megírta, hogy Klebelsberg azért is távozik a belügyminisztérium éléről, mert nem akarja vállalni a felelősséget azokért a törvénytelenésekért, amelyek a választásokon történtek. Ő egy percig sem akar szerepelni „*Gömbös hátvédjeként.*”³⁶

Klebelsberg június 12-én a Sopron vármegye c lapnak a soproni választási eredményekről, – ahol ő Andrásytól és Hébeltől is vereséget szenvedett – nyilatkozva már bejelentette: „*A belügyminiszteri tárcától megválok, miután a küldetésemet és a feladatomat a választói rendelet megalkotásával befejezetnek, elvégzettnek tekintem.*” Ő tehát küldetésének tekintette az akkori Európában már példátlan vidéki nyílt szavazási rendszer újbóli bevezetését, amely aztán 1938-ig fennállt. Talán a tudata mélyén érezte a felelősségét is, mert így fejezte be a nyilatkozatát: „*Elég volt nekem a rendőrmínisterségből. A kultuszminiszteri tárca vezetését fogom átvenni.*”³⁷ Tehát, Bethlen és a volt munkapárti politikusok – minden kritika és intrika ellenére – ragaszkodtak Klebelsberghez.

Bethlen május 7-i Hajdú és Bihar megyei kampánykörútja után, Nagyatádi Szabó nem vett részt a miniszterelnök további választási körútjain. Azután csak Somogy megyében, illetve saját két választókerületében kampányolt. Több alkalommal is betegeskedett. Nyilván megviselték a volt parasztképviselő barátai vereségei, és ahogyan azok történtek. Mindezek miatt csak június 12-én érkezett Budapestre. Másnap tárgyalt Mayer Jánossal és elégedetlenkedő híveivel. E tanácskozások után maga kereste fel a miniszterelnökségen Bethlent, akivel hosszabb ideig tanácskoztak.³⁸

Ennek tartalmára csak a kisgazdapárti sajtóban megjelent cikkekben következtethetünk. A Magyar Falu c. hetilap június 18-i számában megjelent „*Legyen vége a komédiának*” c. vezércikk szerint Nagyatádi és Mayer mindig is azon a véleményen voltak, hogy az „*országot csak az összes polgárainak vállvetett munkája mentheti meg a végpusztulástól.*” Ez különösen érvényes ebben a válságos pénzügyi helyzetben. A gazdasági katasztrófa elhárítása elsősorban a „*mezőgazdasági termelés teljes erejű beindításától és fokozásától függ.*” A parasztság sikere a „*város lakosságának a boldogulása*

³⁶ Az Újság, 1922. VI. 14. 3. és uo. 1922. VI. 15. 1.

³⁷ Világ, 1922. VI. 14. 3.

³⁸ Szózat, 1922. VI. 14. 2.

is” – írták. De ha a parasztságra az „*összes többi társadalmi osztály terheit ráarakják, és ezek eltartását ránézve kötelezővé teszik,*” akkor elégedetlenség gyülemlik fel bennük.

Úgy vélték, hogy az elmúlt években a parasztság az „*intézményes elnyomás béklyóitól megszabadult, ne akarjon senki újabb elnyomást társadalmi úton rendszeresíteni és a jobbságát modern formában visszaállítani.*”

Ezért az új nemzetgyűlés első feladatának tartották olyan törvények meghozatalát, amelyek biztosítják a parasztságot arról, hogy „*amit termel, az az övé és ne éljen örökös bizonytalanságban affelől, hogy megfeszített munkájának eredménye minden pillanatban semmivé válhat.*” Ezért legyen vége a komédiának – írták – mert különben a „*nép haragja fogja elsöpörni*” a komédiázókat.³⁹

Miről van itt szó? Arról, hogy voltak, akik az ország nehéz gazdasági és pénzügyi helyzetében újra javasolták a mezőgazdasági termények rekvirálásának bevezetését, azaz egy bizonyos mennyiségnek államilag megszabott felvásárlását. Azért, hogy az ún. ellátatlanokat el tudják látni a szabadforgalomban vásárolhatónál olcsóbban. Ezt a törekvést képviselte az MSZDP. A Népszava naponta adott hírt a kenyér, az alapvető élelmiszerek gyors drágulásáról és a bérből-fizetésből élőket sújtó inflációról és a szegénység terjedéséről. E nyomás alatt a mezőgazdasági termékek rekvirálásának újbóli bevezetését látta szükségesnek ún. Közélelmezési Tanács is, amelynek vezetője gróf Hadik János volt. Erre jó példa volt a gabonaforgalom újbóli korlátozását javasoló és már a minisztertanács előtt lévő rendelet. Nagyatádi és csoportja e tervek ellen élesen tiltakozott és ezzel az árutermelő parasztság érdekeit is védte.

Június 14-én Bethlen Mayer Jánossal is tárgyalt, aki 1921. december elejétől a második Bethlen kormány földművelésügyi minisztere volt. A Világ szerint azért, mert még nem dőlt el, hogy ő vagy Nagyatádi Szabó lesz-e a földművelésügyi miniszter. Erre az Egységes Párt félhivatalos közleményéből következettek, amely az előző nap még azt közölte, hogy Nagyatádi marad a párt elnöke és Gömbös pedig az ügyvezetője. Ezzel „*óhajtják hidegre tenni*” – írták. Egyébként úgy jellemezték a helyzetet, hogy „*Nagyatádi Nagyatádit, Mayer Mayert akarja a földművelésügyi minisztérium élén látni.*” Ugyanakkor a Bethlennel való tárgyalásokon mindketten ragaszkodtak Kószó István belügyi államtitkárságához.⁴⁰

Erre azért is igényt tartottak, mert közben Bethlen – a volt munkapárti politikusokkal egyeztetve – Rakovszky Ivánt kérte fel új belügyminiszternek. Ő 1910-ben került be a parlamentbe és Tisza István leghűségesebb hívei közé tartozott. A régi országgyűlésben ő terjesztette be a konzervatív közigazgatási reformot, amit az akkori Kiszgazdapárt elfogadhatatlannak tartott. Ő volt az, aki 1921. augusztus végén a vármegyék kongresszusán élesen támadta a Kiszgazdapárt demokratikus közigazgatási reformterveit. Mindezek miatt a Világ úgy vélte, hogy belügyministersége „*nyílt hadüzenetet jelent*” Nagyatádiéknak.

³⁹ Magyar Falu, 1922. VI. 18, 1.

⁴⁰ Világ, 1922. VI. 15, 1.

Hegyeshalmy Lajos nehezen megszerzett győri mandátuma nem volt elég ahhoz, hogy továbbra is kereskedelmi miniszter maradjon. Ugyanis pártja, a KNEP csak 12 mandátumot szerzett a választásokon. Ezért Bethlen június 14-én már báró Lers Vilmosmal tárgyalta, aki szintén a volt Munkapárt politikusa volt. Megállapodásra azonban nem jutottak. Aznap este az Egységes Párt klubjában már Scitovszky Tibort is emlegették, mint Hegyeshalmy utódját.

A kormánytámogató KNEP meggyengülésével magyarázható az is, hogy, Vass Józsefnek át kellett adni a vallás- és közoktatási minisztériumot Klebelsbergnek. Neki és pártjának meg kellett elégednie a népjóléti tárcával. Államtitkára báró Petrichovich Horváth Emil maradt. Ez azt jelentette, hogy a harmadik Bethlen kormány sem csak az Egységes Párt kormánya volt, hanem a miniszterelnök újra koalíciós kormányt hozott létre.

Bethlen Tomcsányi Vilmos Pál igazságügyi minisztert – aki elveszítette a vásárosnaményi választásokat – is lecserélte. Valószínűleg nem csak a választások elvesztése miatt. Tomcsányit – a Bethlen iránti szervilizmusa miatt – a liberális lapok mindig is támadták. A választási kampányban például azzal, hogy az 1918 novemberében ő készített el egy szakértői anyagot, amelyben azt állította, hogy a belgrádi katonai konvenció megkötésére szükség van. Ez még a jobboldal szemében is diszkreditálta Tomcsányit.

Az sem volt véletlen, hogy a politikai elit lapja a Pester Lloyd június 8-i száma újra felvetette az 1919 novemberében a Duna-Tisza közén történt szörnyű rablógyilkosságok ügyét. Konkrétan azt, hogy annak börtönben ülő elkövetői hogyan kaphattak a választások előtt amnesztiát? E lap azt is megírta, hogy az „*elkövetett többrendbeli rablógyilkosságok tetteseinek szabadlábra helyezését*” Tomcsányi rendelte el. Ezt a Horthy Miklós kormányzó által a második királypuccs után, 1921. november 3-án elrendelt amnesztia alapján tette. A Pester Lloyd azonban felhívta Tomcsányi figyelmét a rendelet utolsó előtti bekezdésére. Eszerint olyan személyek „*akiknél a büntetett oka nyereszkedési vágy volt*” közkegyelemben nem részesülhetnek. Az igazságügyi miniszter az MTI-nek még magabiztosan nyilatkozta: „*teljesen tudatában van állásából folyó felelősségének, úgy politikai, mint jogi vonatkozásban egyaránt.*” E témát a liberális lapok mellett a Népszava is felkarolta. Tomcsányi menthetetlen volt! Lehetséges, hogy az adott belpolitikai szituációban a volt munkapárti politikusok Bethlen tudtával, így buktatták meg. Ennek következtében 14-én a sajtó még csak azt tudta, hogy a miniszterelnök a bírói kar egyik tagját szeretné megnyerni igazságügyi miniszternek.⁴¹

Június 16-án Bethlen kormányalakítási tárgyalásai befejeződtek. Új, harmadik kormányának tagjai lettek: belügyminiszter: Rakovszky Iván, pénzügyminiszter: Kállay Tibor, kereskedelmi miniszter: Valkó Lajos, külügyminiszter: gróf Bánffy Miklós, vallás- és közoktatási miniszter: gróf Klebelsberg Kunó, igazságügyi minisz-

⁴¹ Világ, 1922. VI. 9. 4.

ter: Daruváry Géza, földművelésügyi miniszter: Nagyatádi Szabó István, honvédelmi miniszter: Belitska Sándor, népjóléti miniszter: Vass József, közlekedési miniszter: Térffy Béla.

A harmadik Bethlen kormánynak négy új tagja volt: Rakovszky, Valkó, Daruváry és Nagyatádi Szabó. A 11 tagú kormány jellemzője, hogy közülük nyolcan nem voltak tagjai a parlamentnek: Rakovszky, Walkó, Bánffy, Klebelsberg, Vass, Daruváry, Belitska és Térffy. Ezért ők elsősorban nem az Egységes Párttól, hanem a miniszterelnöktől függtek. Ennél is fontosabb, hogy az új kormány tizenegy tagja közül Nagyatádi kivételével mindenki tagja volt a Tisza-féle Munkapártnak.

Daruváry Géza 1866-ban született. Jogi tanulmányait Budapesten és Lipcsében végezte. Rövid ügyvédeskedés után külügyi szolgálatba lépett. Európa több városában volt konzul, majd főkonzul, aztán a kabinetirodán dolgozott. 1910-ben kinevezték a kabinetiroda főnökévé. Így Ferenc József uralkodásának végéig minden királyi kézirat az ő kezén ment keresztül. Ezért jól ismerte az akkori magyar belpolitikai viszonyokat. Báró Sztérenyi József akkori kereskedelmi miniszter kinevezésakor azt állította róla, hogy „*egyénisége bizalomgerjesztő, karaktere azonban a zárkózottság.*”⁴² Bethlennek éppen ilyen igazságügyi miniszterre volt szüksége.

Mint láttuk Hegyeshalmy kereskedelmi miniszter helyére végül is Valkó Lajos került. Ő fiatalágát bankszolgálatban töltötte. Ezért feltételezték, hogy miniszterré történő kinevezését a nagybankok ajánlásának köszönhetné. A Világ fontosnak tartotta kiemelni, hogy elődjéhez képest már az is jelentős haladás lenne, ha ezután a minisztériumban érvényesülnének azok a reális elvek, az az elasztikus mozgékonyosság, amelyek a fővárosi nagybankok vezetését jellemezték.

A Szózat viszont azt emelte ki, hogy Valkó legutóbb a külügyminisztériumban volt a gazdasági ügyek vezetője, azt megelőzően pedig a pénzügyminisztérium államtitkára, 1918 szeptemberében pedig Wekerle Sándor miniszterelnök jobb keze. Egyike volt azoknak, akik Magyarországot a trianoni tárgyalásokon képviselték. Azóta részt vett a római, a párizsi és a bécsi gazdasági tárgyalásokon.⁴³

A liberális lapok az új belügyminisztert is pozitívan jellemezték. Ő olyan politikai iskolából érkezett – írták –, amely tiszteletben tartotta a hivatali hierarchiát. A szolgabíró nem ismerte el fölöttes hatóságnak a miniszterrel szemben. A „*társadalmi egyesületeknek nem adta meg a területenkívüliség jogkörét az országban, és nem engedte meg azt, hogy a közigazgatás gépezetében minden keréknek, minden csavarnak külön politikája legyen.*” Ha ezen elveket Rakovszky át tudja ültetni a gyakorlatba – írták –, már akkor is nagyot fog előbbre lépni a konszolidáció.

Nagyatádi Szabó földművelésügyi miniszterről pedig joggal állították, hogy „*másként tér vissza oda, mint ahogy elment.*” Korábban ő, mint politikai vezér lett mi-

⁴² Világ, 1922. VI. 17, 1.

⁴³ Szózat, 1922. VI. 17, 2.

niszter, háta mögött a jelentős Kisgazdapárttal. Most pedig, mint szakminiszter tér vissza, jelentős politikai támasz nélkül.⁴⁴

A kormány újjáalakításával Bethlen megvalósította azt a régi tervét, hogy annak tagjait elsősorban a volt Munkapárt tapasztalt konzervatív-liberális politikusaiból állította össze. E kormányt politikailag Bethlen és Nagyatádi Szabó reprezentálták: annak politikai színezetét ők képviselték és így a várható politikai támadásokat is nekik kellett feltartóztatniuk.

Az új miniszterek kiválasztása az Egységes Párt jobbszélén erős tiltakozást váltott ki. Wolf Károly és hívei még 15-én is élesen támadták Rakovszkyt és tiltakoztak Klebelsberg vallás- és közoktatási minisztersége ellen is.

Nagyatádi és Mayer kérésével szemben Bethlen és Rakovszky ragaszkodtak Kószó belügyi államtitkár menesztéséhez. Ezért a volt kisgazdapárt újkonzervatív csoportja helyette Schandl Károly volt földművelésügyi államtitkárt javasolta. Schandl helyére pedig Ivády Bélát szorgalmazták. Gömbös fajvédő csoportja Pekár Gyula közoktatási államtitkár helyére Petry Pált javasolta.

Bethlen június 16-án este megjelent az Egységes Párt Eszterházy-utcai székházában. Üdvözölte a párt tagjait, majd Kószó Istvánnal vonult vissza hosszabb megbeszélésre. Ezután Kószó lemondott a belügyi államtitkárságról. Egyébként a kormány megalakítása előtt más államtitkárok kinevezésében sem tudtak véglegesen dönteni.

Az új kormány kinevezése a hivatalos lap június 17-i számában jelent meg. Másnap – vasárnap – a kormány tagjai letették a hivatali esküt Horthy Miklós kormányzó kezébe. Aztán Horthy először az új minisztereket fogadta, majd a távozó miniszterek búcsúkihallgatása következett.⁴⁵

A 8 Órai Újság, – amelynek irányvonala a volt munkapárti politikusokhoz állt közel – megállapította: az új kormányt az „*egyéni értékek és elvi egység tekintetében magasabb színvonalra emelte a rekonstrukciót. Az ország bizalommal üdvözli ezt az átalakulást.*”⁴⁶

Ugyanakkor a kormány liberálisabb személyi összetételének örülő ellenzéket Rassay joggal figyelmeztette: a személycserék nem jogosítják fel őket „*egy demokratikus és liberális haladás reményére,*” mert a kormány támaszai között még ott vannak azok az erők, amelyek az addigi kurzust is támogatták és a választásokon is olyan atrocitásokat csináltak, amelyek a „*jog és a demokrácia*” megtagadását jelentik.⁴⁷

Az Újság szerint Bethlen új kormányát az Egységes Párt három nagy erőcsoportjára építette fel: az első a Nagyatádi Szabó által irányított volt kisgazdapártiak csoportja. Őket a falu, illetve a parasztság politikai képviselőinek tartotta. A parasztpolitikus mellé olyan államtitkárt jósolt, aki a „*miniszter helyett gondolkodik,* (...)

⁴⁴ *Az Újság*, 1922. VI. 17, 1.

⁴⁵ *Szózat*, 1922. VI. 17, 2.

⁴⁶ *8 Órai Újság*, 1922. VI. 18, 1.

⁴⁷ *Világ*, 1922. VI. 18, 1.

mintegy ellenőre lenne, (...) egyúttal ellensúlyozója a különböző érdekeltségek részéről várható törekvéseknek.” Tehát e cikk a volt Kisgazdapárt liberális- agrárdemokrata és újkonzervatív-agrárius szárnyát egy érdekcsoportnak tekintette.

E cikk az Egységes Párt másik bázisának a „*régi politikusok frakcióját,*” vagyis a volt munkapártiakat és a disszidenseket tekintette. Ide sorolták az új belügyminisztert és államtitkárát, a pénzügy- az igazságügyi és a vallás- és oktatási minisztereket.

A helyzetelemző cikk szerint Bethlen harmadik bázisának a „*Gömbös–Wolff–Huszárr–Ernst csoportot*” szemelte ki. E csoport mellett az ébredők egy „*mellékpillért*” jelenthetnek. Ez a csoport a „*keresztény jelszavak felé*” fogja szorítani a kormányzati politikát. Ők lesznek az Egységes Párton belüli liberálisok ellenfelei. Őket Vass József képviselte a kormányban. Bethlen még egy parlamenti alelnökséget is ígért nekik. A cikk úgy vélte, hogy az Egységes Párton belüli erőviszonyok miatt a miniszterelnök nem adhat „*határozottabb irányt a kormányzati politikának.*” Hiszen csak kompromisszumokkal tudta/tudja összetartani e különböző politikai nézetű csoportokat.⁴⁸

E gondolatok lényegében jól összegzik a választások után kialakult kormánypárti erőviszonyokat és Bethlen kompromisszumos megoldási lépéseit. Ezek is bizonyítják Bethlen kiváló politikusi képességeit.

Az új kormány bemutatkozása az Egységes Pártnak

1922. június 17-én az új kormány bemutatkozott a Keresztény Kisgazda-, Földműves és Polgári Párt parlamenti képviselői előtt. A kormány részéről ott voltak: Bethlen, Klebelsberg, Kállay, Rakovszky, Walkó, Daruváry és Nagyatádi Szabó. Ő – mint az Egységes Párt elnöke üdvözölte a megválasztott képviselőket. Hangsúlyozta: a pártnak abszolút többsége van, ezért kötelessége az „*országot a rettenetesen súlyos*” időkben vezetni. „*Sok a bajunk és rettenetesen nagyok. Megélhetésünk és általában gazdasági életünk oly rettenetes viszonyok között van, amilyenek közt még sohasem volt ebben az országban. A nép százazrei nyomorognak, és a megélhetésük sincs biztosítva. Ez rettenetes helyzet. (...) nemcsak a fixfizetéses osztályoknak a megélhetése ütközik nehézségekbe, hanem az őstermelő mezőmunkások sem kapnak munkát...*” Ebben a gazdasági helyzetben mindenki kötelessége, - mondta - hogy e rettenetes helyzet javítására, a „*megélhetés biztosítására*” összefogjon. Remélte, hogy ezt a munkát az ellenzék is támogatni fogja.

Bethlen így kezdte beszédét: Mi elvekkel mentünk a választóközönség elé, „*politikai, társadalmi és felekezetek közötti egységet*” hirdettünk. Csak a nemzeti egység megteremtésével és csakis a „*polgári munka, a polgári rend révén*” lehet ezt az országot kivезetni abból a süllyedésből, amelybe beletaszították. „*Mi nem a népnek a szen-*

⁴⁸ *Az Újság*, 1922. VI. 14, 3.

vedélyére apelláltunk, – mondta – hanem a népet megnyugtatni akartuk. Nem izgatunk társadalmi osztályt társadalmi osztály ellen.” Visszautasította az ellenzék vádjait, hogy az Egységes Párt „erőszakos eszközökkel” érte el a választási győzelmét. Akik ezt mondják, azok „optikai csalódásba esnek.” Tagadta, hogy a „közhatóságoknak a rend fenntartása érdekében tett intézkedései” az ellenzék ellen irányultak volna. Sőt! Cini-kusan kijelentette: „Sajnos, a tett intézkedések (...) nem voltak elegendők, (Úgy van! Úgy van!), hogy egyik-másik esetben a közrendet megóvják.”

Bethlen úgy vélte: a legitimista és a liberális ellenzékkel szemben is a „nemzet nekünk adott igazat. (...) A jogrendnek és a szabadságjogoknak őrei egyedül mi vagyunk. A jogrendnek és a szabadságnak feltétele, hogy elsősorban mindenki, a társadalmi rétegek, a felekezetek és a hatóságok is minden körülmények között kötelességüket teljesítsék.”

A választási eredményekre hivatkozva állította: „Az ország a hatalmat a mi kezünkbe adta. A hatalommal élni nemcsak jog, de kötelesség is.” Ők a felesleges és az ok-talan küzdelmet nem fogják felidézni, – mondta – de ha az ellenzék rájuk kényszeríti azt, akkor „ezt a harcot meg kell vívunk és meg is fogjuk vívni.” Ezt azonban az ország érdekében fogják tenni. Figyelmeztette a párt képviselőit, hogy az ellenzékiek „meg fogják próbálni a sorainkat megbontani az intrika és a csábítás fegyvereivel.” Ezért három dolgot kért a képviselőktől: bizalmat, őszinteséget és pártfegyelmet.

A konkrét parlamenti teendőkről kijelentette: „Mindenekelőtt az indenmitást kell biztosítanunk, mert hiszen a kormánynak felhatalmazása június végén lejár.” Ezért a költségvetésről még előtte kell a nemzetgyűlésnek szavaznia. Ha az ellenzék miatt az ország törvényes rendjét biztosítani nem tudják, – mondta – akkor a „házzsabályokat módosítjuk és az 1913. évi házzsabályok érvényre emelésével a parlamenti rendet helyreállítjuk.” Ez a háború előtt elfogadott kivételes házzsabályok bevezetésével való fenyegetést jelentette, amely az ellenzék parlamenti lehetőségeit korlátozta volna.

Az új kormány programjáról Bethlen csak általánosságokban beszélt. Jellemző volt rá, hogy az indenmitás elfogadása után – de még a nyári szünet előtt – tervezte a főrendiház reformjának elfogadását is. Úgy vélte szükséges, hogy az egykamarás rendszerről áttérjenek a kétkamarásra: „természetesen az ósdi főrendiház demokratikus” reformjával. Rövid nyári szünet után a pénzügyi reformok elfogadását tervezte, amelyekkel biztosítani lehet az államháztartás egyensúlyát, a korona további inflálódásának csökkentését. Ezután kerülne sor a közgazdasági, szociális, gazdasági és egyéb reformokra. E törvényjavaslatok elkészültek és ígérte, hogy azokat idejében fogják a párt elé terjeszteni.⁴⁹ Tehát, Bethlen az Egységes Párt értekezletén a kormány terveiről csak nagyvonalakban számolt be. Lényegében nem adott egy koncepciózus programot, illetve került a konkrétumokat.

A pártról viszont – valószínűleg a kiszagdzák megnyugtatóására is – kijelentette: annak erős szervezettel kell rendelkeznie. Ezért meg kell szervezni a párt központját és magát a pártot, vidéken és a parlamentben is. Szerinte ez teszi a pártot alkalmassá

⁴⁹ Világ, 1922. VI. 18, 1.

egyrészt arra, hogy „*megvívja a parlamenti harcot,*” másrészt, hogy elvégezze azt a munkát, amely rá vár.⁵⁰ E nyilatkozat azt mutatja, hogy Bethlen még ekkor is szervezett tömegpártban gondolkodott.

Ezután a pártértekezlet új pártvezetőséget választott: Nagyatádi Szabó helyett – aki mint láttuk földművelésügyi miniszter lett – Mayert választotta meg a párt új elnökének. Társelnökök lettek: Kenéz Béla és gróf Ráday Gedeon. Alelnökök: Sorópatkai Szabó István, Bottlik József, Szijj Bálint, Gömbös Gyula, báró Lers Vilmos, Lévy Mihály és Nagy Emil. Az első négy alelnök a volt Kisgazdapárt újkonzervatív-agrárius, a liberális-agrárdemokrata és a fajvédő csoportjait képviselték. Az utolsó három alelnök pedig a volt disszidenseket és munkapártiakat. Gömbös a párt ügyvezető alelnöke maradt. Elhatározták, hogy a párt Intéző Bizottságát csak a parlamenti szakbizottságok után választják meg.

E pártértekezlet 21 tagú vitarendező bizottságot is választott, ami addig csak az ellenzékben lévő pártoknál volt szokás. Ez lesz az a testület, amely a párt parlamenti vitákon való részvételét szervezte meg. A tagfelvételi bizottság elnöke: Fay Gyula lett. Tagjai: Almásy László, gróf Teleki Tibor, Rencs János, Hadházy Zsigmond. Az alelnök a volt disszidenseket, a következő két tag a volt munkapártiakat, az utóbbi kettő a kisgazdákat képviselték.

A vezetőségválasztás után Mayer köszönte meg a bizalmat. Kijelentette: „*Nem szabad egyoldalú politikát folytatni. Nem szabad megfélekezni arról, hogy feladatunk minden társadalmi osztályról gondoskodni. Szociális és józan irányú reformokkal kell enyhíteni a szenvedő tömegeket.*”⁵¹ E gondolatok kapcsolódtak Nagyatádi Szabó beszédéhez és mutatják, hogy az Egységes Pártban maradt agrárdemokrata csoport és annak vezetői továbbra is fontos feladatnak tartják a szociális problémák enyhítését.

Az értekezlet – Bethlen előterjesztése alapján – elfogadta a parlamenti tisztségek elosztását is: házelnöknek Gaal Gasztont, alelnöknek Scitovszky Bélát jelölte. Ő az utolsó országgyűlés volt munkapárti alelnöke volt. A másik alelnöki helyet fenntartották a koalíciós partner KNEP-nek (Ernst–Huszár-párt).

A nemzetgyűlés jegyzőivé jelölték: Petrovics Györgyöt, Forgács Miklóst, Bodó Györgyöt, Héjj Imrét és Perlaky Györgyöt. Egy-egy helyet fenntartottak az Ernst–Huszár-párt, az MSZDP és a polgári ellenzék számára. A háznagyi tisztségre Karafiáth Jenőt jelölték, majd határoztak a nemzetgyűlési bizottságok megalakításáról.⁵²

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy az Egységes Párt új vezetősége lényegében megfelelt a választások után kialakult párton belüli erőviszonyoknak. Tehát annak, hogy a volt munkapárti, disszidens és újkonzervatív-agrárius csoportok megerősödtek, a liberális-agrár-demokrata és a fajvédő csoportok pedig meggyengültek.

⁵⁰ *Világ*, 1922. VI. 18, 3.

⁵¹ *Szózat*, 1922. VI. 18, 3–4.

⁵² *Szózat*, 1922. VI. 18, 3–4.

Ezt bizonyítja az is, hogy az Egységes Párt egyik társelnöke az a gróf Ráday Gedeon lett, akit 1921-es belügyministersége alatt a Kisgazdapárt agrár-demokratái gyakran támadtak. Az előző nemzetgyűlés két alelnökét: Kenéz Bélát és a Bottlik Józsefet nem jelölték erre a posztra, de – mint láttuk – Kenézt a párt egyik társelnökévé, liberális Bottlikot pedig az egyik alelnökévé választották. A fajvédő csoport meggyengülését mutatja, hogy a kormányátalakítás előtti hírek ellenére Gömbösből nem lett sem belügyminiszter, sem államtitkár, hanem maradt a párt ügyvezető alelnöke.

Bethlen jórészt a volt munkapárti, illetve a disszidens politikusokból állította össze a harmadik kormányát. Mint láttuk ők ellenezték Gömbös kormányba kerülését is. Ők a *konzervatív liberalizmust* képviselték és ezen elvek alapján kívánták konszolidálni a rendszert. Ez felelt meg a magyar uralkodó osztályok (nagybirtokosok és tőkések), az úri középosztály, a gazdag- és középparasztság, illetve a politikai elit érdekeinek. Ezen bonyolult és sokszor egymásnak feszülő érdekek ütköztetésének és a lehetséges kompromisszumok kimunkálásának egyik legfontosabb terepe lett az Egységes Párt.

Értékelések

Ezzel a témával már foglalkozott a szakirodalom. Szabó Ágnes: *A konszolidáció kezdete – 1922 c.* 1999-ben megjelent tanulmánya 4 oldalban összegzi a választások budapesti és országos eredményeit. A szerző azonban nem jelzi, honnan vette az adatokat? Szabó a választások első fordulójának kormánypárti eredményeit úgy értékeli, mintha azok tiszta választásokon jöttek volna létre. „*A keresztény-nemzeti eszme hirdetése jól funkcionált, - írja - és országszerte szavazóurna elé szólította a polgárokat.*” Egyébként is úgy állítja be, mintha csak a „*jól átgondolt, előkészített és megszervezett választásokon*” múltott volna az Egységes Párt nagyarányú győzelme.⁵³ E választások eredményeinek bemutatásánál Paksy Zoltán: *Választások Bethlen-módra – 1922 c.* tanulmányában sem foglalkozik azzal, hogy azokat Bethlen, Klebelsberg és Gömbös a vidéki nyílt szavazás újbóli bevezetésével és a kormányzati és közigazgatási törvénytelen ségek elkövetésével érték el. Ő így fogalmaz: „*A győzelmet a reális várakozásoknak megfelelően a kormánypárt szerezte meg.*”⁵⁴

Paksy azonban legalább témánk szempontjából megfogalmazott egy problémát: „*A kisgazdák kiszorítását a politikai hatalomból leginkább a 'csizmás', azaz a paraszti származású képviselők megfogyatkozása jelezte. Ez a párton belül nagy elégedetlenséget keltett.*”⁵⁵

⁵³ Parlamenti választások Magyarországon 1920-1998. Szerk.: Földes György, Hubai László Második, bővített, átdolgozott kiadás. Napvilág K. Bp. 1999. 101. és a 103.

⁵⁴ Paksy.: 104.

⁵⁵ Paksy.: 108.

Talán az eddigi alapkutatások hiányosságainak is következménye, hogy a szintézisek már egyáltalán nem foglalkoznak az 1922-es nemzetgyűlési választások eredményeinek ismertetésénél a kormányzati és közigazgatási törvényteleniségekkel. Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában c. szintézisében a választási eredmények legfontosabb adatai után ezt olvashatjuk: „A kormánypártnak kényelmes többsége volt a parlamentben. (...) Úgy tűnt, hogy vége az 'átmenetnek', és létrejött a konzervatív magyar csoda: a fortélyos, ám most már lényegében erőszakmentesen előállított szilárd konzervatív állam.”⁵⁶

E megállapításokat azért idéztük, hogy érzékeltesük: a rendszerváltás utáni tanulmányok és szintézisek többségében inkább a „Bethlen módra” lebonyolított 1922-es választások elismerése dominál és nem ennek a sok törvényteleniséget elkövető módszernek a kritikája. E művekben általában elmaradt annak bemutatása, hogy a választási eredményt Bethlenék nem csak a nyílt szavazás ismételt bevezetésével érték el. Hanem igen sok vidéki választókerületben a választójogi rendeletek be nem tartásával, a vidéki jelöltek és szavazók megfélemlítésével, félrevezetésével, törvényteleniségek és a közigazgatási erőszak alkalmazásával. Ezért mi az 1922-es nemzetgyűlési választásokat nem tartjuk demokratikusnak. Sőt! Kifejezetten antidemokratikusnak véljük. Tehát a „bethleni kétharmad” nem egy demokratikus választás eredménye. Vagyis az Egységes Párt, amely a bethleni konszolidáció politikai alapja lett - nem egy demokratikus választáson jött létre. Erre is gondoljunk, amikor a bethleni konszolidáció eredményeit dicsérik.

⁵⁶ Ormos, i.m.: 104.

József Sipos

The Results of the 1922 General Elections and the Foundation of
the Third Bethlen Government

The study examines the results of the 1922 general elections on the basis of new research into so-far unexplored sources. One novelty of the present paper is that it compares these results to the already existing research on the field, and debates the arguments of other scholars discussing the topic. The study proves that besides the 140–143 mandates of the United Party (Egységes Párt), the government was also supported by approximately 30 members of the parliament. This altogether meant 170–173 Christian-conservative MPs. It really stood for the “Two-Third” parliamentary support of Bethlen's government. However, the paper also calls attention to the fact that the elections yielded this result not only because of the open ballot system of the rural areas, but also due to corruption and breaching of law in the sphere of civil service. Consequently, whoever praises the system of consolidation by István Bethlen's government, should also keep in mind that it was not based on universal suffrage and secret ballot that were deemed necessary in a modern parliamentary democracy.

MAGYARKANIZSA AZ 1848/49-ES FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC IDŐSZAKÁBAN

1791 óta Ókanizsa, más néven Magyarkanizsa, Martonossal, Zentával, Adával Mohollal, Petrovoszellóval, Óbecsével, Földvárral, Szenttamással és Turiával együtt az ú.n. Tiszai Koronakerülethez került, így 1848-ig nem tartozott Bács-Bodrog vármegye joghatósága alá. A kerületet egy, az uralkodó által kinevezett elnök irányította az említett községekben lakó egy-egy tanácsnok (szenátor) útján. 1848-ban Ókanizsát is Bács-Bodrog vármegyéhez csatolták, egyúttal egy országgyűlési választókerületnek is a székhelyévé vált.¹ Fényes Elek 1851-ben megjelent munkájában így jellemezte Magyarkanizsát:

„Kani[z]sa (Ó- vagy Magyar-), Bács v[á]rmegyében, jól épült vegyes magyar-szerb m[ező]v[áros] a Tisza jobbpartján, Szegedtől délre 3 ½ m[ér]f[öld]nyire. Számlál 9137, ú[gy]m[int] 7724 magyar kat[olikus], 1297 óhitű, 4 evang[élikus], 112 zsidó lak[ost]. Kat[olikus] parók[ia], templom. [Z]synagóga. Városháza. A helységtől ½ órányira van a Tisza révje, melyen Torontálba járnak át. Határa, melyet a Telecskai dombok hasítanak keresztül, szállásokra van felosztva. Földe fekete, s szép búzát, kukoricát, sok kölest és dohányt terem. Marhatartása virágzó. A Tisza mentében és a Körös-ér körül sok posványai vannak. Határa roppant, mert 1600 négy-szögölével 32 080 holdra megy, szabad koronai kerületi hold pedig 2200 négy-szögöllet tévén, ilyen holdakban van polgári szántóföld 2828, rét és beltelek 11 032, legelő 5300, szőlő 278, uradalmi föld 306, nádas 2800, tavak, vizek 396, utak 391 hold. E város a koronai tiszamelléki kerülethez tartozik.”²

A pesti forradalom híre március 18-án jutott el Szabadkára, s másnap a közgyűlés valóságos népiünnepéllé vált, a 12 pont ismertetése során. Zomborban, Bács-Bodrog vármegye székhelyén, március 21-én a közgyűlés utasította követeit a 12 pont támogatására.³ Ókanizsa lakossága – hasonlóan a szomszédos településekhez – örömmel fogadta a pesti forradalom hírért. Az úrbéri terhek és a tized eltörlése, a közös teherviselés bevezetése jelentősen megkönnyítette a zömében mezőgazdaságból élő lakosság életét. A városban megalakult a nemzetőrség, amelynek tisztjei között a ki-

¹ Appel Ede: Ókanizsa nagyközség történelmi, helyrajzi, gazdasági, népismeai és statisztikai ismertetése. Szabadka, 1886. 18.

² Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. Pest, 1851. I. köt. 172.

³ Bács-Bodrog vármegye II. k. Szerk. Brovsky Samu. Budapest, d.n. 198.

sebbségben lévő szerbek is képviseltették magukat, hiszen például Miloš Dimitrijević ügyvédet hadnaggyá választották. Visszaemlékezésében így emlékezett meg a tavaszi napokról:

„Ügyvédi munkám nem sokáig tartott, mert amikor 1848. március havában Pesten kihirdették minden nép szabadságát, egyenlőségét és testvériségét, elhagytam minden kényelmet Újlakon és május hóban szüleimhez, Ókanizsára költöztem, ahol az alkotmányosság kihirdetését követő lelkesedésben a szívek sokkal erőteljesebben és vidámabban dobbantak, mint a Szerémségben.”⁴

Az 1848. április 11-én, Pozsonyban elfogadott törvények lerakták a modern, polgári Magyarország alapjait. Alkotmányos kormányzást, évenkénti országgyűlést, az úrbéri terhek és a tized eltörlését, közös teherviselést, sajtószabadságot és számos további polgári átalakulás szempontjából nélkülözhetetlen reformot vezettek be. Ókanizsa korabeli fejlettségére jellemző, hogy 1848-ban rövid ideig rendezett tanácsú város lett, de azután a politikai változások következtében elvesztette ezt a státuszát. Kerek hat évtizedet kellett várni, mire a mezőváros újra elnyerte a városi rangot.⁵

Kossuth Lajos és a legtöbb szabadelvű politikus azt remélte, hogy az általuk kivívott, „egy közös szabadság” véget fog vetni a nemzetiségi ellentéteknek. Ennek ellenére a szerb nemzeti mozgalom, amely forradalom kitörésének pillanatában még nem volt egyértelműen magyarellenés, gyorsan radikalizálódott. 1848. április 22-én már zavargások voltak Óbecsén, amikor a tiszai koronakerületi gyűlésen kihirdették az áprilisi törvényeket. A zavargások során megtámadták a tanácsházát, kiszabadították a rabokat, feltörték a pénztárt és felégették a levéltárt. Báró Jovics nyugalmazott tábornok és ottani birtokos állította helyre a rendet saját felfegyverzett cselédségével.⁶

Az 1848. április 14-i, Karlócán megtartott népgyűlés résztvevői már egy önálló Szerb Vajdaság kikiáltását követelték, május közepén pedig már fegyveres felkelésre szólították fel a szerb lakosságot. A mozgalmat a belgrádi szerb kormány is támogatta, s a határon át tömegesen önzönlöttek be a szerbiai önkéntesek, a kegyetlenkedéseikről elhíresült „szerviánusok”. A határőr tisztek biztosították a felkelők kiképzését, egyúttal a szükséges felszereléssel is rendelkeztek. Májusban, a Karlócán megalakult főodbor több ízben is magyarellenés felkelésre szólította fel a délvidéki szerbeket. A felkelők megerősített táborokat hoztak létre, amelyekből szekereken szállított gyalogságukkal és lovas tűzérségükkel lecsaptak a szomszédos településekre. A magyar kormány Szeged környékén egy sorkatonaságból és nemzetőrökből álló tábort szervezett, a délvidéki megyék pedig mozgósították nemzetőrségüket. A szerb származású Csernovics Pétert teljhatalmú királyi biztossá nevezték ki. Május közepén megkez-

⁴ Dobos János: Magyarkanizsa 1848 – 1849-ben Miloš Dimitrijević emlékiratában. Bácsország 4. (1998/2.) 9.

⁵ Appel Ede: Ókanizsa nagyközség történelmi, helyrajzi, gazdasági, népismeai és statisztikai ismertetése. Szabadka, 1886. 36.

⁶ Bács-Bodrog vármegye II. k. Szerk. Brovsky Samu. Budapest, d.n. 201.

dődött az első tíz honvédszászlóalj felállítása is. Július közepén a szerbek általános támadást indítottak, de többnyire vereséget szenvedtek.⁷

A nagyikikindai szerb nyugtalanságot (1848. április 24–27.) követően Ókanizsa elöljárósága levélben kért segítséget Szabadkától. Ebben beszámolt a nagyikikindai eseményekről. A Đorđe Radak által felizgatott tömeg a majorsági földek újraosztását és a magyar zászló eltávolítását követelte. Az illetékes kerületi bíró katonaságot rendelt ki a tömeg ellen, de az csakhamar kiszorította a városból a katonaságot, majd a tanácsháza megrohanását követően kiszabadította a rabokat, és több hivatalnokot meggyilkolt. Az ókanizsai elöljáróság a Szerbiából érkezett önkénteseket, a szerviánusokat vádolta a helybeli szerb lakosság fellázításával, egyúttal „a haza szent nevében” segítséget kért Szabadkától.⁸

Ilyen körülmények között Szegeden, Ókanizsán és Zentán is megromlott a helybeli magyar és szerb lakosság viszonya. 1848. június 11-én estefelé az a rémhír terjedt el az ókanizsai kocsmaiban, hogy a szerbek meg akarják támadni a mezővárost. Miloš Dimitrijević visszaemlékezéseiben így ír:

„Ugyanezen év magyar pünkösdjén estefelé az ókanizsai kocsmaiban az a hír terjedt el, hogy jönnek a szerbek a Tiszán át Törökkanizsáról a magyarokat megtámadni, mire a megfélemlített és többnyire ittas tömeg kiegyenesített kaszákkal és botokkal felfegyverkezve összeverődött, kiáltozván: Gyűjtsuk fel a hidat, ami Törökkanizsa alatt állt és Đoka Servicki tulajdona volt.

A tömeg futva megindult a magyar tizedekből Törökkanizsa irányába. Én ekkor haza indultam, mert ha folytattam volna utamat, a tömegbe ütköztem volna, amely egyre kiabálta: 'Öljük meg az összes rácokat!' E döntő pillanatban magam is a menethez csatlakoztam, s elindultam a tömeggel. Mivel alkonyodott, nem ismertek fel.

Ez a nagy embertömeg ordítva és lármázva körülbelül a Törökkanizsára vezető út feléhez ért, ahol egyszerre csak megállt és visszafordult, egészen a városháza előtti piactérig, ahol megállapodott. Nekem úgy tűnt, hogy fáradtságvert erőt rajta, mert a láрма is elcsitult...

Fél órával e sajnálatos és veszélyes epizód után a tömeg széteszlott és csupán a nemzetőrök maradtak a városháza előtt, azzal a feladattal, hogy a rendet fenntartsák. Mivel a nemzetőrségben magam is hadnagy voltam, kapitányommal a századunk élére álltam.”⁹

⁷ Hermann Róbert: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. Budapest, 2001. 104–106.

⁸ 1848–1849. A forradalom és szabadságharc képes története. Szerk.: Hermann Róbert. Debrecen, d.n. 69. Mojzes Antal: Az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc eseményei a délvidéki településeken. Szabadka, 2014. 92.

⁹ Dobos János: Magyarkanizsa 1848 – 1849-ben Miloš Dimitrijević emlékiratában. Bácsország 4. (1998/2.) 9–10; vö.: Magyarkanizsa 1848 – 49-ben. Forrásválogatás. S.a.r.: Pejin Attila. Zenta, 1999. 41.

A népképviselőt bevezetése az 1848-as reformok egyik legfontosabb intézkedése volt. Bács–Bodrog vármegyében a választást lebonyolító központi választmány 1848. május 29-én, Zomborban ülésezett. Elrendelték a cenzusos rendszer szerint választásra jogosultak összeírását június 14-ig, továbbá a választások június 19-26-a közötti megtartását. A megyében megválasztott ú. n. „középponti választmány” 22%-a szerb, 4%-a német, a többi magyar származású képviselő volt. Az országgyűlési választásokon 6 földbirtokost; 5 megyei, illetve városi tisztviselőt; két minisztert, két ügyvédet, illetve egy költőt (Vörösmarty Mihályt) juttatták be az országgyűlésbe.¹⁰

Az ókanizsai kerületben a szerb származású Zákó Istvánt (1810–1860) választották meg országgyűlési képviselőnek. Szülei révén (Đorđe Zako táblabíró és Marija Tekelija) szorosan kötődött a szerb nemzeti mozgalomhoz: nagybátyja volt Sava Tekelija, a Matica Srpska elnöke. Zákó István maga is belépett az egyesületbe 1837-ben. Tanulmányait követően jogi pályára lépett, majd vármegyei szolgálatba állt. 1841–1848-ig Bács–Bodrog vármegye főügyésze és a megyei liberális ellenzék vezérszónoka volt. 1848. március 20-án, a zombori megyegyűlésen ő indítványozta a 12 pont elfogadását. Április 26-án, Óbecsén, a Tiszai Koronakerület gyűlésén ismét az áprilisi törvények jelentőségét méltatta, amikor egy furkósbottal felfegyverzett szerbekből álló csapat megrohanta és félholtra verte. Felgyógyulása után választották országgyűlési képviselővé, június végén. Mint az országgyűlés 6 jegyzőjének egyike, többnyire támogatta a kormány álláspontját. 1848. október 8-án az ő javaslatára választották meg Kossuth Lajost az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökévé és ruházták fel a Bizottmányt a kormány hatáskörével.¹¹

1848. október 12-től a Zomborban szerveződő 34. honvédzászlóalj parancsnoka volt. Harcolt a Délvidéken, majd az I. hadtestben, ahol 1849. április 18-tól alezredes és dandárnok volt. A váci ütközetben (1849. április 10.) tanúsított hősiekes viseletéért a katonai érdemjel 3. osztályával tüntették ki. Noha 1849 májusában átvezényelték a hadügyminisztériumba, ottani tevékenységéről nincs tudomásunk.¹² Később Görgei Artúr tábornok seregéhez csatlakozott, és mint a tábornok feltétlen híve, Világosnál tette le a fegyvert. Aradon a hadbíróság és a sorozóbizottság is elbocsátotta, végül halála előtt birtokán gazdálkodott.¹³

¹⁰ Varsányi Péter István: Szerbek és magyarok között a Tisza mentén. Csernovics Péter politikai pályája. Békéscsaba – Szeged, 1988. 97.

¹¹ Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja. Szerk.: Pálmány Béla. Budapest, 2002. 968–971.

¹² Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése. 1848 – 1849. S.a.r.: Hermann Róbert. Budapest, 2001. 360.

¹³ Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 2000. 723.

1848. július 13-án Mészáros Lázár hadügyminiszter több megyét felszólított, hogy egész nemzetőrségükkel vonuljanak a Délvidékre. A felszólítás háttérében az állhatott, hogy az augusztus közepére tervezett támadáshoz nem állt rendelkezésre elegendő erő. A nemzetőrség egészének táborba szállása ugyan nem valósult meg, viszont a Nógrád megyei nemzetőröknek Ókanizsára kellett vonulniuk.¹⁴

1848. július 14-én a magyar kormányhoz hű katonaság, Philipp Bechtold altábornagy parancsnoksága alatt, első ízben tett kísérletet a szenttamási szerb tábor elfoglalására. A tervezett támadásról a védők már napokkal előbb tudomást szereztek. Szenttamás a Ferenc csatorna partján, a Krivaja patak ölelésében fekszik, amely Turjánál egyesül a csatorna vizével. A természeti akadályok miatt a községet csak Óverbász felől, egy kb. egy kilométer széles területen lehetett megközelíteni. Ezt a területet kiugró szögben bástyázott mellvédeket és mély árokkal zárták el a felkelő szerbek. Az északkeleti oldalt szintén sáncokkal zárták el („Srobobran”). A Turia felé vezető dűlőút mellet szintén emeltek egy kisebb védművet.¹⁵

A szerbeknek bőven volt idejük Szenttamásra vezényelni a szükséges erőket. A támadást nem hangolták össze megfelelően, s Bechtoldnak a terepviszonyokról sem lehetett sok fogalma, hiszen csak a támadás alatt kerestetett egy átkelésre alkalmas pontot a Krivaján, amit viszonyt nem találtak meg, így a főparancsnok elrendelte a visszavonulást. A három órán át tartó ágyúzásban a magyarok 6 halottat és 12 sebesültet, a szerbek 1 sebesültet vesztek. A szerb győzelem bátorítóan hatott a délvidéki felkelőkre öntudatára.¹⁶

A sikertelen támadásban – tartalékként – az ókanizsai nemzetőrök is kivették a részüket. Miloš Dimitrijević emlékirataiban így emlékezett meg az eseményekről: 1848. július 14-én hajnalban dobok pergése ébresztett mély álmunkból: parancsot kaptunk, hogy induljunk Szenttamás alá.

A nemzetőrök vidáman indultak hadba; háromórai gyaloglás után parancs érkezett, hogy a nemzetőrök a csatorna jobb oldalán, Szenttamástól 6-8 kilométerre álljanak meg, és mint tartalék várjanak a további parancsra... a csatorna partján községek szerint felállított nemzetőrszázadok, miközben a parancsot várták, hogy vonuljanak közelebb Szenttamáshoz, egyszerre csak váratlan, közeli puskatűz alá kerültek, s a golyók a fejük felett süvítettek el. Ettől annyira megijedtek, hogy mindannyian a földre vetették magukat... mivel a lövöldözés a földön fekvő erősebben hallatszott, a megfélemlített tömeg attól való félelmében, hogy az feléje közelít; talpra ugrott,

¹⁴ Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség megszervezése 1848 nyarán. Budapest, 1973. 147–151, 197.

¹⁵ Hermann Róbert: Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái. Budapest, 2004. 208–209.

¹⁶ Olchváry Ödön: A magyar függetlenségi harc 1848–1849-ben a Délvidéken. Budapest, d. n. 28–34.

eldobta kaszáit és kiáltozva – 'Jönnék a rácok!' – tömegbe verődve elfutott és meg sem állt Verbászig, illetve Ókérig.¹⁷

Július 23-án Ókanizsán és Martonoson lefegyverezték a szerb lakosságot, miután azok vonakodtak a lázadó szerb alakulatok ellen vonulni. A moholi szerbek 400 fegyverest küldtek a szenttamási táborba, amit a magyarok az otthon maradtakon bosszultak meg.¹⁸ Miloš Dimitrijević feljegyzései szerint: „Ugyanez történt kisebb mértékben, de kegyetlenebb módon Ókanizsán, ahol a részeg nemzetőrök, még hozzá gazdák, éjszaka a szerb végben a nemest kihúzták az ágyból és megölték. Szerb vért látván még több áldozatra fáj a foguk, erőszakkal benyomultak még néhány szerb házba, és ahol a gazdát otthon érték, kegyelem nélkül megölték. A nemzetőrök vezetője az a Kakas [nevű] gazda volt, akit személyesen mint becsületes és békés embert ismertem, de ő is részegen, a gyűlölettől és bosszúvágytól elvakultan végrehajtotta ezt a bűntényt.”¹⁹

A magyarországi társadalmi és nemzeti nyugtalanság elfojtása érdekében a kormány teljhatalmú képviselőket, ú. n. kormánybiztosokat küldött az ország meghatározott területeire. Szentkirályi Móric királyi biztosi tevékenysége alatt Ókanizsán egy rögtönítélő bíróság elrendelte hat moholi ember felakasztását, mert a fiaikat elküldték Szenttamásra, a felkelőkhöz. Szentkirályi meglepődött és feloszlatta a bíróságot, s arra sem volt hajlandó, hogy napidíjaikat kifizettesse. A szerbek később, a szabadságharc leverését követően, mint barátjukat fogadták Szentkirályit és segítették szökését Belgrádba.²⁰ Augusztus 26-án Szentkirályi Móricot Beöthy Ödön, Bihar megyei főispán váltotta a bácskai kormánybiztosság élén. Szeptember 3-án Szemere Bertalan belügyminiszter már arról tájékoztatta Beöthyt, hogy a kormány teljes hatalmú országos biztossá nevezte ki.²¹

Miloš Dimitrijević jószívű emberként jellemezte. Szintén Dimitrijević tett említést két ókanizsai szerbről, akiket halálra ítélték. Petar Međanski birtokos, amikor megkezdődött a polgári átalakulás, egy pohár bor mellett arról beszélt, hogy nem tetszik neki ez a szabadság és a jobbágy nem lehet egyenlő a nemessel. Ezért a városháza pincéjébe zárták, ahol felgyújtotta maga alatt a szalmát. Ezután Verbászra hurcolták, ahol, mint gyújtogatót felakasztották. Lázításért végezték ki Milutin Tatić

¹⁷ Dobos János: Magyarkanizsa 1848 – 1849-ben Miloš Dimitrijević emlékiratában. Bácsország 4. (1998/2.) 11.

¹⁸ Mojzes Antal: Az 1848 – 1849-es magyar forradalom és szabadságharc eseményei a délvidéki településeken. Szabadka, 2014. 92.

¹⁹ Dobos János: Magyarkanizsa 1848 – 1849-ben Miloš Dimitrijević emlékiratában. Bácsország 4. (1998/2.) 11.

²⁰ Magyarkanizsa 1848–49-ben. Forrásválogatás. S.a.r.: Pejín Attila. Zenta, 1999. 44.

²¹ Hermann Róbert: A kormánybiztosi rendszer 1848 – 1849-ben. In: Studia Miskolcensis 3. Történelmi tanulmányok. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve. Miskolc, 1999. <http://mek.oszk.hu/02000/02097/html/hermann.htm> (letöltés: 2016. szeptember 8. 10h 46.).

földművest, aki, mint kiszolgált katona, Szenttamás első ostrománál arról beszélt a nemzetőröknek, hogy nem tudják, mi a háború és jobb lenne, ha otthon művelnék a földjüket.²² Szintén felakasztottak Verbászon egy 50 éves kuriális nembest, a zentai Arsa Dadrljicát, aki táblabíró volt. A tanyáján jól működő gazdasága volt, politikailag viszont konzervatív nézeteket vallott és állítólag a szenttamási felkelőknek küldött élelmet.²³

Magyarkanizsa (Ókanizsa) mezőváros közönsége 1848. október 29-én azzal a kérelemmel fordult Beöthy Ödön teljhatalmú országos biztoshoz, hogy Magyarkanizsa mezővárost ruházzék fel rendezett tanáccsal. A kérelem indoklása szerint a régi, „salakjától meg nem tisztított, penészes rendszerünk” nem képes megfelelni a közigazgatással szemben támasztott új követelményeknek. Másodszor a kérelmezők hosszasan bizonygatják, hogy képesek anyagilag finanszírozni egy rendezett tanácsú várost. Bevételeik között megemlítik a királyi kisebb haszonvételeket, a város földjét, amely évente több mint 3000 pengőforintot jövedelmezett, egy évi 1000 ft-ot jövedelmező, nagy kiterjedésű szigetet, az ármentesítés során keletkező réteket, amelyet legalább évi 5-6000 ft-ot jövedelmeznek, a közlakosoknál lévő 12000 ft-nyi kamatozó tőkét, 2000 ft-ot, amit a Tisza-szabályozási Társulatnak kölcsönöztek, továbbá a községet illető 20000 ft-nyi adófölösleget. Végül ismét egy politikai érveléssel hozakodtak elő:

„Úgy hisszük érdemesek is vagyunk a rendezésre; mert községünk mindenkor mulaszthatlan polgári kötelességének tartotta a vész fenyegette haza oltárára annyit tenni, mennyit tehetsége megengedé. Ugyanis legközelebb 60 egyént tökéletesen felszerelve Fackh dandárparancsnok úr²⁴ egy évi szabad rendelkezése alá bocsátott, kik is a legközelebbi óbécsei csatában ’s dicső diadalban tetteleg részt vőnek; és ami legfőbb, községünknek az újoncok kiállítása ügyében tanúsított buzgalma ’s lelkesülése – vállalkozván t. i. a 19 és 20 évesek mind, és a helyettesítés meg nem engedtetvén, a tábor bizottmány²⁵ vegyes osztályának 536. számú határozata által közörömmel fogadtatott ’s méltányoltatott.”²⁶

A Zentára és Magyarkanizsára kiküldött megyei bizottmány, amely november 10-én vizsgálódott Ókanizsán, kedvező jelentést tett a kérelemről, így Batthyány Kázmér gróf országos teljhatalmú biztos elrendelte – utólagos jóváhagyás reményé-

²² Dobos János: Magyarkanizsa 1848–1849-ben Miloš Dimitrijević emlékiratában. Bács-ország 4. (1998/2.) 12.

²³ Magyarkanizsa 1848–49-ben. Forrásválogatás. S.a.r.: Pejín Attila. Zenta, 1999. 43–44.

²⁴ Fackh József (1779 – 1856) cs. kir. őrnagy 1848. augusztus 6-tól az óbécsei táborba vezényelt nemzetőrség parancsnoka volt. Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 2000. 156.

²⁵ A Zomborban működő tábori bizottmányról van szó, amelynek elnöke Knézy Antal alispán volt. (Z. P.)

²⁶ Magyarkanizsa 1848–49-ben. Forrásválogatás. S.a.r.: Pejín Attila. Zenta 1999. 9–11.

ben – a városi tisztviselők megválasztását. December 13-án Magyarkanizsa nem csak ezen intézkedések jóváhagyását kérte, hanem azt is, hogy városuk pecsétjében a kétfejű sas helyett az ország címere álljon, illetve, hogy községük neve állandóan Magyarkanizsa (és ne Ókanizsa) legyen. Kérésük meghallgatásra talált és az Országos Honvédelmi Bizottmány december 27-én értesítette Bács vármegyéet, miszerint: „említett mezőváros az első bírósági hatóság gyakorlatára itt is képesnek találtatott, és azzal az 1848. XXIV-ik t. c. szerint felruháztatik.” Magyarkanizsa ezzel elnyerte a városi rangot.²⁷

A hazafias lelkesedésnek némileg ellentmond, hogy amikor négy szabadkai nemzetőr az ókanizsai révnél „a dereglyéből történt kifordulásukkor” a vízbe ejtett három lövész fegyvert, akkor a becsületes megtalálók olyan magas összeget követeltek, hogy azon kis híján új fegyvereket lehetett volna venni. A fenyegető katonai helyzetben, 1848. december 31-én, Bács–Bodrog megye tábori bizottmánya elrendelte a Zentán és Ókanizsán található tábori élelmi készletek Szabadkára szállítását, ami a helybeli hatóságok közreműködését is igényelte.²⁸

A főhadszíntéren beállt válságos katonai helyzet miatt az 1849. január 2-án, Pesten tartott haditanács a Tisza középső folyásánál rendelte el az összes hadierő egyesítését, hogy megfelelő erővel lehessen felvenni a harcot a cs. kir. főssereggel. Vetter Antal tábornok visszaemlékezései szerint 1849. január 6-án született meg a parancs, amely elrendelte a Bácska és a Bánság teljes kiürítését.²⁹ Amint a magyar hadsereg kivonult a Bácskából, a szerbek Szenttamásból kiindulva, három oszlopban támadásba lendültek. Az egyik hadoszlop második kísérlete során elfoglalta Kulát, a másik Topolya ellen indult és végül kisebb nehézségek után elfoglalta Hegyest és Feketehegyet, a harmadik a Tisza jobb partján nyomult előre Damjan Davidovac vezetésével és egymás után elfoglalta Óbecsét, Moholt Adát, majd Zentát. Utóbbi városban február 1-jén³⁰ szörnyű mészárlást hajtottak végre a helybeli magyarok között. Három nap elteltével a szerb erők megindultak Magyarkanizsa ellen. A bekövetkezett események hatására a magyar lakosság többsége 1849 februárjának elején, Törökkanizsa elestét követően, elmenekült Magyarkanizsáról, számosan Szabadkán, illetve Szegeden húzták meg magukat.³¹

²⁷ Magyarkanizsa 1848–49-ben. Forrásválogatás. S.a.r.: Pejin Attila. Zenta 1999. 11–23; Zenta és Magyarkanizsa várossá nyilvánítása párhuzamosan folyt, Zentán november utolsó hetében választották meg az új elöljáróságot. Zenta monográfiája I. Főszerk.: Szloboda János. Zenta, 2007². 320.

²⁸ Magyarkanizsa 1848–49-ben. Forrásválogatás. S.a.r.: Pejin Attila. Zenta 1999. 27–28.

²⁹ Barta István: Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros kiürítése. Hadtörténelmi Közlemények (Új foljam) 2/2. (1955) 66–100.

³⁰ Jovan Đorđević szerint január 20-án, természetesen ő nem a Gergely naptárt használta. Magyarkanizsa 1848–49-ben. Forrásválogatás. S.a.r.: Pejin Attila. Zenta, 1999. 51.

³¹ Olchváry Ödön: A magyar függetlenségi harc 1848–1849-ben a Délvidéken. Budapest, d. n. 139.

Magyarkanizsa elését megelőzően ismét romlott a helybeli nemzetőrség fegyelme, legalábbis arra lehet következtetni Szárich Mór nemzetőr őrnagy testvérének írt leveléből: „Február 2-kán³² Kanyizsán Tar nevű nemzetőrségi őrnagyot ismét a magyarok maguk meggyilkolták, mivel a felbőszült népnek, kik minden kaputos embert kiirtani akartak nem akart puskaport kiszolgáltatni.”³³ Hunkár Antal kormánybiztos is panaszkodott 1849. február 1-jén kelt jelentésében a Bács megyében tapasztalható anarchiára: „Zentán megölte a kalocsai nép Demtsa őrnagyot³⁴ ... a szegedi lovas nemzetőrök Kanizsán Tar őrnagyot.”³⁵ Zenta elfoglalása után a szerb csapatok követeket küldtek Ókanizsára, és felszólították a várost, hogy adják meg magukat, január 29-én pedig már megindultak a város ellen.³⁶

A menekültek között sokan elveszítették megélhetési forrásukat. Katonszky György plébános így jellemezte Horváth Mihálynak írt, 1849. július 12-én kelt levelében helyzetüket: „Végső ínségre jutánk ugyan majd mindnyájan, de kiváltképpen a mesteremberek, a mindennapi kenyérkereső mesterséghez való eszközöktől megfosztva lévén, a városbúl, rémisztő vad rác csoporttúl, hirtelen az ide tódulván, túlsó Törökkanizsáról, innen Ókanizsáról kiszaladni kén[y]szerítettünk, akik élni akartunk. De jaj vala annak, akinek sem lova, sem kocsija, sem vonyó marhája nem volt. Ó hová mehetett az ilyen és mit vihetett el vagyonábúl?

A Nép kéntelenített futni ki a városbúl Horgasról ide Ókanizsára jött vitéz honvédi seregtől (e nap reggeli üdőben) fedeztetvén, védelmeztetvén. Borzasztó vala leírni, a temérdek futó Népet, ki gyalog, ki kocsin, ki hogy mehetett, vagyonától megfosztva lévén, mentek Horgasra, Szegedre, Dorrkovára szállásokra, s még tovább ki merre, hová mehetett, juthatott!”³⁷

A menekültek között volt az ókanizsai születésű Sándor József (1817-1873) topolyai római katolikus lelkész is, aki a szabadságharc leverését követően így foglalta össze e napok eseményeit: „A bácskai és a bánátusi rácoktól rettentve, Topolyáról plébánosom haláláig kínzása és társam meggyilkoltatása előtt pár nappal Kanizsára menekülvén; itt is csak néhány napokat lehe töltenem atyám házá nál, honnan is

³² A dátum valószínűleg téves. (Z. P.)

³³ Magyarkanizsa 1848–49-ben. Forrásválogatás. S.a.r.: Pejín Attila. Zenta 1999. 28.

³⁴ Demtsát a kalocsai nemzetőrök gyilkolták meg 1849. január 18-án délután 15 h-kor. Másnap a kalocsai alakulat távozott Zentáról. Magyarkanizsa 1848–49-ben. Forrásválogatás. S.a.r.: Pejín Attila. Zenta, 1999. 51. Demcsa meggyilkolásának részletei: Zenta 1848–49-ben. S.a.r.: Pejín Attila. Zenta, 1999. 16-18; illetve Zenta monográfiája I. Főszerk.: Szloboda János. Zenta, 2007². 321.

³⁵ Thim József: A magyarországi 1848 – 49-iki szerb fölkelés története. III. k. Budapest, 1935. 406.

³⁶ Magyarkanizsa 1848–49-ben. Forrásválogatás. S.a.r.: Pejín Attila. Zenta, 1999. 52.

³⁷ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL) I. (Kalocsai Érseki levéltár) 1. b. (Kalocsai Érseki Hivatal Feudális kori iratok). B. (Plébániai iratok. Vegyes iratok) Magyarkanizsa 1849:810 melléklete sz. n.

csak életünk mentve Szegedre menekülhettem; hol egész 28-ik februáriusig valódi és szívreható szegénységbe[n] élvén, atyámról, jövődómról és eltarthatásunkról való aggodalmam kénytetett azon lépésre, hogy elmenvén a hadfogadóhoz magamat jelenteném. De érezvén a katonai pályára magam alkalmatlan voltát; Debrecenbe utazván, 28-ik feb[r]. rövid tartalmú folyamodványom következtébe tábori lelkészül ki-neveződtem hatodik márciusba[n].”³⁸

Közben a szerbek között is nézeteltérések voltak, Trifković eltávozott és a sajkkás kerületből érkezett harcosok is elvonultak, akiknek a helyére Óbecséről és Adárról érkeztek önkéntesek. Ebben az időszakban a magyarok állandóan nyugtalanították az ellenséget.³⁹ 1849. február 13-án Hadik Gusztáv ezredes csapatai kiszorították Szőregről a szerb–császári haderőt. Hiába szólította föl Kuzman Todorović cs. kir. vezérőrnagy az elmenekült magyar lakosságot a visszatérésre, felhívása süket fülekre talált.⁴⁰ A szegedi IV. magyar hadtest védvonalával szemben a szerbek által ellenőrzött terület északi vonala a Baja – Bajmok – Ókanizsa vonalon húzódott. Következő lépésben Szabadka elfoglalására tettek kísérletet, de ez a vállalkozás március 5-én a kaponyiai ütközetben kudarcba fulladt. A IV. hadtest parancsnokságát átvevő Perczel Mór vezérőrnagy 1849. március 22-23-án ellentámadást indított, aminek keretében Cintula őrnagy 22-én Horgosról kiindulva, minden nagyobb ellenállás nélkül kiszorította Ókanizsáról Törökkanizsára a szerbeket. Másnap a honvédek megkezdték Zenta ostromát is. Most a szerbeknek kellett menekülni.⁴¹

A szerbek, mielőtt a magyar csapatok visszafoglalták volna Ókanizsát elsáncolták a települést, miközben főként a szabadkai nemzetőrök nyugtalanították őket. Teljesen meglepődtek, amikor Kuzman Todorović cs. kir. tábornok 1849. március 26-án kiadta a parancsot, hogy egységei a délelőtt folyamán ürítsék ki Ókanizsát, és a Tiszán átkelve vonuljanak Törökkanizsára. A sorkatonaság elvonulása után először az asszonyok, gyerekek és öregek menekültek a réti töltésen át a folyó túlsópartjára. Miloš Dimitrijević szemtanúja volt a szerbek menekülésének:

„Ebben a hatalmas bajban az isteni gondviselés segített csupán rajtunk, mert ha az ellenségkorábban észreveszi a sorkatonaság visszavonulását a Tisza jobb oldaláról a balra, a rétben elébünk vágott volna és mindannyiunkat elfogott volna hatalmas hadseregével.

Arról viszont, hogy az ellenségnek szándékában állt a menekülés útját elvágni, az a körülmény is tanúskodik, hogy nem támadta meg az általunk elhagyni kényszerült

³⁸ KFL I. 1. c. Perszonális iratok. Sándor József perszonáliái. 1852:75.

³⁹ Magyarkanizsa 1848–49-ben. Forrásválogatás. S.a.r.: Pejín Attila. Zenta, 1999. 53.

⁴⁰ Thim József: A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. III. k. Budapest, 1935. 484.

⁴¹ Olchváry Ödön: A magyar függetlenségi harc 1848 – 1849-ben a Délvidéken. Budapest, d. n. 154–157.

sáncokat, hanem leereszkedett a rétbe, hogy elfoglalja a töltést és megszakítsa a kapcsolatot a két Tiszán fekvő helység között.

Ezt a szándékot a kikindai önkéntesek hiúsították meg, akik a nemzetőr gyalogosokat nem csak bevárták, hanem vissza is verték, még hozzá annyira, hogy szerte futottak, amire még üldözőbe vették és megkergették őket.

Ez azonban súlyos hiba volt, tragikus következményekkel, mert amikor az ellenség észrevette, hogy a mieink sorai felbomlottak, akkor lovas nemzetőröket küldött ki, amelyek addig a völgyben elrejtve voltak hogy a kikindaiakat bekerítsék és hátba támadják; ezek ezt gyorsan végrehajtották és elérték a töltést.

A meglepett kikindaiak bátran harcoltak kisebb-nagyobb csoportokban, de nem tudtak összecsoportosulni, hogy ily módon Törökkanizsa felé visszavonuljanak.

Amint a bácskai önkéntesek megtudták a rétben történeteket, gyorsan a kikindaiak segítségére siettek. Ahogy bennünket, lovasokat észrevettek, abbahagyták a kikindaiak üldözését és visszavonultak...

A bácskai önkéntesek a Tisza jobb oldalán maradtak mindaddig, míg a menekülők valamennyien át nem keltek a hídon. Az ellenség nem zavarta az átkelést, mert eltakart bennünket a magas töltés. Így nem láthatta, hogy mennyien vagyunk. Mi keltünk át utolsókként, ezután a sajkasok mindjárt szétszedték a hidat.

Éjszaka volt, amikor a törökkanizsai oldalon egy magas dombra másztam fel. Innen láttam meg, hogy ég egész Ókanizsa.”⁴²

A város pusztulásának időpontja 1849. március 26, ezt a tényt több forrásunk is megerősíti. A felelősség kérdése már nem egyértelmű, a szerb források többnyire a magyarokat, a magyarok viszont a szerbeket teszik felelőssé a tűzvészért. Kákonyi Alajos római katolikus káplán április 8-án kelt jelentésében is megerősíti a pusztulás időpontját: „Minthogy Kanizsa városa, hol a vésznapokig káplányi minőségemben működtem, ez év március hó 26-án felpörköltetvén, minthogy a városból az elevei kiköltözés tilos volt, és a népmozdulat napján, rögtön bármily áron kocsit nem kaphattam, mintegy 200 ft-ot váltóban érő házi bútorom porrá égett.”⁴³

Ami a felelősség kérdését illeti, valószínűleg igaza van az öreg katolikus plébánosnak, aki szerint a város megrohanása során mindkét szembenálló fél felgyújtotta a házakat. Katonszky György Batthyány Kázmér gróf számára így foglalta össze az ostrom eseményeit: „És így a szép mezőváros Ókanizsa, a Tisza folyó nagy vize mellett, magos helyen fekvő, a vitézlő honvédektől felgyújtatott, amidőn abból, a dühös vad rációkat, kik a városban már magokat megerősítették, és ezek az elfoglalt házakból és a kilukasztott fal és fa kerítésekből fegyverrel lödöztek vitéz honvédeinkre, kik azokra ostrommal berohantak. Sok helyeken a várost meggyújtották. Vitézeink,

⁴² Dobos János: Magyarkanizsa 1848–1849-ben Miloš Dimitrijević emlékiratában. Bácsország 4. (1998/2.) 13–14; vö: Magyarkanizsa 1848–49-ben. Forrásválogatás. S.a.r.: Pejčin Attila. Zenta, 1999. 46–48.

⁴³ KFL I.1. c. Kákonyi Alajos perszonáliái 1849:372.

de már azelőtt is az ellenséges rácok, több házakat meggyújtottak. És ekképpen a szép mezőváros, Ókanizsa, március 27-én [helyesen 26-án – Z. P.] 1849. évben délután öt óra tájban égni kezdett, és az egész éjjel égett, a nagy dühöngő szél terjesztette a tüzet. A katolikusok részéről egy szép magos torony, szép nagy templom tetejével együtt megégett. A toronyi szép hangú harangok mind elolvadtak. Az egész templom belső része még eddig megmaradt, kivéven azt, amit a rablók elrablottak, öszvetörtek.⁴⁴

Amikor az idős pap Batthyány Kázmér kormánybiztos parancsára először tért vissza a városba április 19-én, még szállást sem talált magának: „Én megtekintettem a várost – írta –, sehol sem találtam magamnak lakhelyet, minden házak meg valának égve, 40 ház vagy úgy gondolom mindössze 50 imit[t]-amot[t] megmaradtak, de ezek is belőlről öszve voltak törve, sem ablak, sem ajtó rajtuk.”⁴⁵ Április 25-i látogatása alkalmával tekintette meg a katolikus templomot és a plébániát: „A mozgó csapatok április 13–14–15-én a templomba[n] háltak, sok szép jószágot öszve rontottak, törtek, az orgonának tetemes részit széjjelszórták, elvitték, fújóival együtt hasznavehetetlenné tették. A plébániai ház egészen megégett, de előbb kiraboltattott. Az iskola háza teteje megmaradt, de azután feljebb említett napokon, a mozgó csapatok lovai egynehány éjszaka az iskolai szobákban voltak. A szobák tele [vannak] ganéval, bűdösek.”⁴⁶

Szintén az idős paptól tudjuk, hogy a város vezetése le akart mondani, de a kormánybiztos nem fogadta el lemondásukat: „Az ókanizsai tanácsbéli urak le akartak mondani hivatalyukról Szabadkán Gróf Batthyány Vezér Főispány és Országos Teljhatalmú Biztos Úr előtt! Lemondásokat el nem fogadhatta e bajos környülményben, sőt ezeket ez a Nagy Úr, hivatalyokban megerősítette, és meghagyta keményen nékiek, hogy a jó rendet helyreállítsák, és a gonosz embereket annak rendje szerint Szabadkára küldjék büntetés végett.”⁴⁷

Bona Gábor kutatásai bepillantást engednek a szabadságharc néhány magyarkanizsai illetőségű tisztjének életébe is. Mihály Vince 1817-ben született Ókanizsán. A szabadságharcban a vadászok között szolgált, 1849. június 30-án nevezték ki hadnagynak a 128. honvédszászlóaljba. A szabadságharcot követően büntetésül besorozták a 39. sorgealozredbe, ahonnan 1857-ben szabadságolták, majd 1859-ben leszerelték.⁴⁸ Kafka Gyula későbbi takarékpénztári igazgató főtisztként szolgált a 120.

⁴⁴ KFL I.1. b. Magyarkanizsa 1.B. 1849:430 melléklete. Másolat!

⁴⁵ KFL I.1.b. Magyarkanizsa 1.B 1849:430.

⁴⁶ KFL I.1.b. Magyarkanizsa 1.B 1849:430.

⁴⁷ KFL I.1.b. Magyarkanizsa 1.B 1849:430.

⁴⁸ Bona Gábor: Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban. (Második kötet: H – Q). Budapest, 1998. 489.

honvéd zászlóaljban.⁴⁹ Vecsey Lajos szintén Ókanizsán született 1824-ben. 1848. november 17-től hadnagy, 1849. január 23-tól főhadnagy, április 1-jétől pedig százados volt az 50. honvédzászlóaljban. Alakulatával a drávai hadtestben, a tartalék hadosztályban, végül pedig az erdélyi seregben szolgált. A kiegyezés után Bács megye főszámvevője volt és mérnökként is dolgozott. 1876-tól 1885. december 19-én bekövetkezett haláláig a budapesti honvéd menházban élt.⁵⁰

A honvéd tábori lelkészek között szolgált Sándor József (Magyarkanizsa, 1817. január 26 – Dautova, 1873. augusztus 15.). Tanulmányait követően 1840. augusztus 17-én szentelték katolikus pappá. Temerini káplánként a helyiek hírbe hozták egy törvénytelen gyermek születése miatt, Moholon pedig súlyos összetűzésbe keveredett plébánosával, Gerzsány Mártonnal. A falu itt is tudni vélte, hogy egy Gondos Róza nevű leányzó gyermekének a káplán az apja. Hírlapokat olvasott és szenvedélyes kártyás is volt, akit a szentszék 1845. szeptember 30-án e miatt meg is intett. Ennek ellenére 1847. október 6-án ismét kártyaadósságba keveredett, s Haller László bátyai birtokosnak csak 1848. május 5-én fizette ki adósságát.⁵¹

Mindezen egyházfegyelmi vádak ellenére a Sándorról készült jellemzések hemzsegnek az elismerő kifejezésektől. Hoross Mihály bátyi plébános például 1846-ban így jellemezte beosztottját: rendesen misézik, jó szónak, híveit mindig meggyóntatja, jól bánik a betegekkel, öltözete egyházas, kevés időt tölt a paplakon kívül, a hívekkel becsületesen, a nőkkel vigyázva társalkodik.⁵² 1849 telén, plébánosa és káplán társa meggyilkolása előtt, Topolyáról Ókanizsára, Szegedre, végül Debrecenbe menekült. 1849. február 28-án beállt az 1. honvéd vadászezredbe, majd március 6-án tábori lelkésszé nevezték ki. A magas, hosszúkarcsú, kék szemű és gesztenyebarna hajú Sándor József népszerű lehetett ezredében, hiszen a katonák a húsvéti gyónást „mély áhítattal és készséggel” végezték el nála.⁵³ A szabadságharc leverését követően segédlelkész volt Fajszon, Bezdánban, Jánoshalmán. 1858-1861-ig plébános-helyettesként szolgált Kucorán. Gyenge egészségi állapota miatt 1861-1863-ig nyugalmazott plébános-helyettes volt Ókanizsán. Gyógyulása érdekében fürdőkúrákat vett, amelyek költségeit egyházmegyéje fedezte. 1863-tól újra alkalmazták: segédlelkész volt Martonoson, majd 1865-től haláláig Dautován.⁵⁴

⁴⁹ Bona Gábor: Hadnagysok és főhadnagysok az 1848/49. évi szabadságharcban. (Második kötet: H – Q). Budapest, 1998. 154. o.

⁵⁰ Bona Gábor: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. II. k. Budapest, 2009. 517.

⁵¹ KÉL I. 1. c. Perszonális iratok. Sándor József 1845:1712, 2317; 1846:226, 429, 525, 1848:634.

⁵² Informatio de D. Iosepho Sándor, cooperatore ecclesiae batyensis... KÉL I. 1. c. Perszonális iratok. Sándor József.

⁵³ KÉL I. 1. c. Perszonális iratok. Sándor József 1850:1037.

⁵⁴ Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben. Budapest, 1999. 152.

1849. augusztus 3-án Georg Ramberg cs. kir. altábornagy csapatai Julius Jakob von Haynau cs. kir. tábornokparancsára megkezdték a hídverést a Tiszán Magyararkanizsánál és Martonosnál, noha az előbbi helyszínen az ellenséges tűz miatt végül nem jártak sikerrel. 11 óra körül ágyúharc bontakozott ki a Tisza két partján állomásozó ellenséges tüzérség között. Ramberg jelentése szerint: „11 óra körül tüzérségi összecsapás vette kezdetét, amely körülbelül 2 órán át tartott. Ebben részünkről 4 löveg vett részt, amelyek a helység [Ókanizsa] keleti végén a Tiszával szemközt voltak felállítva; és az ellenség 6 lövege, amelyek a folyó túloldalán, felénk [irányozva] helyezkedtek el. Veszteségünk 3 sebesült, akik közül egy tüzérségi tizedest a mellkasán egy ágyúgolyó halálosan megsebesített. Az ellenségnél szintén több sebesültet veszített, egy lőszeres kocsit egy gránáttal a levegőbe röpítettünk. Több honvédet elfogtunk, akiket Martonosnál átszállítottak a folyó ezen oldalára”⁵⁵

Ramberg végül augusztus 5-én 13 óra körül jelentette, hogy sikerült kierőszakolniuk az átkelést, egy órán belül készen lesznek Ókanizsa és Martonos között épülő híddal. 3 gyalogos zászlóaljuk és egy röppentyűs ütegük már ladikokon átkelt a Tiszán – jelentette a hadsereg főparancsnokságnak.⁵⁶ Guyon Richárd honvéd tábornok IV. hadteste így Szőregre vonult vissza. Ókanizsán ezzel véget ért az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc időszaka. 1860-ban Popovits György főjegyző így foglalta össze a város veszteségeit: „Az 1848-as év súlyosan érintette a mezővárost, amelyet a forradalmi felfordulás hatására a lakosság teljesen kiürített és a lángoknak kiszolgáltatott. Az 1311 házból a melléképületekkel együtt 1206 leégett, és csak 105 házat kíméltek meg a lángok, de azoknak is elhordták ablakait, ajtóit, kerítését stb.”⁵⁷ Szintén ezeket az adatokat vette át Appel Ede 1886-ban megjelent kismonográfiájában is.⁵⁸

A szabadságharc utóéletéhez tartozik, hogy a kiegyezést (1867) követően Kossuth Lajost az ókanizsai kerület választói is országgyűlési képviselőjüké választották, annak ellenére, hogy a száműzött politikus előzőleg már kinyilvánította, nem fogadja el a mandátumot. Kossuth szerint „a rémuralom hosszas elnyomása által kifárasztott” nemzet visszalépett az egykor általa javasolt elvektől. A közös ügyek szerinte tarthatatlanok. Ezek megakasztották az ország költségvetésének elfogadását, szövetség helyett viszályt hoztak a birodalom népei között, „a magyarnak pedig az az át-

⁵⁵ Magyararkanizsa 1848–49-ben. Forrásválogatás. S.a.r.: Pejín Attila. Zenta 1999. 30–31, 33–35.

⁵⁶ Magyararkanizsa 1848–49-ben. Forrásválogatás. S.a.r.: Pejín Attila. Zenta 1999. 36–37.

⁵⁷ Dobos János: Magyararkanizsa 1848 – 1849-ben Miloš Dimitrijević emlékiratában. Bácsország 4. (1998/2.) 8.

⁵⁸ Appel Ede: Ókanizsa nagyközség történelmi, helyrajzi, gazdasági, népismei és statisztikai ismertetése. Szabadka, 1886. 40. Mojzes Antal szerint 1313 ház közül 1171 égett el és csak 142 maradt épségben. Mojzes Antal: Az 1848 – 1849-es magyar forradalom és szabadságharc eseményei a délvidéki településeken. Szabadka, 2014. 94–95.

kozott szerencse jut, hogy ötet fogják alkalmazni hajcsárnak a birodalom szertefutó tagjainak kerítésére”. Az Amerikai Egyesült Államok bebizonyította, hogy a demokratikus elveken nyugvó köztársasági szervezet „a rend, a civilizáció, a szellemi emelkedés ’s az anyagi jólét minden igényeinek dicsőségesen megfelel”. Kossuth magát, mint Magyarország függetlenségének zálogát tételizte, akire – ismerve az itáliai eseményeket – még szüksége lesz a nemzetnek. Ezt többször, határozottan választói lelkére kötötte: „Ha egyedül maradnék is szemben egy egész élő nemzedékkel, én soha nem szűnök meg egy eleven tiltakozás gyanánt állani nemzetem ’s világ előtt, minden ellen, ami Hazánk állami függetlenségének elidegeníthetetlen jogával szemben áll.”⁵⁹ Így természetesen az ókanizsai mandátumot sem fogadta el.

⁵⁹ Magyarkanizsa 1848–49-ben. Forrásválogatás. S.a.r.: Pejin Attila. Zenta 1999. 57-66.

Magyarkanizsa during the Hungarian Revolution and War of Independence of
1848–1849

Magyarkanizsa is a market-town situated alongside the Tisza River lying south of the city of Szeged. The people living there, most of them Hungarians and a Serb minority, were pleased to hear the news of the Revolution. After the Serb uprising in the Délvidék the good relationship between Hungarians and Serbs came to an end by June 1848. Magyarkanizsa delegated István Zákó to the first Representative Parliament. At the end of 1848 Kanizsa was given the state of a borough. However, in the following year, first the Hungarians and then the Serbs were forced to escape from the town. On 26 August 1849 the whole settlement burnt down when the Hungarian army recaptured it. Imperial and Royal Lieutenant General Georg Ramberg could retake only the burnt ruins of the town on 5 Augustus 1849. As for the data given by György Popovics town-clerk “1206 buildings burnt down out of the 1331 houses and outhouses, and the remaining 105 houses, which the flames did not reach, were deprived of their windows, doors and fences.”

SZÖVETSÉGESBŐL ELLENSÉG. OLASZOK ÉS OLASZORSZÁG KARIKATÚRÁKON

Kiválasztott forrástípusunk, az élclapi karikatúra a korszak népszerű műfaja volt, s a jelen elemzés tárgyát képező Borsszem Jankó egy nagy múltú, már 1868 óta az olvasókat megnevettetni, szórakoztatni kívánó élclap, melynek szereplői az első világháború időszakára már jól ismert figurákká váltak. Képei és szövegei olvasók ezreit gondolkodtathatták el, amire utalnak a következő köszöntő sorok az első világháború alatt megjelent kétezer-ötszázadik jubileumi számában: „Borsszem Jankó, úgy ismertette az eseményeket és a bennük szereplőket, hogy az mindennél jobban bevésődött a köztudatba.”¹ Azt, hogy miért egy élclap gúnyrajzait választottuk analízisünk forrásául, magyarázhatják az ugyanitt napvilágot látott gondolatok Elek Artúr író, művészettörténész tollából: „A Borsszem Jankó kétezeröttszáz száma nem csak műveltségünk történetének kincsesbányája, hanem művészetünk történetéé is. Bennök született meg és nevelkedett európai mérték alá a magyar torzképrajzoló művészet.”² Az 1990-es évek elején pedig Eberhard Demm arra mutatott rá, hogy a karikatúrák elvesztették az első világháború időszakában korábbi funkciójukat – melynek lényegi eleme az olyan struktúrák kritikája, mint például a kormány vagy az egyház –, és „propagandaágensekké” váltak, tehát segítségükkel illusztrálható a világháborús propagandagépezet működése.³

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassuk, mely események kaphattak teret a Borsszem Jankó hasábjain, melyek voltak azok, amelyeket olyan fontosnak ítélt meg, hogy rajzok is készültek róluk, mit „ismertetett” Borsszem Jankó a háború olasz fronton zajlott véres kronológiájából.⁴ Felmerül továbbá a kérdés, hogy a propagandacéloknak megfelelően, a cenzori utasításokat betartva vajon mi nem kaphatott teret az élclapban. A Borsszem Jankó sajátossága, hogy nem csupán karikatúrákon

¹ Borsszem Jankó, 1915. nov. 7. 9.

² Borsszem Jankó, 1915. nov. 7. 7.

³ Demm, Eberhard: Propaganda and Caricature in the First World War. *Journal of Contemporary History* 28. (1993) 166.

⁴ Olaszország belép az első világháborúba: 1915. május 23. A tanulmányban a továbbiakban nem tekintjük feladatunknak az olasz front eseményeinek ismertetését. Az első világháborúról lásd például: *Galántai József*: Az első világháború. Bp. 2000. (az olasz hadba lépésről: 260–265), *Bihari Péter*: 1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek. Pozsony, 2014. (az olasz hadba lépésről: 263–265).

kommentálta a háború eseményeit, hanem életképeket is közölt a front és a hátország nehézségeit bemutatva. Analízisünk során ezekből is felvillantunk néhányat, melyek az olasz frontról készültek.⁵

Az Olaszországhoz kapcsolódó első karikatúrán 1915 januárjában Marianne, a Franciaországot hagyományosan perszifikáló nő utcalányként áll a „Rue Entente”, az „antant utca” sarkán, s – nem túl vonzó nő képében – csábos pillantással és mozdulatokkal igyekszik az olasz férfit becsalogatni a házába, amit a brit nő és a japánokat megtestesítő majom figyel a háttérben. Meg kell jegyeznünk, Franciaország megjelenítése ily módon nem egyedi, a magyar alkotók ehhez az országhoz rendre a könnyűvérű hölgyeket, prostituáltakat társították mind másik világháborús rajzon, mind pedig nem világháborús kontextusban. A karikatúra akkor született, amikor Olaszország még nem lépett hadba az antant oldalán, de már csak ennek deklarálását várta a nyilvánosság, mivel hónapokkal korábban eldöntött tényné vált, hogy az ország nem a központi hatalmakkal válllvetve – ahová szövetségesei tartoztak – fog küzdeni. Ennek ellenére a rajzolóok még semlegességét hirdették néhány hónappal később is, mivel „A három semleges Gráciák” egyike Olaszország Görögországon és Románián kívül.⁶

A hadba lépés után Olaszország gráciából cigányasszonnyá vált, akit egy fal mögül az uralkodó, „A Re Galantuomo unokája”, III. Viktor Emánuel les meg, ami nem éppen egy gentlemanhez illő cselekedet.⁷ A „Ré Galantuomo”, az „úri stílusú király” II. Viktor Emánuel, az első világháború alatt regnáló olasz uralkodó nagyapja volt. Itália jövőbeli nem túl dicsőséges szerepét sugallja, amikor az „antant-mulatóban” Olaszország új szolgálólányként dolgozik Nagy-Britannia oldalán, amihez Franciaország és Oroszország – akik az ajtóból leskelődnek – csak asszisztálnak. Olaszország az antant oldalán nem egyenrangú fél, elhibázott döntés, hogy nem a központi hatalmak oldalán lépett a hadviselők közé. Magyarázza az előbbi jelenetet és az Olaszországnak Nagy-Britannia által tett területi ígéretekre utal az a kép, mely az olasz csizmát ábrázolja, ahonnan az olasz katona átnyúl az Adria túloldalára, Dalmáciába (1. kép). A magyar karikatúra azon-

1. kép

⁵ A képek közül csak karikatúrákat tudunk publikálni, mivel az életképeket készítő Garay Ákos még nem hunyt el több, mint hetven éve, így a hatályos jogszabályok értelmében alkotásainak közlése csak jogdíj megfizetését követően lenne lehetséges.

⁶ Borsszem Jankó, 1915. jan. 31. 1., Borsszem Jankó, 1915. ápr. 25. 9.

⁷ Borsszem Jankó, 1915. máj. 30. 1.

2. kép

ban az akció sikertelenségét jósolja, mivel az osztrák–magyar katona rátapos az olasz kezére, s puskájával megüti a fejét, ami az Alpok vonalában, a későbbi isonzói csaták helyszínénél látható. Egy másik gúnyrajzon, amikor az olasz előrenyomulás már megközelítette az Isonzó folyót, annak partján fürdőnadrágban áll az uralkodó, akinek testarányait nagymértékben eltorzította a rajzoló. A király belelógatja egyik lábát a vízbe, de azt túl hidegnek véli és fintorogva kiemeli, ami nem Viktor Emánuel harcra termettségét, bátorságát mutatja az első isonzói összecsapás előestéjén (2. kép).⁸

Amikor Itália antanton belül betöltött szerepét néhány hónappal később ismét értékeli a Borsszem Jankó, akkor egyik alkalommal például egy orosz akrobata fejére Luigi Cadorna, az olasz csapatok főparancsnoka egy cirkuszi majom képében mászik fel, két kezében pedig John Bullt és Marianne-t igyekszik megtartani az orosz óriás.⁹ Marianne balett-táncosra emlékeztet, John Bull pedig bohócra. A lap nemcsak Olaszország hálátlannak beállított szerepén, hogy szövetségeseivel szemben plusz teherként láttatják a rajzolókat és alkalmatlan hadvezetésén gúnyolódnak, hanem az antant alattomoságára is figyelmeztetnek egy másik karikatúrán: Olaszország egy álarcos hölgy után fut, de a „dicsőség”-álarc mögött, amit az antant kínál, csak a halál bújik meg.¹⁰ Olaszország döntése, amit a kortársak árulásként jellemeztek, hogy az antattal lépett szövetségre, az országra és lakóira halált fog hozni. Elsősorban Nagy-Britannia az, mely az antantországok közül különösen rosszul bánik szövetségeseivel a karikatúrák üzenetei alapján. Például John Bull, amikor zsoldot fizet, az olasz figurának vonakodik pénzt adni, továbbá minden államot megtestesítő figura (olasz, orosz, belga, francia) sebesült, különböző testrészeit már bekötözték, de a brit sértetlen, mivel ő nem veszi ki a részét a harcokból.

A „Háborus testámentom. Az angol Biblia-Társulat engedélyével” című propagandakép összegzi a többfrontos háború állását 1916 márciusában: egy folyó partján olasz halott katonák fekszenek, a franciák már kisgyermekeket soroznak be, ami őket kifejezetten ellenszenvenessé tehet, egy német katona pedig így szól a brithez: „Én vagyok a te urad istened, aki kivezet téged Egyiptomból”. Az idézet a tízparancsolat

⁸ Borsszem Jankó, 1915. máj. 30. 5., Borsszem Jankó, 1915. máj. 30. 9., Borsszem Jankó, 1915. jún. 20. 1. Hozzá kell tennünk, hogy az olasz királyt pici, gyáva, rossz stratégaként nemcsak a Borsszem Jankó ábrázolta, hanem a berlini és bécsi éclapok is.

⁹ Borsszem Jankó, 1915. júl. 4. 5.

¹⁰ Borsszem Jankó, 1915. máj. 16. 1.

majdnem szó szerinti változata.¹¹ A német katona azonban nem megmenteni igyekszik népet, hanem a britet fülénél fogva vonszolja ki a piramisok árnyékából. Az

3. kép

„Aesopusi mese a telhetetlen kutyról” című kép ugyancsak 1916 tavaszán az olasz haditervekről mond ítéletet: a kutya a szájában egy „Trentino” feliratú húst tart, miközben az állat az Isonzó partján áll, s nézi önmagát a vízben (3. kép).¹² Aesopus meséje szerint a kutya, mivel azt hiszi, hogy a tükörképe egy másik állat, s neki

nagyobb hús jutott, kiejti a szájából a húst, hogy megszerezze a nagyobbbat, de így egyik sem lehetett az övé, amivel a kapzsiság veszélyeire intett az antik szerző és a karikatúra is: az olasz hadicélok – és egyúttal az antanttól kapott ígéretek – túlzók, előrenyomulásukkal már meglévő területeiket is elveszíthetik.

A budapesti vicclap gúnyolódik az olasz sikereken, akik a hatodik isonzói csatában – bár komoly áldozatok árán – felszabadították 1916 augusztusában Görz városát. A kép tanúsága szerint Viktor Emánuel egy teljesen lerombolt város előtt állva mondja, hogy „Ecco, fölszabadítottam!”, tehát erőfeszítéseinek nem sok értelme volt a karikaturista szerint, ami az olasz győzelmet (és a Monarchia veszteségeit) igyekszik ily módon jelentéktelenné tenni.¹³ Az antant nem csupán a harcmezőkön járt sikerrel, hanem Románia hadba lépést is elérték. Azt, hogy a román hadba lépés Olaszországnak kedvezett – mivel a központi hatalmaknak erőiket még több fronton kellett mozgósítaniuk, s így bízhattak abban, hogy előrenyomulhatnak és kiszabadulhatnak az Isonzó fogságából –, több karikatúra is igyekezett szemléltetni: a „Par nobile fratrū”, azaz „nemes testvérpár” címűn például Viktor Emánuel megölelni készül Ferdinánd román királyt.¹⁴

Azzal párhuzamosan, hogy az olasz eredményeket becsmérelte a vicclap, az antant nehézségeit még súlyosabbnak érzékeltették a magyar olvasóval az osztrák–magyar sikerekről szóló képek: az Isonzónál az olasz katonák fejvesztve menekülnek, mint ahogy Viktor Emánuel is, s a hegyek mögül egy magyar katona arcát megformáló bajszos hold világítja meg a csatamezőt. 1917 júniusában a tízedik isonzói csatát az Osztrák–Magyar Monarchia erői nyerték meg, de a tizenegyedik 1917 augusztusában–szeptemberében leginkább csak nagy veszteségekkel járt mindkét oldalon: nem sikerült az előrenyomulás, de megállították az osztrák–magyar erők az olasz támadást. Az olasz front 1917. októberi áttörését azonban már ünnepelhette a Monarchia és a német hadsereg: ekkor egy térképre hasonlító „olasz csizma” alakú zászkot

¹¹ Mózes II. könyve 20:2

¹² Borsszem Jankó, 1916. máj. 28. 9.

¹³ Borsszem Jankó, 1916. aug. 13. 9.

¹⁴ Borsszem Jankó, 1916. szept. 10. 7. *Horatius: Satírák* II. 3. 243.

kötöz be, szorítja össze a nevető osztrák–magyar és német katonák (4. kép). A zsákban Viktor Emánuel feje látszódik, az ő nyaka körül is szorul a hurok, nemcsak a harctéren katonái körül. Az olasz uralkodón élcelődik a „Győző Manó az olasz seregek élére állt” című torzrajz is, melyen az apró királyt láthatjuk csapatai előtt futni, menekülni. A vicclap tematizálta azt is, hogy – a központi hatalmak magatartásával ellentétben – az antant többi országa nem segített szövetségeseinek: „A gyors segítség” című képen 1917 végén az olasz király a folyóban fuldoklik, miközben a parton John Bull kényelmesen pipázik, Woodrow Wilson amerikai elnök pedig a következőket mondja Viktor Emánuelnek: „Csak egy kis türelem, Felség! Poincaré most hazaszalad, megtanul úszni és rögtön ki fogja menteni.”¹⁵ (5. kép).

4. kép

5. kép

Az olasz fronton a segítség sokára fog megérkezni a képaláírás szerint, ami azt sugallja, hogy növekszik a központi hatalmak esélye a győzelemre. A háború utolsó évéből, 1918-ból azonban már nem említhetünk Olaszországgal foglalkozó karikatúrát, a rajzolókat jobban foglalkoztatták a nyugati front eseményei.

A karikatúrákat követően görcső alá vesszük röviden az életképeket. Ezeken a rajzoló kiragadtak egy-egy tipikus momentumot a katonák vagy a hátorszámban maradtak háborús mindennapjaiból, s ezeket vetették papírra mindenféle torzítás nélkül. Ezek az életképek, melyek egy élclap tartalmi közé kevésbé jól illeszthetők be, mint a karikatúrák, több funkcióval is bírtak, s a találó képaláírás következtében még mosolyt is csalhattak az olvasók arcára a nehéz időkben. Fontos feladatuk lehetett, hogy a lapból kiszorult belpolitikai témák helyett – a cenzori elvárásoknak megfelelően – a háborúhoz köthető, mégis pártatlan, nem megosztó, hanem buzdító, a harci kedvet fenntartani segítő témájú rajzokkal töltsék meg az újságot. Így a cenzor vaszigorától kevésbé kellett tartaniuk, mégis – elsősorban a háború vége felé – a vizuális elemekkel nyíltabban mondhatták el véleményüket, rámutathattak a lakosságot sújtó problémákra. Feszegethetnek olyan kérdéseket is, mint például mikor lesz béke, miért drága minden a piacon vagy miért van áruhiány. A Borsszem Jankó életképeinek jelentős része ceruza- vagy tusrajz, s sajátos helyet töltenek be az élclapok képei között. A többi hazai kortárs vicclapot nem jellemezte ez a képtípus, sokkal inkább rokoníthatók ezek az alkotások a napilapok hasábjain megjelent illusztrációkkal, annyi különbséggel, hogy a „valóság” bizonyos aspektusai nem kaphattak teret a

¹⁵ Borsszem Jankó, 1917. aug. 26. 3., Borsszem Jankó, 1917. okt. 28. 9., Borsszem Jankó, 1917. nov. 4. 3., Borsszem Jankó, 1917. nov. 11. 1.

vicclapban.¹⁶ Nem láthatunk képeket a halálról, a testi szenvedésről – csak patrióta köntösbe öltöztetve, amikor magyar huszárok tűrik hőiesen a fájdalmaikat –, de a lelki fájdalom is ritkán vált témává. Ezek a tematikák karikatúrákon még kevésbé kaphattak teret, már csupán a cenzori utasítások következtében sem, mivel a katonák haláláról szóló élclapi alkotások nem segítették volna elő a harci morál fenntartását sem a fronton – ahová tudjuk, a Borsszem Jankó is eljutott –, sem pedig a háterszágban.¹⁷

Az olasz fronthoz kapcsolódó életképek csatajeleneteket örökítettek meg, s láthatjuk, hogy az alkotó az olasz katonákat ugyanúgy nem torzította el képein, mint ahogy természetesen a magyar huszárokat sem. Hozzá kell tennünk, hogy nem csupán az lehet ennek az oka, hogy a katonatársak őket nem akarták gúnyosan megjeleníteni, hanem az is, hogy Garay Ákos, a legtöbb életkép készítője egyébként sem rajzolt nagyon eltorzított alakokat. Garayról biztosan tudjuk, hogy rajzait bevonulása után a frontról küldte haza a Borsszem Jankónak, így a husárokról és azok háborús mindennapjairól közvetített képe korhűnek tekinthető. Természetesen az olasz frontot ábrázoló életképek is – a propagandacéloktól nem függetlenül – elsősorban a magyar huszárok hőies küzdelmét, bátorságát, hazaszeretetét és nagy harci kedvét dokumentálták, de az ellenséges katonát nem degradálták vizuálisan oly módon, mint ahogy a karikatúrákon az antantországok és az ellenséges hadseregek vezetőit.¹⁸

A górcső alá vett Olaszországról szóló háborús karikatúrák tanulságát úgy összegezhetjük, hogy Borsszem Jankó – alkalmazkodva a cenzori gyakorlat által kialakított keretekhez – igen egyoldalúan, sematikusán „ismertette az eseményeket”. Tárgyalta a győzelmeket, igyekezett diadalként interpretálni a sikertelen isonzói hadmozdulatokat, az ellenség megjelenítése erősen leegyszerűsítő, lekicsinyítő. Számos visszatérő motívumot használtak a propagandakarikatúrákon (például ókori, bibliai mondák, mítoszok, fabulák átdolgozása vagy egy-egy visszatérő jellemvonás, mint III. Viktor Emánuel alacsony termete), illetve mindegyik ellenséges ország megjelenítésekor felfedezhetünk olyan tulajdonságot, melyet a leginkább ábrázoltak. Olaszország, az olaszok és királyuk legjellemzőbb vonása a gyávaság volt: az ellenség elől rendre megfutamodtak, győzni általában nem tudtak, ha mégis győzelmet arattak, annak értékét az élclap igyekezett kicsinyíteni, jelentőségét kétségbe vonni. A gyor-

¹⁶ Bár a magyar és a német élclapokat nem jellemzik az életképek, a császárvárosi vicclapok közül például a *Die Bombe* és a *Die Muskete* című is közölt hasonlókat. Utóbbi inkább a fronton harcoló katonákat szerepeltette, néha a magyar rajzoló, Garay Ákos munkáit megjelentette, míg a *Die Bombe* inkább a hölgyek ábrázolását helyezte előtérbe, rajzai nem kapcsolódnak közvetlenül az első világháborúhoz, bármikor megjelenhettek volna.

¹⁷ A cenzúráról lásd: *M. Kondor Viktória*: Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. Törvények és a cenzúra szerkezete. Magyar Könyvszemle, 1975. 1. sz. 75–82. Az első világháborús propagandáról lásd például: *iff. Bertényi Iván – Boka László* (szerk.): *Propaganda az I. világháborúban*. Budapest, 2016.

¹⁸ Például: Borsszem Jankó, 1918. márc. 24. 11.

san dekódolható, leegyszerűsítő sztereotípiák alkalmazása a sikeres propaganda egyik legfontosabb eszköze, ezért is az olasz király ábrázolása mindig azonos módon történt a vicclapokban – s nem csupán a Borsszem Jankóban.

A Borsszem Jankó propagandaképeinek elemzéséhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy az alkotók tudatában voltak annak, hogy e karikatúrák hatalmi eszközök, s később, 1930-ban az élclap szerkesztője, Molnár Jenő visszaemlékezésében arról írt, mennyire nem tartja őszinték ezeket a torzképeket.¹⁹ Molnár megállapításaival a jelenkori kutató is egyet tud érteni, elemzésünk során erre az időszakra vonatkozóan a cenzúra és a propaganda hatásának számbavétele új, elengedhetetlen szempontok kell, legyenek a 19. századról szóló analízisekhez képest, már csak azért is, mert Demm az első világháborús agresszív propagandahadjáratokat egyenesen a „közvélemény agymosásának” nevezi.²⁰ E gúnyrajzok tehát kevésbé tükrözhatték a társadalom véleményét, mint a korábbi, nem háborús évfolyamokban publikált karikatúrák, inkább az első világháborús propagandagépezet működésének eredményéről adnak plasztikus lenyomatot.

¹⁹ *Molnár Jenő: 40 év – karikatúrákban.* Borsszem Jankó konferánsza. Bp., 1930. 6.

²⁰ *Demm, Eberhard: Propaganda and Caricature in the First World War.* Journal of Contemporary History 28. (1993) 165.

Vom Verbündeten zum Kriegsfeind. Italiener und Italien in Karikaturen

In dieser Studie wurden die Karikaturen des ungarischen humoristischen Witzblattes *Borsszem Jankó* aus den Jahren 1914–1918 analysiert. Die Untersuchung wurde mit der Analyse der Genrebilder ergänzt.

Die Witzblätter waren populäre Lesestücke des Zeitalters und während des Ersten Weltkrieges Propagandamittel der Regierungen. Die Karikaturen über Italien und über die italienische Front erschienen chronologisch. Zuerst glaubten noch die Mittelmächte anhand der Karikaturen daran, dass Italien entweder neutral bleibt, oder wird seinen Verbündeten – den Mittelmächten – helfen. Das Land trat doch auf der Seite der Ententemächte in den Krieg ein. Danach spotteten die Karikaturisten den italienischen König Viktor Emanuel III. aus. Er tauchte immer als eine feige, flüchtige und sehr niedrige Figur auf. Laut der Nachricht der Karikaturen konnten die italienischen Truppen nicht gewinnen, oder wenn sie eine Schlacht gewannen, erniedrigte das Witzblatt den italienischen Sieg. Die Ententemächte sind „böse“ Verbündeten, sie helfen den Italienern nicht, deswegen traf das Land eine schlechte Entscheidung, als es nicht auf der Seite der Mittelmächte in den Krieg eintrat. Die Genrebilder stellten das Leben der Soldaten ohne größere Verzerrung dar. Sie akzentuierten das Heldentum der ungarischen Husaren auf den Kriegsfeldern.

Zusammenfassend lässt sich feststellen, dass die Propagandakarikaturen in dem Wochenblatt *Borsszem Jankó* die Ereignisse der italienischen Front einseitig und schematisch schilderten. Es behandelte die österreich–ungarischen Siege, probierte die Niederlagen als Triumph zu interpretieren. *Borsszem Jankó* benutzte wiederkehrende Motive (z. B.: Mythen aus dem Altertum, biblische Geschichten) und einige Charakterzüge (z. B.: der Körperwuchs und die Feigheit von Viktor Emanuel) kamen oft vor. Die behandelten Karikaturen sind nicht als Spiegel der gesellschaftlichen Meinung, sondern als Abdruck der Propaganda deutbar.

Tartalom

Deák Ágnes: Tiltott hazai könyvek és nyomtatványok jegyzéke – 1863 tavasz .	3
Falusi Norbert: Nemzetkonstrukciók a romániai magyar politikai közösség megteremtésében az impériumváltás időszakában	23
Giczi Zsolt: Az 1916-os trónváltás és a magyarországi evangélikusság	39
Horváth Csaba: Államszövetség, nemzetállam, önrendelkezés. A szociál- demokraták monarchia jövőképe az első világháború alatt	51
Miklós Péter: A csehszlovák–magyar lakosságcsere vallástörténeti vonatko- zásai Csanád vármegyében	69
Sipos József: Az 1922-es választások eredményei és a harmadik Bethlen kormány megalakítása	79
Zakar Péter: Magyarkanizsa az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszakában	105
Tamás Ágnes: Szövetségesből ellenség. Olaszok és Olaszország karika- túrákon	121

Készítette a

**JATE
Press**

6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.

www.press.u-szeged.hu

Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő
Méret: B/5, példányszám: 120, munkaszám: 3/2018.